

UNIVERSITETET I AGDER

Riv rasket!

En studie av debatter rundt sanering og bevaring av eldre trehusmiljøer i Stavanger, Kristiansand, Bergen og Arendal, 1945-1980.

Lena Sannæs

Veileder

Professor May-Brith Ohman Nielsen

Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved Universitetet i Agder og er godkjent som del av denne utdanningen. Denne godkjenningen innebærer ikke at universitetet inntår for de metoder som er anvendt og de konklusjoner som er trukket.

Universitetet i Agder, 2012

Fakultet for humaniora og pedagogikk

Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Det er en spesiell følelse å ha fullført denne masteroppgaven, som har vært en sentral del av livet mitt de siste par årene. Underveis har jeg lært mye, både om historiefaget og om meg selv. I løpet av denne prosessen har jeg fått god hjelp av flere personer som alle fortjener en stor takk.

Først og fremst vil jeg takke min veileder, professor May-Brith Ohman Nielsen, for at hun alltid (tilsynelatende) har hatt tro på meg og oppgaven min. Hennes konstruktive veiledning har vært av stor betydning. I tillegg vil jeg takke førsteamanuensis Olav Arild Abrahamsen for nyttige innspill tidlig i arbeidsprosessen.

Jeg vil takke Hans Eyvind Næss, som tok seg tid til å dele av sine kunnskaper, erfaringer og tanker omkring bevaringen av Gamle Stavanger. Han forsynte meg dessuten med flere bøker, noe jeg ble både overrasket og veldig glad for. Elisabeth Renberg fra Foreningen Gamle Stavanger fortjener også en takk for at hun lot meg bruke stuen hennes som arbeidsplass i noen timer en dag i februar. Videre vil jeg takke Hans Olaf Aanensen for en interessant og innholdsrik samtale om bevaringen av Tyholmen. Hans-Jacob Roald har også gitt meg mange gode råd og innspill. De ansatte på byarkivene i alle de fire byene jeg har undersøkt, har vært svært behjelpelige. Flere har også bidratt med både informasjon og tips, og jeg har satt stor pris på det. Takk for den interessen dere har vist.

Takk til min nærmeste familie som har støttet meg, og spesielt til Katrine Sannæs som har lest korrektur.

Vi har vært en liten gruppe studenter på dette masterkurset, men det har vært en fin gjeng. Jeg vil særlig sende en stor takk til Steffen Nikolaisen for råd, støtte og korrekturlesing, samt mange gode samtaler. Takk også til Linda Kraft Sauesund for fine samtaler og diskusjoner. Det har vært fint å kunne dele oppturer og nedturer med noen som var i samme situasjon.

Kristiansand, mai 2012

Lena Sannæs

Innhold

Forord	3
Kapittel 1: Innledning.....	7
1.1 Tema.....	7
1.2 Forskningsstatus, problemstillinger og avgrensing	8
1.3 Tidligere forskning	10
1.3.1 Forskningslitteratur	11
1.3.2 Annen bakgrunnsliteratur	13
1.4 Kildemateriale og kildebruk.....	14
1.4.1 Kommunale forhandlingsprotokoller	15
1.4.2 Aviser	15
1.4.3 Annet arkivmateriale	16
1.4.4 Muntlige kilder	17
1.5 Begreper, teori og metode	17
1.5.1 Begreper	17
1.5.2 Teorier og ideologier	18
1.5.3 Metode og struktur	23
Kapittel 2: Gamle Stavanger	25
2.1 Introduksjon	25
2.2 Litteratur og kilder	26
2.3 Sentrale aktører	28
2.4 Byplanen av 1946.....	30
2.5 Ideen om Gamle Stavanger	35
2.6 Foreningen Gamle Stavanger	39
2.7 Rosenkildehuset	42
2.8 Arkitektvernåret 1975 – Stavangers pilotprosjekt.....	44

2.9 Påvirkning mellom Stavanger og andre byer	45
2.10 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet	47
Kapittel 3: Posebyen i Kristiansand	51
3.1 Introduksjon	51
3.2 Litteratur og kilder	52
3.3 Sentrale aktører	54
3.4 Ideologisk utgangspunkt	57
3.5 Kronologisk utvikling	59
3.6 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet	72
Kapittel 4: Bryggen og Marken i Bergen	75
4.1 Introduksjon	75
4.2 Litteratur og kilder	76
4.3 Sentrale aktører	78
4.4 Byplanlegging og Bergen.....	81
4.5 Bryggen	83
4.6 Marken	91
4.7 Oppsummering: Verdivurderinger og identitet	98
Kapittel 5: Tyholmen i Arendal	101
5.1 Introduksjon	102
5.2 Litteratur og kilder	103
5.3 Sentrale aktører	106
5.4 Sakens gang.....	109
5.5 Eksempler fra debatt.....	116
5.6 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet	121
Kapittel 6: Sammenfatning.....	124
6.1 Generelle vurderinger.....	124
6.2 Aktørenes betydning	128

6.3 Argumenter og ideologier	131
Kapittel 7: Konklusjon	134
Litteratur og kilder	140
Litteratur	140
Internettressurser	143
Aviser	146
Arkivmateriale	149
Muntlige kilder:	153

Kapittel 1: Innledning

1.1 Tema

I denne oppgaven skal jeg undersøke sanerings- og bevaringstematikken i forbindelse med eldre trehusbebyggelse i sentrumsstrøk i Stavanger, Kristiansand, Bergen og Arendal, mellom 1945 og 1980.

Tiden etter andre verdenskrig i Norge var preget av optimisme, fremtidstro og en kollektiv tillit til både statlige og kommunale myndigheter.¹ Noen byer hadde opplevd store krigsskader, og gjenoppbyggingen av disse byene var et viktig tema de første årene etter okkupasjonen. For de byene som ikke var direkte skadd av krigshandlinger var det andre former for gjenoppbygging som sto på dagsorden. Felles for de fleste norske byer var at byplanlegging og fremtidsrettet utvikling ikke hadde vært prioritert i løpet av okkupasjonen, og mange områder hadde mer eller mindre forfalt. De byene som ikke hadde omfattende krigsskader satte dermed i gang en gjenoppbygging av byenes standard, identitet og fremtid. Store, omfattende byplaner ble lagt for å sikre byenes plass i den moderne utviklingen.

Jeg har valgt fire byer som alle hadde planleggingsutfordringer som ikke var knyttet til krigsskader.² Både Stavanger og Kristiansand fikk tidlig på plass omfattende saneringsplaner for hele eller store deler av byenes sentrum. I Stavanger skulle hele byen legges om, men der kom det også tidlig et bevaringsinitiativ som snudde helt om på kommunens byutviklingspolitikk. I Kristiansand trakk gjennomføringen av planen så langt ut i tid, at holdninger fra andre byer³ rakk å etablere seg også blant Kristiansands makthavere, og dermed endte store deler av byens saneringsområde med å bli bevart. Bergen var tidlig ute i bevaringsarbeidet med Bryggen, noe som ble begrunnet ut fra historiske verdivurderinger. Derimot var saneringsviljen særdeles stor når det gjaldt mer dagligdagse bygningsmiljøer. I Bergen var den ideologiske overgangen fra saneringsiver til bevaringsvilje svært tydelig, og ikke minst saneringsbegrepets endring. En by som skiller seg ut i og med at den ikke ble forelagt en altomfattende saneringsplan på 1940- eller 50-tallet, er Arendal. Der ble saneringsproblematikken først et sentralt diskusjonstema på slutten av 1960-tallet og

---

¹ Helle et al. (2006): s. 419.

² Av byene i denne oppgaven var det kun Bergen som opplevde virkelige krigsskader, men dette er ikke tema i denne studien.

³ Ikke minst de andre byene i denne oppgaven.

begynnelsen av 1970-tallet. I forhold til de andre byene var både saneringsplanene og bevaringssaken i Arendal av en mye mindre skala, men med en desto tydeligere og fagsterk bevaringsgruppe.

Disse fire byene representerer med andre ord ulike utviklingsløp og fremgangsmåter i den samme utviklingen. Det som er felles for alle er at de går fra saneringsideologi til bevaringsvilje, og med en til dels tydelig holdningsendring. I tillegg påvirkes nok alle av den generelle miljøverninteressen som vokste frem på slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet.

I løpet av oppgaven vil det komme frem ulike verdivurderinger for ulike utviklingsmuligheter. Det som er verdt å merke seg er at mange av vurderingene går igjen i alle byene. Ikke minst gjelder dette økonomiske og praktiske verdier, samt etter hvert kulturhistoriske verdier og miljøverdier.

Jeg vil også forsøke å tolke hva slags identitetsoppfatninger som lå i bakgrunnen, bevisst eller ubevisst, i forhold til ulike verdivurderinger.

Oppgavens tittel er inspirert av en mengde meningsytringer omkring trehusmiljøer preget av slitasje.⁴

1.2 Forskningsstatus, problemstillinger og avgrensning

Både saneringsplaner og bymiljøbevaring har blitt forsket på og skrevet om tidligere. Flere byhistorier omtaler saksgangen og utviklingen fra ivrige moderniseringsplaner i den første tiden etter 1945 til et stort engasjement rundt bevaring av den eldre trehusbebyggelsen i disse fire byene på 60- og 70-tallet.⁵ Interesseforeninger som har blitt dannet for å beskytte de gamle trehusmiljøene i blant annet Stavanger har gitt ut egne hefter om de aktuelle miljøene og de prosessene som har pågått der.⁶ Dette sammen med andre spesialstudier av konkrete saker eller miljøer gir en del detaljert informasjon om de enkelte prosessene.

---

⁴ Spesielt har jeg latt meg inspirere av følgende leserinnlegg: Arendals-venn (1973) Riv hele rasket, ikke bare de to! *Sørlandske Tidende*, 9.2.1973. s. 3.

⁵ Dannevig (1973), Fossen & Grønlie (1985), Helle et al. (2006), Sandvik (1999).

⁶ Næss 1975a)

Det har blitt forsket og skrevet en god del om både sanerings- og bevaringssiden,⁷ men ikke om selve debattene som verserte både i aviser, på møter og i hverdagslivet blant mennesker som følte tilknytning til de berørte områdene. Her kommer min oppgave inn. Jeg ser nærmere på argumentene for ulike oppfatninger, hvilke verdier debattantene på begge, eller eventuelt flere, sider la til grunn for sine standpunkter, i tillegg til hvordan standpunkter og argumenter endret seg over tid. I løpet av oppgaven vil jeg vise hva slags aktører som var mest sentrale og som hadde mest slagkraft, hva slags ideologisk utgangspunkt som lå bak ulike standpunkt, og hva som til slutt avgjorde resultatet.

Oppgavens problemstilling er følgende:

Hva slags verdivurderinger og lokale identitetsoppfatninger kom til syne i debattene rundt sanering og bevaring av trehusstrøk i de fire byene Stavanger, Kristiansand, Bergen og Arendal, mellom 1945 og 1980? Og hvordan foregikk overgangen fra saneringsvilje til bevaringsidealer?

Følgende spørsmål vil være til hjelp for å besvare hovedproblemstillingen:

- Hva lå til grunn for disse verdivurderingene?
- Hvem deltok i debattene?
- Ble tilsvarende argumenter benyttet i alle byene?
- Var det noen påvirkning mellom byene, eller bygget hver sak kun på sine egne premisser?
- Hvordan kom forholdet til byidentitet frem?
- Hvordan kom ulike synspunkter til syne?
- Hvilke retoriske strategier og argumenter fremsto som mest vellykkede?

Jeg har som sagt valgt ut følgende fire byer: Stavanger, Kristiansand, Bergen og Arendal. Rekkefølgen på disse byene kan i utgangspunktet bestemmes på forskjellige måter. Årsaken til at jeg velger å ta Stavanger først er at denne byen var svært tidlig ute, både med saneringsvedtak og med bevaringsinitiativ og bevaringsvedtak. Kristiansand var også tidlig ute med saneringsplaner, og selv om bevaringen kom sent i gang der tar jeg av den grunn Kristiansand som by nummer to. Kristiansand er dessuten en by som i stor grad dekker hele perioden. Bergen kommer som by nummer tre til tross for at det også der ble diskutert både

---

⁷Det finnes også mer inngående enkeltanalyser over ulike sider ved sanerings- og bevaringsutviklingen, blant annet en analyse av årsaker til konflikt mellom saneringsinitiativtakere og politiske instanser i Tromsø. Nergaard (2010).

sanering og bevaring relativt tidlig. Dette fordi det kan være greit å få på plass den bakgrunnen som både Stavanger og Kristiansand, med sine langstrakte utviklingsløp, bidrar til først. Arendal var utvilsomt den av disse byene som kom sist i gang med saneringsplaner, og situasjonen og omfanget var dessuten som sagt såpass annerledes enn i de andre byene at det er mest hensiktsmessig å presentere denne byen til slutt.

Disse byene har til felles at de alle er kystbyer med eldre boligstrøk av tre i sentrum, som altså har vært sentrale i en utvikling fra saneringsplaner til bevaring. Gjennom dette utvalget er det mulig å sammenligne sammenfallende saker, samt å fokusere på de enkelte byenes særegenheter. Dermed får jeg frem både likheter og ulikheter, og hvordan holdninger og engasjement, samt definisjoner, forandrer seg fra sted til sted og over tid.

Oppgaven er begrenset til tiden mellom 1945 og 1980. Begynnelsen på denne perioden begrunnet jeg til dels innledningsvis, gjennom etterkrigstidens planleggingsoptimisme og moderniseringsiver. De fleste sakene i denne oppgaven ble mer eller mindre avgjort i løpet av 1970-årene og jeg finner det derfor hensiktsmessig å avslutte etter dette tiåret. Når det er sagt vil jeg gjøre oppmerksom på at jeg også legger noe vekt på utvikling som foregikk utenfor denne tidsrammen, dersom det har relevans for sakene jeg omtaler. Dette gjelder særlig i forhold til Bergen.

1.3 Tidligere forskning

Det foreligger ikke mye forskning på akkurat dette temaet, men det finnes noe, samt en del annen litteratur av mer beskrivende art. Tre av byene (Kristiansand, Bergen og Arendal) har i skrivende stund gitt ut byhistorieverk, men det varierer hvor sterkt hver av disse fokuserer på gjeldende tema. Selv om både byhistorien for Bergen og for Kristiansand er solide og omfattende verk, er det i først og fremst Bergens historieverk som problematiserer og tolker akkurat dette temaet. De to andre utgivelsene er likevel verdifulle som bakgrunns litteratur.⁸ Ellers er det verdt å poengtere at byutvikling ikke er et felt som er begrenset til historiefaget. Det er i høy grad aktuelt innenfor arkitekturfag, kulturforvaltning, samfunnsgeografi osv.

---

⁸ *Kristiansands historie* (Sandvik, 1999) tar grundig for seg mange andre sider ved Kristiansands historie, så det er altså kun på akkurat mitt tema jeg ikke vurderer dette som dyptgående forskning.

1.3.1 Forskningslitteratur

En del av forskningslitteraturen på området vil ikke være aktuell i denne oppgaven, men jeg vil likevel nevne noen få som viser hvor forskningen har konsentrert seg tidligere.

Eva Irene Falleth og Gro Sandkjær Hansen har i sin artikkel i tidsskriftet *Kart og Plan* undersøkt relasjons- og kontaktmønstre mellom ulike aktører i byutviklingsprosesser, og har kommet frem til at det er delte oppfatninger om hvor stor innflytelse interesseforeninger og lokalsamfunn har på planprosessene, hvor de selv mener at de ikke blir hørt, mens politikerne mener det motsatte. Som årsaker til den delte oppfatningen nevnes ulik definisjon av hva innflytelse vil si.⁹ Dette er en relativt ny undersøkelse, men funnene kan også være representative for oppfatninger før 1980. Hva ulike aktører legger i det å ha innflytelse og hva det egentlig vil si for forskjellige mennesker å bli hørt, kan variere veldig. I min oppgave vil det komme frem at interesseforeninger kunne ha svært stor betydning for utfallet, men at det til en viss grad var avhengig av sterke lederskikkelser.¹⁰

Espen Eek har studert huseiere, arkitekter og kommuners forhold til plan og bygningslovens § 25, nr. 6 ”spesialområde bevaring”.¹¹ Denne loven setter et generelt forbud mot endring, riving og nybygging innenfor områder som blir definert som ”spesialområde bevaring”. Eek mener at dette leddet i loven i stor grad blir omgått og oversett, både av huseiere og arkitekter, stort sett uten at myndighetene kommer med noen reaksjon. Dette mener Eek at kan vitne om lavt engasjement, eller kapasitet, hos myndighetene for bevaring.¹² Også denne studien fokuserer på en senere periode enn min oppgave, og engasjementet kan nok ha sunket noe siden bevaringsideologiens kjerneperiode, 1970-tallet.

Ragnhild H. Nergaard undersøker årsaker til konflikt mellom utbyggere og kulturminneforvaltningen i Tromsø etter 1990.¹³ Hun konkluderer at konflikter oppstår på grunn av ulike verdisyn hos de ulike aktørene, men sier ikke noe om hva verdisynene bygger på. Hun tar kun for seg vedtaksprosessene, og utelater debattene som oppsto.

---

⁹ Falleth, E. I. (2009)

¹⁰ Se 2.6 Foreningen Gamle Stavanger, og 5.4 Sakens gang (om Tyholmen i Arendal). I kapitlet om Bergen, under 4.6 Marken, kommer det frem at interessegruppen i Marken til en viss grad følte seg overhørt. Likevel fikk de grunn til å feire til slutt.

¹¹ Eek, E. (2004b)

¹² Eek, E. (2004a): s.19-20.

¹³ Nergaard (2010)

Ved å fokusere på hva som kommer frem av verdivurderinger og retoriske strategier i debatter vil min oppgave bidra med et nytt perspektiv på kampen mellom sanering og bevaring.

Som sagt er alle disse prosjektene litt på siden av mitt tema. De er mer nevnt for å sette min egen innfallsvinkel opp mot det som er gjort på feltet tidligere.

Et forskningsprosjekt som derimot i høyeste grad er aktuell også for min problemstilling, er Anders Langeland og Geir Tveide sin Analyse av planlegging, handling og resultat.

Kristiansand 1945-1995. Dette er en rapport for Agderforskning, som analyserer byplanleggingens utvikling i Kristiansand i den nevnte perioden.¹⁴ I forbindelse med kapitlet om Kristiansand har jeg hatt svært god nytte av denne rapporten.

Bergen bys historie er skrevet av Anders Bjarne Fossen og Tore Grønlie.¹⁵ Sistnevnte har skrevet om den aktuelle perioden. Grønlie forklarer saneringsforkjempernes og bevaringsforkjempernes ideologiske utgangspunkter. Han trekker frem økonomiske motiver for sanering og modernisering av bybildet. Materiell velstandsvekst og moderne bygningsstandard med gode sanitære forhold var viktige mål.¹⁶ Bevaringsforkjemperne la vekt på byens sjel og det sosiale aspektet ved små og tette boligmiljøer. I tillegg viser Grønlie til at det i resten av Vest-Europa i 1960-årene skjedde en utdanningseksplasjon, som igjen førte til at utdannede folk kjempet for økt selvbestemmelse på alle plan i en kamp mot autoritetene. Dette fremstilles som den viktigste bakgrunnen for den økte motstanden mot autoritetsstyrt riving av gamle boligstrøk.¹⁷ I min oppgave kommer det frem at det i større grad var erfaring og endrede forutsetninger som var viktig for den ideologiske endringen. Ved å se hvordan resultatene av sanering kunne bli, og ved å se hva som var mulig å oppnå i den motsatte retningen økte oppmerksomheten rundt bevaringsarbeidet.

Stavanger bys historie, med Knut Helle og Harald Hamre som hovedredaktører, skal komme ut som et firebindsverk høsten 2012.¹⁸ Denne har ikke vært tilgjengelig i utarbeidelsen av min masteroppgave, men når den kommer vil den forhåpentligvis presentere et grundig forskningsarbeid, også på mitt tema.

---

¹⁴ Langeland & Tveide (1999)

¹⁵ Fossen og Grønlie (1985)

¹⁶ Fossen og Grønlie (1985): s. 571.

¹⁷ Fossen og Grønlie (1985): s.573-574.

¹⁸ For mer informasjon se informasjonssiden *Stavanger bys historie* [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://byhistorie.no/>>. [Lastet ned 12.5.2012].

1.3.2 Annen bakgrunnsliteratur

Kristiansands historie er skrevet av Pål Thonstad Sandvik.¹⁹ Her er det særlig to kapitler²⁰ som omhandler byreguleringen. Selv om dette er en svært grundig beskrivelse, mangler det gode årsaksanalyser på akkurat dette temaet. Det er fokus på hendelser og ikke på årsaksforklaringer, og det er dermed her den skiller seg fra Grønlies Bergenshistorie.

Arendals historie er skrevet av Birger Dannevig i 1973.²¹ Dette er ikke en faghistorisk presentasjon, og av byhistoriene gir den også den knappeste fremstillingen i og med at hele boken dekker et stort tidsrom på liten plass, og den presenterer kun et overblikk over byens historie og ikke noen dyptgående forklaring eller analyse. Én side er viet kampen for å bevare et saneringsregulert miljø på Tyholmen i Arendal sentrum, helt til sist i boken.²² Det må likevel sies at boken er utgitt i 1973, før saken var avsluttet. Det at den avslutter med akkurat det temaet sier noe om hvor sentral bevaringsdebatten var i samtiden.

I tillegg til byhistoriene finnes det en del spesialstudier av konkrete saker, hvor fokus ofte er vinklet til hovedsakelig en side av sakene. Der er det altså ikke nødvendigvis balanserte syn som fremmes. Disse studiene kan godt sies å være ledd i debattene som pågikk på de aktuelle tidspunktene, og får dermed en dobbel rolle som både bakgrunnsliteratur og en samtidig levning fra og kilde til debattantenes argumenter og taktikk.

Foreningen Gamle Stavanger ga i 1975 sammen med Stavanger kommune ut *Miljøbevaring i Stavanger*, skrevet av Hans Eivind Næss.²³ Her tar Næss for seg det gamle trehusmiljøet i Gamle Stavanger. Boken inneholder detaljert informasjon om hvert enkelt hus, kortfattet historie fra de forskjellige gatene, samt en beskrivelse av prosessen for å bevare dette området. Næss var selv formann for den nevnte foreningen, og boken er skrevet fra bevaringsforkjempernes ståsted, et ståsted som etter hvert vant frem og ble kommunal politikk. I 1998 ble det for øvrig gitt ut en ny utgave av denne boken, med oppdatert informasjon.²⁴

---

¹⁹ Sandvik (1999)

²⁰ Kapittel 4 og 17.

²¹ Dannevig (1973)

²² Dannevig (1973): s.218.

²³ Næss 1975a)

²⁴ Næss (1998)

Per Jonas Nordhagen skrev i 1972 om saneringsprosessen i Marken i Bergen, og om manglende vilje fra kommunalt hold til å ta med erfaringer fra bevaringen av lignende områder, både i egen by og andre byer, i vurderingen av områdets fremtid. Han mente at denne prosessen var typisk for interessekampen som fant sted i mange norske byer fra 1960 av. Kommunen benyttet seg av en velferdsargumentasjon for sanering, som omsorg for byens svakerestilte og gode sanitære forhold, mens det ifølge Nordhagen var klart at hovedårsaken var tilrettelegging for byens næringsliv. Han mente at kommunen overså at det ville være både billigere og enklere å sette i stand de husene som allerede var der, enn å rive for å bygge nytt, selv om det var det beboerne helst ønsket. Nordhagen forsøkte med dette å fjerne urelevante argumenter for saneringen, og mente at hovedspørsmålet dreide seg om hvem som skulle få lov til å bruke området, de som allerede bodde der, eller mer bemidlede aktører.²⁵

I Bergen ble det på begynnelsen av 1980-tallet gitt ut et informasjonshefte for huseiere om gamle hus, for å øke bevisstheten om den gamle trehusbebyggelsen sin historiske og kulturelle verdi. Her ble det formidlet hvordan man best ivaretok slike hus.²⁶ Formålet var å bidra til at husene ble behandlet så ”riktig” som mulig, ved at huseierne ble bevisste trehusenes arkitektoniske verdi.

1.4 Kildemateriale og kildebruk

Ulike typer materiale har blitt benyttet som kilder i løpet av denne studien. Kommunale saksdokumenter og forhandlingsreferater har vært av stor betydning for å få oversikt over saksgang og debatter innad i kommunens egne instanser. Gjennom avisartikler og innlegg av forskjellige slag har jeg innhentet mye relevant informasjon, og ulike meningsytringer. I tillegg er det en del arkivmateriale som er vanskelig å kategorisere på noen annen måte enn som arkivmateriale. Dette kan vært å finne i både kommunens og interesseforeningers arkiver, samt i private arkiv.

Mange av kildene har sitt daglige tilholdssted i arkivbokser eller bøker i de respektive byarkivene, og det finnes mye mer relevant materiale der som jeg ikke har sett på. Arkivene er altså svært innholdsrike.

---

²⁵ Nordhagen, P. J. (1972)

²⁶ Helland-Hansen & Berger (1981)

1.4.1 Kommunale forhandlingsprotokoller

Det er vanlig praksis å trykke referatbøker med alle sakene som har blitt behandlet i bystyret og formannskapet. Disse samles for hvert år, og er fritt tilgjengelig for alle som har bruk for dem. Jeg har gått gjennom slike referater for Stavanger, Kristiansand og Bergen. Også i Arendal har jeg sett på denne typen referater, men der er de kun heftet, og oppbevares sammen med annet arkivmateriell. Derfor vil formannskapsaker benyttet i kapittel 5 om Arendal bli referert til sammen med arkivplassering, mens det i de andre byene henvises til årstall og saksnummer.

1.4.2 Aviser

Debattinnlegg og artikler i aviser har i betydelig grad fungert som kilder. Innlegg fra privatpersoner bidrar med viktige uttrykk for meninger, og også journalisters artikler, lederartikler og politiske kommentarer kan være farget av spesielle holdninger og verdivurderinger. Her er det likevel viktig å være klar over at det bildet som kommer frem i avisene ikke nødvendigvis er dekkende for alle aktørene. Det er altså uttrykk for enkeltaktørers meninger.

I tillegg til personlige ideologiske oppfatninger bidrar avisartikler også i stor grad til å plassere hendinger og utspill i tid. Noen artikler bidrar dessuten med referater fra bystyredebatteer eller andre relevante møter.

I noen tilfeller har jeg funnet avisutklipp i arkivene etter kommunen eller interesseforeningene. Dette gir på en side et skjevt utvalg av artikler, ettersom noen allerede har valgt dem ut for meg, men samtidig sier nettopp dette utvalget noe om hva enkelte aktører eller grupper mente at det var relevant å ta vare på. Blant annet ser en dette i kapittel 2.9 *Påvirkning mellom Stavanger og andre byer*, der den lokale interesseforeningen tok vare på avisutklipp fra andre tilsvarende saker.

I Kapittel 2: Gamle Stavanger viser jeg mest til artikler og innlegg i *Stavanger Aftenblad*.²⁷ I tillegg er det enkelte henvisninger til både *Iste Mai*²⁸ og *Stavangeren*. Dessuten ble det også skrevet om Gamle Stavanger i *Fædrelandsvennen*,²⁹ i forbindelse med bevaringstematikken i Kristiansand.

I tillegg til *Fædrelandsvennen* kommer jeg i Kapittel 3: Posebyen i Kristiansand innom en artikkel fra avisen *Sørlandet*, men ellers er det hovedsakelig gjennom bystyreforhandlinger og litteratur at jeg får frem utviklingstrekkene der.

Bergens Tidende er helt sentral i Kapittel 4: Bryggen og Marken i Bergen, både når det gjelder Bryggen og Marken.³⁰

I Kapittel 5: Tyholmen i Arendal er særlig *Agderposten* og *Sørlandske Tidende* sentrale kilder, men også *Tiden*.³¹ I tillegg trekker jeg frem noen artikler i *VG* og *Morgenbladet*, som så situasjonen fra utsiden.

I svært mange tilfeller viser det seg at artiklene og innleggene i de ulike avisene er usignert. Dette gjør det vanskelig å kontrollere hvem som sto for de ulike meningene som ble uttrykt, men samtidig kan disse artiklene tolkes som et uttrykk for avisens egne meninger. Dette ser en også ved at denne typen artikler svært ofte var plassert på en av de tidligste sidene i avisene.³² Gjesteskribenter signerte sine artikler med fullt navn.

1.4.3 Annet arkivmateriale

I tillegg til forskning, litteratur, forhandlingsreferater og aviser er det som nevnt mange andre kilder til kunnskap om byplanlegging og ulike meninger. Det gjelder løse sakspapirer,

---

²⁷ Stavanger Aftenblad både er og var en stor, daglig avis som fulgte med på det meste som skjedde i byen. Furre (2010): *Stavanger Aftenblad*. I: Flo red. (2010): s. 309

²⁸ Byttet i 1955 navn til *Rogalands Avis*.

²⁹ Den mest sentrale avisen i Kristiansand.

³⁰ *Bergens Tidende* omtales som Vestlandets dominerende medieaktør i perioden. Eide (2010): *Bergens Tidende*. I: Flo red. (2010): s. 49.

³¹ *Agderposten* har et godt tilgjengelig digitalt arkiv, noe som gjør det spesielt lett å finne frem til aktuelle artikler i denne.

³² Dette er sannsynligvis lederartikler.

korrespondanse, fotografier, samt program og informasjon rundt både arkitektkonkurranser og markeringer som Arkitekturvernåret 1975.³³

En nærmere presentasjon av litteraturen og kildene jeg har benyttet for hvert kapittel gis innledningsvis i de enkelte kapitlene.

1.4.4 Muntlige kilder

Som et nyttig supplement til de nevnte kildetypene har jeg også benyttet meg av muntlige kilder. Dette gjelder i forbindelse med kapittel 2 og 5, om Stavanger og Arendal. I Stavanger har jeg snakket med Hans Eyvind Næss, som er tidligere statsarkivar der, og i Arendal har Hans Olaf Aanensen, som var en del av bevaringsprosessen der, bidratt med informasjon. Konkrete opplysninger om saksgang har jeg basert på skriftlige kilder, for å oppnå så riktig informasjon som mulig, men samtaler med mennesker som har både fagkunnskap og personlige erfaringer fra de aktuelle sakene har bidratt til å skape en større forståelse av utviklingen. De muntlige kildene blir presentert i de aktuelle kapitlene.

1.5 Begreper, teori og metode

1.5.1 Begreper

Sanering betyr i utgangspunktet å gjøre sunt,³⁴ og brukes i flere sammenhenger. I begynnelsen av perioden 1945-1980 ble saneringsbegrepet brukt både i forbindelse med riving og i forbindelse med bevaring. Derfor er det viktig å få på plass at det er ulike grader av sanering. Totalsanering innebærer riving av hele bygninger eller strøk, med fullstendig fjerning av eksisterende bygningsmasse. Punktsanering innebærer for eksempel riving av ett hus mellom andre hus som bevares, eller opprensning av skur eller gamle gjerder mellom husene. Sanering brukes som nevnt også i forbindelse med bevaring, da det gjerne innebærer en

---

³³ Mer om Arkitekturvernåret under 2.8 Arkitekturvernåret 1975 – Stavangers pilotprosjekt.

³⁴ Fossen & Grønlie (1985): s.550

modernisering av standard, eller en rehabilitering av det eksisterende huset, der man fjerner råtne materialer og så videre.³⁵ Det er viktig å være klar over at sanering i løpet av perioden ble et svært ladet begrep som hadde ulik klangbunn hos ulike aktører, ikke minst fordi mange etter hvert så det som et synonym med riving (eller mest sannsynligvis rasering).

Bevaring kan handle om både bevaring av den eksisterende standarden og bevaring med visse moderniseringstiltak. Det siste er det mest vanlige i de sakene som presenteres i denne oppgaven.

Verdi er et sentralt begrep i oppgavens problemstilling. Verdier kan være både materielle og immaterielle. Materielle verdier kan være knyttet til økonomi, eller til praktiske hensyn. For eksempel kan et hus inneha en materiell verdi for de som bor der. Immaterielle verdier kan være knyttet til identitet, følelser, anerkjennelse, osv.³⁶ For mer om dette, se avsnittene om sanerings- og bevaringsideologier.

Funksjonalisme er en arkitektonisk og byplanideologisk retning som var spesielt fremtredende i mellomkrigstiden og utover 1950- og 60-tallet. En viktig inspirasjonskilde innen denne retningen var den sveitsiske arkitekten le Corbusier.³⁷

Kommunale myndigheter er en samlebetegnelse jeg bruker mye i denne oppgaven. Med det mener jeg alle de planleggende og makthavende instanser i de ulike kommunene. Grunnen til at jeg omtaler dem i generelle termer, er at det i mange tilfeller kan være vanskelig å tolke hvem som gjorde hva, og for enkelhets skyld samler jeg dem på denne måten. Ulike byer hadde dessuten ulike byplanleggingsinstanser.

1.5.2 Teorier og ideologier

Ola Svein Stugu skriver følgende i Norsk Byhistorie: ”Perioden fram til midten av 1970-åra var en tid med sterk tiltro til statlig styring og regulering både blant de styrende og blant folk flest”.³⁸ Dette er en påstand og teori som i stor grad oppsummerer den første delen av min periode. I min tematikk gjaldt ikke dette bare statlig styring men også kommunal styring. I

---

³⁵ Bjørkhaug & Aanensen (1970): s. 13.

³⁶ Jakobsen (1994): s. 13 – 14. (Jeg kommer tilbake til verdier under sanerings- og bevaringsideologier)

³⁷ For mer om dette se 3.4 Ideologisk utgangspunkt.

³⁸ Helle et al. (2006): s. 453

løpet av oppgaven vil det komme frem hvor dekkende denne påstanden er for byplanleggingstematikken.

Oppgaven baserer seg i stor grad på en teori om at alle de omtalte byene hadde en utvikling fra saneringsvilje til bevaringsvilje. Dette gjenspeiles i en av oppgavens problemstillinger, nemlig: *Hvordan foregikk overgangen fra saneringsvilje til bevaringsidealer?* Oppgaven vil vise at denne utviklingen fant sted, men at den likevel ikke foregikk på samme måte i de ulike byene.

I tillegg til disse forholdsvis enkle teoriene, er oppgavens teoretiske utgangspunkt i stor grad knyttet til ideologier for sanering og for bevaring. Utgangspunktet for en saneringsideologi eller en bevaringsideologi kan variere, og det er dermed ikke snakk om to statiske ideologier. Ulike saneringsaktører kan ha ulike bakgrunn for å mene at sanering er det beste alternativet, og det samme gjelder motsatt side. Dessuten kan også en og samme aktør ha elementer av begge deler, da overgangene i noen tilfeller kan være nokså vage.

Saneringsideologier

Sanering er en måte å rydde opp og klargjøre et område for nye og bedre formål. Selv om saneringsplanene som omtales i denne oppgaven har ført til sterke reaksjoner, og det i disse tilfellene er bevaringen som i stor grad har seiret, ligger det like fullt gjennomtenkte verdivurderinger bak saneringen. Et gjennomgående tema har vært å unngå forslumming av byenes boligstrøk. Men andre årsaker gjør seg også gjeldende, og det er dessuten ikke alltid at de uttalte grunnene er de samme som bakenforliggende årsaker.³⁹

Jeg vil dele saneringen inn i tre kategorier, ut fra hva som er motivasjonen for saneringen, altså hva slags ideologier som kan sies å ligge bak. Kategoriene jeg presenterer er prestisje, funksjonalitet og velferd.⁴⁰

Sanering av prestisjeårsaker vil si at initiativtaker ønsker en bruk av plassen som vil sette vedkommende i et bestemt lys. Det kan for eksempel være et firma som ønsker å ha kontorer på en spesielt fin og attraktiv tomt. Store selskaper med mange sysselsatte i en kommune blir ofte sett på som så viktige for kommunen at de lettere får tillatelse til å rive og bygge. Firmaet som vil bygge har et ønske om å ha tilholdssted på en fin plass, samt at de slik kan imponere

---

³⁹ Dette var også poenget hos Nordhagen (1972)

⁴⁰ Etter veiledningssamtale med professor May-Brith Ohman Nielsen, 30.5.11.

eventuelle kunder med plasseringen. Et selskap som holder til på en attraktiv (gjerne sjønær, når vi snakker om kystbyer) tomt, med en stor og moderne bygning vil bli sett på som vellykket. Fra kommunens synspunkt vil dette virke som en gunstig avtale, ettersom arbeidsplasser opprettholdes, og suksessfulle selskaper i kommunen kan være en form for prestisje for kommunen selv.

En annen form for prestisjemotivert sanering kan være å kvitte seg med ”slumområder” og bygningsmiljøer som er lite flatterende. Fra en kommunes ståsted dreier det seg om hva de vil fremstå som. Skal det være en moderne by med spennende arkitektur, eller med rene og åpne friområder? Spørsmålet er da hvem sitt syn på hva som er det beste for byen, og det beste bildet utad av byen, som vinner frem. Dette er blant det jeg vil ta opp senere i undersøkelsen.

Funksjonalitet er en viktig og vanlig årsak til sanering. Ikke minst er riving av bygninger for å lage bedre, rettere og særlig bredere veier, eller parkeringsplasser, en stadig aktuell situasjon. Bilisme har vært stadig viktigere utover hele perioden jeg undersøker.

Funksjonalitet går også på praktiske og rasjonelle planer. En rasjonell byplan har en godt fungerende infrastruktur med praktiske tids- og plass-effektive løsninger. Det samme gjelder boliger. Leilighetsbygg med små, velfungerende enheter har ofte blitt sett på som mer funksjonelt enn eneboliger. Blant annet var dette et ledende syn i Norge på 1950-tallet, noe som kommer tydelig frem i denne oppgaven, i kapitlene om Stavanger, Kristiansand og Bergen.

Slike leiligheter var idealet mange steder, og særlig det at alle boliger skulle ha innlagt vann og kloakk var et viktig argument. Dermed er jeg over i den siste kategorien, nemlig velferd. Mange gamle trehus hadde ikke sanitære forhold som tilfredstilte menneskelige behov eller ønsker på midten av 1900-tallet. Dette var dermed en viktig årsak til å rive husene, for å bygge moderne boligområder. Det var også mange steder en merkbar boligmangel i begynnelsen av oppgavens periode, og det var derfor svært viktig å bygge nye boliger, helst i høyden, ettersom det ikke var ubegrenset med ledige tomter i byene.⁴¹

I tillegg til boliger, vann og kloakk er det flere andre velferdstiltak som kan legges til grunn for sanering. Eldreomsorg og andre helseforetak er grunner til omprioritering av områder, som ofte vil ha god klangbunn i et lokalsamfunn. Likeså kan sanering av et område gjøres for

---

⁴¹ Se spesielt 3.5 Kronologisk utvikling, om bergninger for arealutnyttelse i sentrum av Kristiansand.

å bygge opp ulike sosiale tilbud, eller for å lage grøntarealer, lekeplasser og andre rekreasjonsområder for byens innbyggere.

Det er viktig å huske på, som jeg nevnte tidligere, at det ikke alltid er den uttalte årsaken til sanering som egentlig ligger bak. Dersom politikerne eller andre initiativtakere har et særlig ønske om å få bort skjemmende elementer i bybildet eller andre steder, kan ”riktig” utnyttelse av den frigitte plassen gjøre det lettere å få gjennomslag. Saneringen vil bidra til en økt trivsel, og saneringens samfunnsmessige verdi blir dermed fremhevet.

Bevaringsideologier

Bevaringsårsaker er ikke noe som blir til ut av ingenting i hver enkelt situasjon. Det finnes klare teorier for hva som gjør noe bevaringsverdig. Aylin Orbaşlı, britisk spesialist i konservering og kulturarvforvaltning, presenterer en verdibasert tilnærming til bevaring av arkitektur. Hun skriver at selv om de viktigste verdiene i en bygning er dens historiske, arkitektoniske og kulturelle viktighet og betydning, så er det også en rekke andre verdier som i høy grad gir grunner til å bevare. Både politikk, økonomi og følelser knyttet til den aktuelle bygningen eller stedet virker inn. Disse verdiene vil være ulike for ulike mennesker i ulik tid og sosial sammenheng, noe som også gjelder for vurderingene på saneringssiden. Enhver tids bevaring er en gjenspeiling av samtidens sosiale verdier.⁴²

Historisk verdi generelt handler om å gi en følelse av sammenheng, en følelse av å være i tid og sted. Det fungerer som en buffer mot det moderne og mot fremtiden.⁴³

Videre kan bygninger ha kulturell verdi, hvor de kan si noe om både sosiale forhold, byggeteknikk og materialer som ble brukt i en tidligere periode. Dette henger da sammen med aldersverdien på bygningen, hvor det blir mer interessant å bevare jo eldre det er.

Politikk vil alltid være en viktig del av bevaringsspørsmålet. Politikk spiller inn ved at det som blir sett på som den identiteten det er ønskelig å dyrke blir fremhevet i hva som blir bevart.

Økonomisk verdi kan dreie seg om at et område stiger i verdi ved å ha gamle bygninger i nærheten, men det motsatte kan også være tilfelle, hvor på verdien blir negativ. I tillegg kan de

---

⁴² Orbaşlı (2008): s. 38-40.

⁴³ Larkham (1996): s. 6-7

økonomiske årsakene for bevaring ha å gjøre med turister, og hvorvidt de vil bli tiltrukket av den eldre bebyggelsen eller ikke. Et områdes særpreg vil i en turistsammenheng være et gode, og det blir dermed en politisk og økonomisk grunn for å bevare, så sant den potensielle profitten overstiger det det koster å konservere og vedlikeholde et gammelt område.

Arkitektonisk verdi gjelder særlig dersom det er snakk om en kjent arkitekts signaturverk, eller dersom en bygnings arkitektoniske utforming hever stedets opplevelseskvalitet. I sakene jeg tar opp i denne oppgaven er det først og fremst det helhetlige miljøet som setter grunnlaget for den arkitektoniske verdien.

Assosiasjonsverdien er stor i slike helhetlige miljøer. Orbaşlı bruker dette ordet om når bygninger og steder blir assosiert med en historisk hendelse eller person. For verdivurderinger vil slike assosiasjoner være av stor betydning. Jeg vil si at assosiasjonsverdi også gjelder for identitetsfølelse.

Orbaşlı legger vekt på at lokalbefolkningens engasjement i bevaringssaker aldri må undervurderes. Dette engasjementet kommer særlig frem når det gjelder det Orbaşlı kaller den offentlige verdien, eller publikumsverdien.⁴⁴ Når det først reiser seg et engasjement for å bevare en bygning eller en bydel eller lignende, blir en ny folkeverdi knyttet til bygningene, noe som i seg selv øker bevaringsverdien. Det dette betyr, er i bunn og grunn at engasjement nytter og virker. Ved å skape oppmerksomhet rundt bygningene som flere mennesker har følelser for, øker bevaringsargumentene proporsjonalt med engasjementet.⁴⁵ Nettopp dette viser seg i stor grad i mine funn. Gjennom avisinnlegg og interesseforeningers innsats økte oppmerksomheten rundt bevaringssakene i særlig Arendal, og det folkelige engasjementet hadde mye å si for sakens utfall.⁴⁶

Alle disse verdiene spiller i en eller annen kombinasjon en rolle i bevaringsargumentene og holdningene bak. De er ikke alltid like tydelig uttalt, men en vil likevel se at de er til stede, i større eller mindre grad.

Teoriene om sanering og bevaring ligger ofte implisitt i de ulike verdivurderingstolkningene gjennom oppgaven, og trekkes også til en viss grad frem i konklusjonen.⁴⁷

---

⁴⁴ Hennes begrep er *public value*.

⁴⁵ Orbaşlı (2008): s. 40-46.

⁴⁶ Se kapittel 5.

⁴⁷ Se 6.3 Argumenter og ideologier

1.5.3 Metode og struktur

Knut Kjelstadli viser til Robin George Collingwood sin bok *Idea of History* fra 1946, hvor han skriver om forskjellen mellom naturvitenskap og historiske prosesser. Essensen i det som blir fremholdt er at hvorpå naturen kun har en ”outside”, som er hensiktsmessig å studere kvantitativt, har menneskelige samfunn en ”inside”, hvor det ikke bare er hendelser, men tankeprosesser. Ifølge dette skal historikeren derfor forsøke å forstå tankegangen bak prosessene for å forstå handlingene og hva som har skjedd.⁴⁸

Her passer min undersøkelse godt inn, i og med at jeg nettopp søker etter å forstå hvilke verdivurderinger og identitetsoppfatninger som lå til grunn for utviklingen. Oppgaven må derfor sies å ligge i krysningsfeltet mellom kvalitativ og kvantitativ tilnærming, men hovedsakelig på den kvalitative siden.

Kvalitativt studerer jeg gjennom denne oppgaven debatter og meningsytringer for å forstå hva slags vurderinger og oppfatninger som lå bak de ulike standpunktene. De ulike vurderingene og meningsytringene står dermed som representanter for ulike sider i de aktuelle sakene. Utfordringen med en slik metode er at vurderingen gjøres på grunnlag av de funnene jeg har gjort, uten at det med sikkerhet kan slås fast at ikke andre funn ville ført til andre vurderinger.

Samtidig viser jeg også hvordan utviklingen foreløp i de forskjellige byene, og ser tidsaspektene i forhold til hverandre for å se når de ulike byene opplevde de ulike hendelsene. Dette kan sies å være kvantitativt. Det er dermed utfordrende å definere eller plassere undersøkelsen nøyaktig mellom disse metodene, da elementer fra begge er innvevd i hele undersøkelsen.

Dette er et omfattende tema, og detaljstudier av hver enkelt sak kunne ført til andre konklusjoner. Likevel er det en vesentlig verdi i å se flere saker og utviklingstrekk i forhold til hverandre.

Undersøkelsen er gjennomført by for by. Hoveddelen av oppgaven består derfor av et kapittel for hver av de fire byene. For å trekke tydeligere linjer mellom de ulike sakene, og se sammenhenger og særegenheter, er kapittel 6 viet til sammenfatning, hvor undersøkelsen oppsummeres. I konklusjonen gir jeg svar på oppgavens problemstilling.

---

⁴⁸ Kjelstadli (1999): s. 122.

I de enkelte bykapitlene gir jeg først en introduksjon av byen eller den aktuelle saken. Deretter viser jeg til litteratur og kilder som har vært aktuelle i kapitlet, før jeg gir en presentasjon av noen sentrale aktører som var av betydning for den enkelte saks utvikling. Oppsettet vil deretter være noe tilpasset den enkelte by, men i hovedtrekk innebærer de neste underkapitlene en gjennomgang av den aktuelle saken. Avslutningsvis i hvert kapittel gir jeg en oppsummering med vekt på verdivurderinger og identitet.

Kapittel 2: Gamle Stavanger

Kart over dagens Stavanger sentrum (fra www.gulesider.no). Stavanger Domkirke er tegnet inn på kartet. Gamle Stavanger er langs vestsiden av Vågen, ved markering nr. 1, og torget ligger mellom domkirken og Vågen. 2-tallet markerer Kleivå..

2.1 Introduksjon

Stavangers byhistorie regnes fra 1125, da byggingen av Stavanger Domkirke ble påbegynt.⁴⁹ Dette er altså en by med en lang historie, noe som har satt sine spor i bybildet både i form av bygninger og gatenett. I tiden etter andre verdenskrig kunne dette tradisjonspregede bybildet ha endret seg drastisk, gjennom en omfattende plan for totalsanering av hele byen som ble vedtatt i 1946. Noe ble gjennomført, mens en god del ble bevart som det var, og dette har skapt en rekke kontraster i bygningsuttrykk som dermed viser mange sider ved byens

⁴⁹ Thorsnæs, G. (23.6.2009) *Stavanger – historie*. [Internett] Store Norske Leksikon. Tilgjengelig fra: <http://snl.no/Stavanger/historie>. [Lastet ned 10.5.2012].

historie.⁵⁰ Planen av 1946 skulle gjøre om hele vestsiden av Vågen, kalt Straen, til industriområde. Straen var på denne tiden et område med mange små bolighus av tre, med svingete veier og bratte bakker mellom. Dette området kom til å bli kjernen i en gradvis voksende bevaringsidé, som første gang ble uttalt i 1951.

Stavanger ble på grunn av saneringsplanen fra 1946 sett på som en foregangskommune. Planen var ambisiøs, og det var mye organisering og forhandling som måtte til for å muliggjøre den, men kommunen opprettet arbeidsutvalg, løste skatteproblemer, og la i det hele tatt til rette for saneringen på en måte som vakte oppsikt utenfor byens grenser.⁵¹ Men av enda større betydning var likevel bevaringsarbeidet som ble igangsatt. Først fra privat hold, siden organisert gjennom forening og institusjoner,⁵² og endelig fra kommunen selv. Både i samtiden og i ettertid ble Stavanger kommune sett på som et forbilde innen bevaring av gamle bygningsmiljøer, og en vellykket inkludering av disse miljøene i det moderne bysamfunn.

Den bydelen dette kapitlet konsentrerer seg om er den som i dag går under navnet Gamle Stavanger. Det er et trehusstrøk i det bratte terrenget opp fra vestsiden av Vågen.⁵³ På 1800-tallet var det i stor grad sjøfolk og deres familier som bodde der. I Nedre Strandgate, helt nede ved kaien, hadde skipsredere sine sjøhus og boliger, med tilhørende terrassehager bak. Høyere oppe i skråningene bodde både sjøfolk og andre mennesker, ikke minst mange håndverkere. Utover 1900-tallet bar området preg av et visst forfall, og i planen fra 1946 skulle det altså omdisponeres til industriområde.⁵⁴

2.2 Litteratur og kilder

Stavangers bygningsmessige utvikling og bevaringen av Gamle Stavanger er beskrevet i ulike utgivelser. Den litteraturen som går mest direkte inn på bevaringsarbeidet, er Hans Eyvind Næss' bøker om strøket som etter hvert ble kalt Gamle Stavanger. Hans Eyvind Næss var ansatt som Statsarkivar i Stavanger fra 1970 til 2005, og han gjorde selv en stor jobb med å

---

⁵⁰ På grunn av flere bybranner på 16- og 1700-tallet er det svært få trehus som er eldre enn fra 1800-tallet, men nettopp på grunn av fraværet av store branner på 1800-tallet har denne periodens små selveierhus i stor grad fått stå frem til saneringen tok til.

⁵¹ Bergsgard (2007): s. 90.

⁵² Se 2.6 Foreningen Gamle Stavanger.

⁵³ Straen.

⁵⁴ Tønnesen, A. J. (1953) Strandens historie forteller om livet i gamle Stavanger. *Stavanger Aftenblad*, 22.6.1953.

finne så mye informasjon som mulig om hvert enkelt av de bevaringsregulerte husene i Gamle Stavanger, i tillegg til at han lenge var med i styret i strøkets velforening. Disse opplysningene ble først lagt frem i boken *Miljøbevaring i Stavanger*, i 1975, og siden i en oppdatert nyutgivelse titulert *Gamle Stavanger – Historien i og mellom husene*, fra 1998. Mye av den samme informasjonen ble også gitt ut som en tospråklig, liten bok⁵⁵ i forbindelse med Stavangers år som europeisk kulturhovedstad i 2008.

Unnleiv Bergsgard (1925-2008) kom til Stavanger i 1956 som byplanlegger, og arbeidet siden innen både by- og regionsplanlegging og som reguleringsarkitekt. Han var dessuten byantikvar i Stavanger fra 1981 til 1989. Han hadde dermed stor kompetanse på feltet da han skrev om *Stavangers bebyggelse 1945-1965* i Stavanger Museums årbok for 2005, som ble utgitt i 2007. Her kommer han ikke minst inn på Einar Hedéns⁵⁶ arbeid for bevaring. Han skrev også en kortere tekst for samme institusjon i 1984, om Rosenkildekvarartalet.

Når det gjelder byens nye uttrykk, i de områdene hvor saneringen ble gjennomført, er det relevant å lese kunsthistoriker Hild Sørbys bidrag til Stavanger Museums årbok for 2001 (utgitt i 2002), *Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger*. Hun omtaler både reguleringsplanen av 1946, hva slags tanker som lå bak, samt en rekke funksjonalistiske bygninger i byen.

Stavanger Bystyres Forhandlinger er en informativ kilde til utviklingen i aktuelle saker. I flere tilfeller inneholder de sakssammendrag som går over flere år, noe som bidrar til en god oversikt. Dette i kombinasjon med avisartikler og enkelte andre trykksaker gjør det mulig å få et visst inntrykk av hva utviklingen i byen i perioden.⁵⁷

I tillegg har jeg hatt samtaler med både Hans Eyvind Næss og Elisabeth Renberg. Næss er seniorrådgiver hos Riksantikvaren. Han har skrevet flere bøker om både Stavangers historie og Gamle Stavanger, arbeidet som statsarkivar i Stavanger fra 1970 til 2005 og har i det hele tatt mye kunnskaper om temaet.⁵⁸ Elisabeth Renberg er sekretær i foreningen Gamle Stavanger, og kunne fortelle hva slags rolle foreningen har i 2012.

---

⁵⁵ Næss (2008)

⁵⁶ Einar Hedén presenteres på neste side.

⁵⁷ Bystyreforhandlingene refererer jeg til på følgende måte: SBF årstall, saksnummer.

⁵⁸ Næss, Hans Eyvind. *Universitetsforlaget* [Internett]. Tilgjengelig fra <<http://www.universitetsforlaget.no/informasjon/forfatter/alfabetisk/vis?contentItemId=879023>>. [Lastet ned 11.5.2012].

2.3 Sentrale aktører

Kommunen:

Hvem som til enhver tid tok avgjørelser og hadde ulike standpunkt innen de kommunale myndighetene er ikke alltid like lett å slå fast. Reguleringssjef *Torleiv Våland* er den eneste fra denne samlebetegnelsen jeg nevner ved navn her. Ellers var bystyret selvsagt en sentral aktør, da det var her vedtak ble fattet og planer ble diskutert. Kommunale myndigheter var hele tiden en viktig del av utviklingen og diskusjonene.

Einar Hedén:

Einar Hedén (1916-2001) var den viktigste enkeltaktøren innen bevaringen av gamle bygningsmiljøer i Stavanger. Da han i 1951 tok initiativet til bevaring av deler av den gamle bebyggelsen på Straen, var han helt nyutdannet som arkitekt, fra Statens arkitektkurs. Hans forslag til bevaring på stedet, heller enn for eksempel å flytte husene til et nytt sted som et museum, var radikalt på denne tiden. Begynnelsen av 1950-tallet var en tid med stor saneringsoptimisme, og bevaringsplanene hans møtte mye motstand.⁵⁹ Ifølge samtidens kommentarer var bevaringsplaner helt meningsløst, for området det handlet om var et slumstrøk som måtte fjernes så fort som mulig.⁶⁰ Men Hedén ga seg ikke, og arbeidet hans førte etter år med forhandlinger til bevaringsplaner som ble utvidet flere ganger. I 1957 var han med på å danne Foreningen Gamle Stavanger, hvor han var den første formannen. Han var reguleringssjef i Hetland kommune fra 1961, og fylkesreguleringsarkitekt i Rogaland fra 1965. I 1974 ble han Stavangers første byantikvar, og dette skal ha vært en stilling som ble opprettet spesielt med ham i tankene.⁶¹ Einar Hedén var en iherdig og engasjert aktør, og han skal ha hatt en stor påvirknings- og overtalingskraft, både overfor kommunale etater, huseiere og forretningsfolk. Han fikk for eksempel malingsfabrikanter til å bistå i oppussingen med gratis maling, og han fikk andre forretningsdrivende til å bidra på ulike vis.⁶² Han sto dessuten også bak svært mange skisser og tegninger av hus og gater i området. Han ble tildelt flere

---

⁵⁹ Bergsgard (2007): s. 128 og: Einar Hedén. *Store Norske Leksikon* [Internett] Tilgjengelig fra: <http://snl.no/Einar_Hedén>. [Lastet ned 10.5.2012].

⁶⁰ "Gamle Stavanger" bør være en inspirasjonskilde – Ennå mulig å bevare tre av kvartalene i Posebyen. *Fædrelandsvennen*, 31.10.68.

⁶¹ Samtale med Hans Eyvind Næss, 7.2.12.

⁶² Bergsgard (2007): s. 133.

priser for sitt arbeid for bygningsbevaring.⁶³ *Einar Hedéns plass* ligger midt i Gamle Stavanger.

Foreningen Gamle Stavanger:

Foreningen Gamle Stavanger ble til i 1957 med det formål å viderebearbeide planene for bevaring av Gamle Stavanger, og som en reguleringsautoritet og en økonomisk støtteordning overfor huseiere i strøket. Foreningen arbeidet målrettet for bevaring noe de også oppnådde. Frem til kulturforvaltningen ble en del av kommunal politikk på 1970-tallet, var denne typen foreninger sentrale i forhandlinger innen bymiljø og bevaring i flere byer. Dermed ble foreningen Gamle Stavanger en aktiv part i bevaringskampen. Utover 1970-tallet tilfalt flere av oppgavene innen bevaringen blant annet byantikvar,⁶⁴ og foreningen ble etter hvert mer en høringsinstans ved spesielle tilfeller. Også den økonomiske rollen ble etter hvert redusert, da støtte skulle bli tildelt direkte fra kommunen, og ikke lenger via foreningen Gamle Stavanger.⁶⁵

Foreningen eksisterer og fungerer fortsatt som høringsinstans og bevaringsfaglig kontrollgruppe både for kommunen og eiere av gamle trehus.⁶⁶

Aviskommentarer:

Flere aviser var flittig brukt for å få ulike meninger på trykk. Einar Hedén brukte *Stavanger Aftenblad* for å spre sin bevaringsidé høsten 1951, og denne avisen ga i det hele tatt en solid dekning av sakens ulike sider gjennom årene. I tillegg trykte også både *Stavangeren* og *Iste Mai / Rogalands Avis*⁶⁷ en rekke artikler, samt kommentarer. Ikke alle artikler eller kommentarer fra denne perioden er signert, men en som utmerker seg som spesielt interessant og uttalende er signaturen JAMUN, som opptrer i *Iste Mai* (og *Rogalands Avis* etter navneskiftet). Bak denne signaturen sto journalisten Jens Amundsen, en Oslofødt

---

⁶³ Einar Hedén. *Store Norske Leksikon* [Internett] Tilgjengelig fra: <http://snl.no/Einar_Hedén>. [Lastet ned 10.5.2012].

⁶⁴ Dette var fra starten av Einar Hedén, som også var sentral i Gamle Stavanger.

⁶⁵ Samtale med Hans Eyvind Næss, 7.2.12.

⁶⁶ Samtale med Elisabeth Renberg, 8.2.12.

⁶⁷ Avisen *Iste Mai* skiftet navn til *Rogalands Avis* i 1955.

Stavangerpatriot som var spesielt kjent for sin gode penn. Han jobbet for avisen frem til 1959.⁶⁸

2.4 Byplanen av 1946

I slutten av 1941 ble det utlyst en reguleringskonkurranse for området ”Skagen-Torget-Kleven-Stranden”, men resultatet var ikke noe å bygge videre på. Derfor ble ”Kontoret for ny sentrumsregulering i Stavanger” opprettet i 1944, med daværende byplanassistent (heretter reguleringssjef) Torleiv Våland⁶⁹ som leder. I mai 1945 kunne kontoret presentere sin plan for hele bykjernen, og denne planen ble så vedtatt enstemmig av bystyret våren 1946.⁷⁰ Torleiv Våland var en arkitekt med en sterk sosialistisk og modernistisk overbevisning. Han var derfor svært opptatt av de bolig- og byplanidealene som preget tiden, nemlig de funksjonalistiske. Han hadde en helt tydelig saneringsideologi. Stavanger sentrums eksisterende bebyggelse var i følge Våland helt ubrukelig, og dessuten både brannfarlig, uhygienisk og skrøpelig. Alt dette var dog en fordel, for det rettferdiggjorde den fullstendige saneringen byen trengte, ifølge Våland.⁷¹

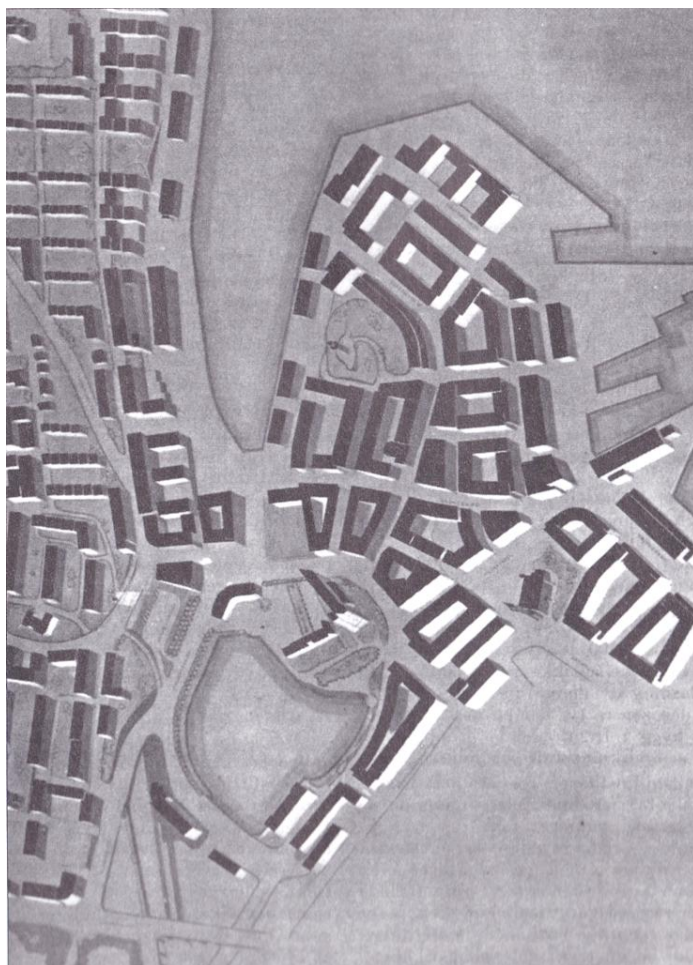
⁶⁸ ”Rogalands Avis gjennom 103 år” Historielaget [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://www.historielaget.com/info/avishistorie.htm>>. [Lastet ned 19.2.12]

⁶⁹ Han hadde allerede i 1936 tatt til orde for at det måtte lages en reguleringsplan for Stavanger sentrum, fordi mangelen på en slik hadde ført til en lammelse i byggevirksomheten. (Bergsgard (2007): s. 20 – 21)

⁷⁰ Bergsgard (red.) & Haaland (1999): s. 375-376.

⁷¹ Sørby (2002): s. 8.

Vålunds reguleringsplan som ble vedtatt i 1946. (Haaland (1999): s. 377)

Med denne planen ble Stavanger delt inn i klart adskilte soner, helt i tråd med det funksjonalistiske byplanidealet. Østsiden av Vågen og Breiavatnet skulle forbeholdes forretningsbebyggelse, der etasjehøyden skulle være på maks fire etasjer, for å sikre lys og luft til gatene. Av hygieniske grunner skulle all torghandel legges under tak, og det skulle skjermes mot trekk fra sjøen. I forretningsbygg skulle det dessuten ikke innredes boliger, fordi dette heller ikke ble sett som hygienisk forsvarlig. Boligstrøket skulle bestå av fire etasjers lamellbebyggelse,⁷² med små leiligheter, vest for Vågen, ovenfor Øvre Strandgate. Det var viktig at boligene fikk så gunstige solforhold som mulig, og derfor skulle solens posisjon bestemme plasseringen av blokkene. Nedenfor boligområdet, fra Øvre Strandgate og ned mot den ytre delen av Strandkaaien, skulle det bygges opp industriområde. Dette området er det vi i dag kaller Gamle Stavanger, da dette i stedet for industriutbygging ble bevart som trehusmiljø

⁷² Frittliggende, like boligblokker plassert i parallelle rekker. De fulgte ikke en kvartalsplan, men lå altså fritt i terrenget med luft rundt. Vanlig i funksjonalistisk tankegang. Lamellbebyggelse. *Store Norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra <<http://snl.no/lamellbebyggelse>>. [Lastet ned 10.5.2012].

utover de neste tiårene. Offentlige bygninger skulle ligge mellom Torget (innerst i Vågen) og Øvre Strandgate, Kleivå og det som nå er Kiellandsparken (da Posthuset)⁷³ nord for Breiavatnet.⁷⁴

Den nye planen bar preg av en åpen og ordnet bebyggelse. Småhus og trange smågater var byttet ut med helstøpte kvartalsutforminger og trafikkvennlige veier. Hushøyden skulle aldri være høyere enn gatebredden (derfor var økning av gatebredden viktig) og inni og mellom kvartalene skulle det legges inn åpne plasser og parker.⁷⁵ Det var ikke mye av den historiske bygningsmassen som fikk stå urørt i den nye planen. Plantegninger viser at Domkirken (bygd på 1100-tallet og 1200-tallet)⁷⁶ samt Kongsgård (1759)⁷⁷ fortsatt står, og det samme gjør Valbertårnet (1853)⁷⁸ og Sankt Petri Kirke (1866),⁷⁹ men ellers er det meste av bybildet totalforandret.

Planen var både ambisiøs og omfattende, noe som ikke sto i stil til kommunens økonomiske situasjon. Likevel ble altså som nevnt reguleringen vedtatt av et enstemmig bystyre. Det økonomiske skulle løse seg ved at planen ble gjennomført skrittvis, og gjerne over en lang periode. Det var en omfattende plan som ble vurdert til å være verdt å bruke tid på. Avisene applauderte tiltaket, og kalte det blant annet for ”den største sak som noen gang er forelagt bystyret”.⁸⁰ Uttalelser fra reguleringsjef Olav Hallset i Bærum⁸¹ (som var bedt spesielt om å kommentere planen) viser at planen måtte anses som en rammeplan, og at detaljer vedrørende bygningsutforming måtte komme til siden, men at planen likevel var blant de mest radikale planer i landet. Han mente også at byens befolkning fremviste en bemerkelsesverdig lojal holdning overfor denne planen som ville forandre byens struktur og utseende så dramatisk.⁸²

Selv om en plan ble vedtatt av et enstemmig bystyre, betød ikke nødvendigvis det at saken dermed var ferdig behandlet. Slik var det også i dette tilfellet. I løpet av de neste årene kom det flere forslag om endringer av både strøkregulering og hvordan gatenettet skulle gå. I

---

⁷³ Posthuset ble revet i 1974. Stavanger Byplanavdelingen & Kvinnesland (1996): s. 86.

⁷⁴ Sørby (2002): s. 10.

⁷⁵ Sørby (2002): s. 10.

⁷⁶ Edland, T. (16.6.2010) Stavanger Domkirke's historie. *Stavanger Domkirke* [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://www.stavangerdomkirke.no/>>. [Lastet ned 11.5.2012].

⁷⁷ Næss (2004): s. 116. (Kongsgård er en tregård som ligger ved siden av domkirken. Nå er det videregående skole der)

⁷⁸ Valbertårnet. *Sølvberget Stavanger Kulturhus* [Internett]. Tilgjengelig fra <http://www.stavanger-kulturhus.no/soelvberget/soelvberget_a_aa/valbergtaarnet>. [Lastet ned 11.5.2012].

⁷⁹ St. Petri kirke. *St. Petri menighet* [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://www.kirken.stavanger.no/stpetri/Historikk/tabid/4780/Default.aspx>>. [Lastet ned 11.5.2012].

⁸⁰ *Stavanger Aftenblad* 1946 (referert hos Bergsgard (2007): s. 61.)

⁸¹ Medlem av departementets reguleringskyndige utvalg.

⁸² Bergsgard (2007): s. 64.

tillegg spilte det økonomiske aspektet inn, blant annet fordi store deler av byens bebyggelse var privateid, noe som betød ekspropriasjoner og medfølgende skattespørsmål.⁸³ Saken ble dermed behandlet flere ganger, og endelige vedtak ble stadig utsatt i påvente av diverse ekspertuttalelser fra relevante instanser.⁸⁴

I mellomtiden skjedde det noe med den ”lojale holdningen” hos byens innbyggere som Hallset hadde omtalt i 1946. Det kan ha sammenheng med enkelte offentlige uttalelser i mediene angående både ”oppmyking” av 1946-planen, og løse forslag til bevaring av enkelte elementer ved den gamle byen. Blant annet kom den danske kunst- og kulturhistorikeren Rudolf Broby-Johansen i 1949 med et forslag om å bevare hele byens bygningsmiljø, men dette var antageligvis et noe radikalt forslag i forhold til samtiden.⁸⁵ Ellers var det nok også kjent at Foreningen til norske Fortidsminners Bevaring var kritisk til deler av planen,⁸⁶ og at denne kritikken ble tatt alvorlig fra kommunens side, på tross av Vålands uvilje mot stadig nye ”forbedringer” av hans plan.⁸⁷

---

⁸³ Bergsgard (2007): s. 65. Skattespørsmålene gjaldt i forhold til inntektsbeskatning på ekspropriasjonsgodtgjørelse i forbindelse med byutviklingssaker, så ikke grunneiere som måtte kjøpe nye lokaler etter å ha måttet selge til kommunen skulle få urettferdige utgifter i form av øyeblikkelig inntektsbeskatning. Se for øvrig avskrift av brev fra kommunesakføreren i Stavanger til Finansdepartementet, 25.2.1949. IKAVA: Formannskapet, Daa, boks 516.

⁸⁴ SBF: 1952, sak nr. 183. (Dette er en gjennomgang av ulike forslag og behandlinger mellom 1946 og 1952.)

⁸⁵ *Stavanger Aftenblad*, 26.11.49 (referert hos Bergsgard (2007): s. 70)

⁸⁶ Blant annet var de kritiske til omleggingen av de gamle gateløpene, som i stor grad hadde vært uendrede siden middelalderen.

⁸⁷ Bergsgard (2007): s. 70.

Utsikt over til vestsiden av Breivatnet, slik det ser ut i 2012. Der det før var lave trehus er det nå en moderne ”skyline”. (Foto: Lena Sannæs)

En av de første virkelig drastiske endringene på Stavangers sentrumsbilde var byggingen av Hotel Atlantic i 1952, på vestsiden av Breiavatnet, langs Olav V’s gate. Hotellet erstattet enetasjes trebebyggelse, og med sine åtte etasjer ble det dermed en total forandring. Deretter fulgte utbygginger langs hele vestsiden av Breiavatnet, samt Klubbgata og strøket mellom Vågen og Olavskleiva. Alt i tråd med 1946-planens storbypreg. Utbygginger innerst i Vågen forandret i stor grad rommet rundt torget og domkirken.⁸⁸ Det var moderne og tidsriktige bygninger som kom opp, men slike storstilte utbygginger og den nødvendige saneringen av opprinnelige trehusmiljøer vekket en misnøye blant enkelte av Stavangers innbyggere.⁸⁹

De kommende årene skulle holdningsendringer vise seg mer og mer, og selv om enkelte deler av planen ble gjennomført skulle byen etter hvert bli til et forbilde innen bevaring, i stedet for sanering.

---

⁸⁸ Stavanger Byplanavdelingen & Kvinnesland (1996): s. 86 – 87.

⁸⁹ Dette kommer jeg inn på i neste delkapittel, 2.5 *Ideen om Gamle Stavanger*, hvor en kan se at Einar Hedén spesifikt refererte til Hotel Atlantic-utbyggingen i sine argumenter for bevaring.

Dette bildet, tatt omtrent der Straen kjøpesenter ligger i dag, viser kontrastene mellom det gamle og det nye i bybildet på midten av 1960-tallet. (Nedre Kleivegate 27 og 29. Fotograf: Alf Brueland, 1965. Stavanger Bvarkiv)

2.5 Ideen om Gamle Stavanger

Tanken om å ta vare på deler av byers bygningsmessige historie var ikke noe nytt. I Bergen var Gamle Bergen etablert,⁹⁰ som et levende museum inspirert av Den Gamle By i Århus. Og Bergen igjen inspirerte flere nostalgiske stavangerinnbyggere, som var glade i byens gamle hus. Det betød ikke at de så for seg å bevare byen som den var, slik som Broby-Johansen hadde foreslått, men at enkelte hus godt kunne flyttes til et eget område for å skape et tilsvarende museum som i Bergen. Slike tanker kom frem i en artikkel i avisen *Stavangeren* 21. januar 1950.⁹¹ Her ble det argumentert for at byen både kan bygge og bevare, det trengte ikke å være enten eller. Artikkelen innledes med en tydelig nostalgi frembrakt av en vårlig

⁹⁰ Åpnet i 1949. Gamle Bergen. Bymuseet i Bergen [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://www.bymuseet.no/?vis=79> [Lastet ned 10.5.2012].

⁹¹ Artikkelen er ikke signert. Det er derfor antageligvis avisen selv som står bak.

stemning en fin januardag, der sola skinner på de mange unike trehusmønene og arkene, og brosteinene skimrer. Denne nærmest romantiske stemningen fikk altså artikkelforfatteren til å ønske seg en flyttebevaring av husene, slik at det også i fremtiden ville bli mulig å gå mellom husene og kjenne på den samme idyllen, bare et annet sted. Samtidig uttrykte som nevnt ikke artikkelen noen motstand mot sanering og utbygging, for nødvendigheten av det var det visst ikke tvil om. Den argumenterte ganske enkelt for at det i Stavanger burde la seg gjøre både å bygge og bevare.⁹²

Halvannet år senere, 29. september 1951, trykket imidlertid *Stavanger Aftenblad* den artikkelen som gjerne regnes som starten på bevaringen av det strøket som nå kalles Gamle Stavanger. Mannen bak denne artikkelen var arkitekten Einar Hedén. Han åpnet med en tydelig beklagelse over at det gamle bymiljøet med sine koselige gater og små trehus forsvant mer og mer fra bybildet, noe som var særlig aktuelt i forbindelse med at denne type bygningsmiljø nylig hadde blitt sanert til fordel for hotell Atlantic⁹³ i området ved "Kleivå".⁹⁴ Han viste til det nevnte forslaget om å lage et bygningsmuseum, men foreslo at det ville være bedre å beholde et allerede eksisterende strøk som det var, og eventuelt bare bytte ut enkelte av de kondemnabile bygningene med fine bygninger fra andre steder i byen. Noen hus burde innredes som museum etter inspirasjon fra Bergen, men resten skulle være boliger, butikker og verksteder, slik at det ble en levende og velfungerende bydel. Området han så for seg var husene og gatene mellom Øvre Strandgate og Strandkaien.⁹⁵ Hedén argumenterte altså for verdien av et helhetlig trehusmiljø bevart i de omgivelsene det hadde vokst frem. Det samme forslaget ble et par dager før sendt til byplanrådet i Stavanger, som også ba Havnestyret behandle det. Det var dermed altså ikke bare en løs idé fra en engasjert privatperson, men et reelt forslag med skisser og gjennomtenkte planer, som i de følgende årene ble innlemmet i bystyreforhandlingene angående det aktuelle området.⁹⁶

I 1953 ble Hedéns plan omtalt som en flyveidé (idé med vinger) som det fortsatt var uvisst om ville føre til noe, etter som opphavsmannen selv ikke latet til å ha tid til å gjøre noe med den.⁹⁷ Forfatteren bak denne artikkelen var den tidligere omtalte Jens Amundsen. Til tross for den

---

⁹² "Gamle Stavanger" må reises mens der ennå er tid. *Stavangeren*, 21.1.1950.

⁹³ Dette er den største bygningen midt i fotografiet av den moderne "skyline" langs Breiavatnet, 2.4 Byplanen av 1946.

⁹⁴ Nordvest for Breiavatnet. Saneringen ifølge 1946-planen var altså i gang.

⁹⁵ Hedén (1951): La oss beholde et gamle Stavanger i strøket ved Kranen. *Stavanger Aftenblad*, 29.9.51.

⁹⁶ SBF: 1956, sak nr. 167.

⁹⁷ JAMUN (1953) Gamle Stavanger. *Iste Mai*, 30.3.53

tilsynelatende hånlige tonen hadde han en gjennomgående positiv tone når det gjelder selve bevaringstematikken.

Gjennom kommunens behandling ble området noe innskrenket, men forslaget ble ikke forkastet. I 1953 vedtok bystyret at de ikke skulle ta stilling til hva strøket⁹⁸ skulle brukes til, før det forelå en grundig utredning av det praktiske grunnlaget for en bevaringsplan. Denne utredningen skulle et arbeidsutvalg oppnevnt av Stavangeravdelingen av Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring sørge for.⁹⁹ Resultatet ble en oversikt over 35 eiendommer (33 bolighus i tre og 2 verkstedsbygninger/bakerier i mur) som det var ”av meget stor kulturhistorisk interesse å bevare”. Denne oversikten forelå i begynnelsen av 1955. Av de 33 bolighusene var det kun 9 som var i kommunens eie, og det var kun de kommunale husene som var ”overbefolket”. Ellers var husene i relativt god stand, og mange av dem hadde moderne kjøkken. Kun åtte hus manglet wc, men disse hadde allerede planer om å legge det inn. Husene ble anslått til å stamme fra 1700-tallet,¹⁰⁰ men det var ifølge rapporten hovedsakelig det helhetlige miljøet, med samspillet mellom hus, gater og terreng, som ble ansett som verdifullt ut fra et antikvarisk synspunkt.¹⁰¹

En del av argumentasjonen for at en totalsanering av trehusstrøkene var berettiget, var at husene var i dårlig stand og at det var et slumpreg over det hele. Fortidsminnesforeningens utredning viste at dette ikke stemte med virkeligheten, i alle fall når det gjaldt strøket som skulle bli Gamle Stavanger. Samtaler med huseierne viste at innbyggerne var godt fornøyde med å bo der, og at husene var både varme og billige å vedlikeholde. Huseierne var dermed svært interesserte i en gjennomføring av bevaringsplanen. De eneste husene som var dårlig vedlikeholdt var faktisk de som var i kommunens eie, og det høye antallet beboere per hus senket også boligstandarden.¹⁰² Dermed kunne altså kommunen selv enkelt bidra til å heve helhetsstandarden på strøket, ved å vedlikeholde sine egne hus. Utvalget foreslo videre at husfasader kunne rehabiliteres ved å bytte ut moderne dører og vinduer med tidsriktige (stilmessig riktige) dører og vinduer fra rivningsklare hus i resten av byen. De mente også at det burde anlegges parker og hager der det fantes åpne plasser mellom husene, og skjemmende plankegjerdet måtte bort. I uttalelsen ble det lagt vekt på strøkets gunstige

---

⁹⁸ Dette området var uansett dårlig egnet til industriformål på grunn av sitt bratte terreng.

⁹⁹ I dette utvalget satt blant annet både Einar Hedén og førstekonservator Jan Hendrich Lexow (Næss (1998): s. 14)

¹⁰⁰ De ble senere vurdert som nyere, men med elementer fra 16-1700-tallet.

¹⁰¹ SBF: 1956, sak nr. 167.

¹⁰² Kommunen brukte i stor grad disse husene til plassering av sosialklienter, noe som nok også bidro til et dårlig inntrykk av husene. Etter samtale med Hans Eyvind Næss, 7.2.12.

plassering i forhold til turisme. Som det første passasjerer ved cruiseskip ville se ved ankomst til byen, og med sin nærhet til byens sentrum, ville Gamle Stavanger bli av stor turisme verdi for byen. Videre ble det foreslått at boligene etter hvert kunne kjøpes opp av kommunen, og bli gjort om til eldreboliger. Dette var for øvrig også i tråd med Hedéns opprinnelige forslag, hvor han nevnte at husene på sikt kunne gjøres om til æresboliger for eldre sjøfolk og håndverkere. Uansett ville en bevaring, og medfølgende vedlikehold, av strøket føre til at verdien på tomtene kom til å stige. Og det bratte terrenget var som nevnt ikke egnet til industriutbygging, så det var mer som talte for en bevaring enn mot. Etter flere år med forhandlinger og utredelser gikk dermed bystyret inn for å bevare Gamle Stavanger, høsten 1956.¹⁰³ De følgende årene ble bevaringsstrøket utvidet flere ganger.¹⁰⁴

---

¹⁰³ SBF: 1956, sak nr. 167.

¹⁰⁴ I 1965 ble det utvidet til 79 hus, i 1974 til 150 hus og i 1979 ble det utvidet til å inkludere 170 bygninger. Stavanger kommune, Byantikvaren (1985): s. 14.

Bevaringsstrøket Gamle Stavanger, etter utvidelsen til 150 hus i 1974. (Kopiert fra: Stavanger kommune, Byantikvaren (1985): s. 12)

2.6 Foreningen Gamle Stavanger

Når nå bevaringen av Gamle Stavanger var vedtatt, ble det den 8. januar 1957 opprettet et frittstående arbeidsutvalg, med rådmann Carsten Sjøiland som formann, som skulle fortsette arbeidet med bevaringen. 10. januar fikk utvalget beskjed om at departementet hadde stadfestet reguleringsplanen for Gamle Stavanger. Dermed var bevaringen helt offisiell.

Foreningen Gamle Stavanger ble konstituert på et møte 11. november samme år, med Einar Hedén som formann. Foreningen fungerte helt fra starten av som en høringsinstans for kommunen i saker som vedrørte den gamle trehusbebyggelsen, og som en økonomisk tilskuddyter til private huseiere som trengte støtte til utvendig arbeid på husene sine i Gamle Stavanger.¹⁰⁵ Denne støtteordningen fungerte på den måten at foreningen dekket utgiftene som overskred normalprisen for reparasjoner og utskiftninger, da det gjerne var dyrere å få arbeidet gjort etter de gjeldende reguleringsbestemmelsene enn på enkleste og billigste måte.¹⁰⁶

Motiv fra Gamle Stavanger, 2012. (Foto: Lena Sannæs.)

I 1965 ble Madla og Hetland innlemmet i Stavanger kommune, og mulighetene for mer hensiktsmessige industritomter økte. Dermed var ikke trykket på den delen av Straen som fortsatt var regulert til industri like stort som før. Dette hadde nok noe å si for at forslaget om å utvide bevaringsområdet i 1967 ble så godt mottatt at et samlet bystyre vedtok det. Dermed bestod Gamle Stavanger av 79 bolighus.¹⁰⁷ I tillegg til den praktiske siden av saken, spilte nok i stor grad erfaring og holdningsendring inn på avgjørelsen. Forslaget kom fra foreningen, som hadde etablert seg som en viktig samarbeidspartner for både kommunen og huseierne,

---

¹⁰⁵ Næss (1998): s. 14.

¹⁰⁶ Samtale med Hans Eyvind Næss, 7.2.12.

¹⁰⁷ Stavanger kommune, Byantikvaren (1985): s. 14.

når det gjaldt arbeidet med utbedringer av hus og gater. Helt siden foreningens ble dannet hadde den vært en aktiv aktør i bevaringsspørsmål i Stavanger, og enkelte av foreningens medlemmer uttalte seg ofte både i byens aviser og i andre anledninger. Einar Hedén var blant annet en ettertraktet foredragsholder, og han ble invitert til flere andre byer for å berette om bevaringssuksessen i Gamle Stavanger.¹⁰⁸ Foreningen og dens arbeid ble altså godt kjent langt utenfor byens grenser. Og også innad i byen, selv i sin egen samtid, ble de sentrale aktørene i foreningen sett som foregangspersoner og representanter for en ny holdning. Foreningens bevaringsbudskap nådde dessuten frem til flere og flere av byens innbyggere etter som de så at bevaringen faktisk lot seg gjennomføre, og at resultatet ble bra, samtidig som det visuelle resultatet av saneringen ikke alltid ble sett på som like heldig.¹⁰⁹ Kommunen kjøpte også en del hus i strøket selv, og bekostet alt vedlikehold over kommunens budsjetter. Men ifølge Hans Eyvind Næss har tradisjonelt kommunens eiendommer i Gamle Stavanger vært de som har vært holdt dårligst ved like.¹¹⁰

I 1971 foreslo foreningen i en avisartikkel at resten av Straens trehusbebyggelse burde innlemmes i Gamle Stavanger og bevares. Argumentene som ble lagt til grunn for dette forslaget var at strøket dermed ville bli en sammenhengende bydel, samt at de eneste gjenværende fullstendige kjøpmannsgårdene, med sjøhus, våningshus og terrassehager, dermed ville bli bevart. I tillegg ble det slått fast at området burde ha sine egne detaljerte reguleringsbestemmelser med retningslinjer for alt av utvendig bygningsarbeid.¹¹¹

I 1974 vedtok bystyret en reguleringsplan for hele Stavanger sentrum, som i stor grad fredet hele det gamle bygningsmiljøet på Holmen (østsiden av Vågen), altså det som er byens forretningssentrum. I tillegg medførte det en utvidelse av Gamle Stavanger til 150 hus, og vedtaket fulgte dermed opp forslaget fra 1971, bortsett fra kjøpmannsgårdene som ble utelatt fra planen. Denne reguleringen var det siste og avgjørende slaget mot 1946-planen.¹¹² Fra nå av skulle byens bygninger og gatenett bevares som de en gang hadde vært. Dersom noe skulle pusses opp, skulle det gjøres ved å tilbakeføre det (utseendesmessig, ikke innendørs standard) til slik det originalt hadde vært. Dette var en seier for Foreningen Gamle Stavanger sin mangeårige bevaringskamp, men det skulle på den annen side føre til mange konflikter blant huseiere som ikke likte at de ikke kunne bestemme selv hvordan husene skulle se ut. Likevel

---

¹⁰⁸ Blant annet var han i Arendal i forbindelse med det konstituerende møtet til foreningen Tyholmens Venner.

¹⁰⁹ Næss (1998): s. 14-15, og samtale med Hans Eyvind Næss, 07.02.12.

¹¹⁰ Samtale med Hans Eyvind Næss, 07.02.12.

¹¹¹ Næss (1998): s. 15.

¹¹² Stavanger kommune, Byantikvaren (1985) s. 6 og 14.

var dette utenfor foreningens område rent fysisk, så bortsett fra å være en høringsinstans og rådgiver, gikk ikke foreningen veldig tungt inn i dette.¹¹³

Et tegn på at foreningen sto sterkt blant huseierne i Gamle Stavanger, er at Margit Knudsen overdro sitt hus, Øvre Strandgate 80 A, til foreningen i gave, i 1970. Dette huset har siden den gang vært foreningens møtelokaler, i tillegg til at de får inn leieinntekter på en leilighet i andre etasje.¹¹⁴

2.7 Rosenkildehuset

Selv om flere bevaringsvedtak var fattet var ikke foreningens ildsjeler ferdig med å kjempe for trehusene på Straen. Siste halvdel av 1970-tallet sto det saneringsklare Rosenkildekvarteret innerst i Vågen på foreningens agenda. Spesielt Einar Hedén, som nå var nyansatt som Stavangers første byantikvar, engasjerte seg for dette. Rosenkildehuset fra 1813 hadde opprinnelig vært bolig for den fremtredende kjøpmannsfamilien Rosenkilde.¹¹⁵ Mot Vågen var huset godt skjult av andre bygninger, og disse måtte i bevaringen av kvartalet ofres for at huset skulle komme til sin rett. Hedén hadde blitt forespurt om hvordan det ville la seg gjøre å bevare dette huset, av to interessenter som i utgangspunktet hadde opsjoner i nyreguleringen av tomte, men som også hadde blitt interessert i bevaring, muligens påvirket av arkitekturvernåret 1975.¹¹⁶ Hedén sine planer gikk ut på å ”snu” huset, slik at fasaden mot Vågen ble hovedinngangsparti, noe som var helt motsatt av hvordan det opprinnelig var.¹¹⁷ Dette ble fra antikvarisk hold til en viss grad sett på som uhistorisk, men det var likevel dette som ble gjennomført. Her gikk altså bevaringen imot antikvariske anbefalinger, selv om det blant annet var ut fra antikvariske verdivurderinger det ble forsøkt bevart. Nettopp fordi fasaden mot Vågen var skjult, brukte Hans Eyvind Næss en tegning av husets ”tvillinghus” i

---

¹¹³ Samtale med Hans Eyvind Næss, 7.2.12.

¹¹⁴ Skjøte for Øvre Strandgate 80 A, undertegnet 20. april 1970 (i Foreningen Gamle Stavanger sitt arkiv), samt samtale med Elisabeth Renberg (nåværende sekretær i Foreningen Gamle Stavanger) 8.2.12.

¹¹⁵ Husets byggherre, Peder Valentin Rosenkilde, var Stavangers representant på Eidsvoll i 1814, og senere Stavangers representant på Stortinget. Han hadde en fremtredende rolle i Stavangers internasjonale handelsvirksomhet, og ble til og med slått til ridder. (Næss (1975b): Rosenkildegården – trearkitekturens hovedmonument i Stavanger. *Stavanger Aftenblad*, 22.3.75.)

¹¹⁶ Se 2.8 Arkitekturvernåret 1975.

¹¹⁷ Kjøpmannsgårder hadde i utgangspunktet inngang fra den andre siden, og sjøhus mot Vågen.

Kristiansand,¹¹⁸ da han i en artikkel i *Stavanger Aftenblad* i 1975 gikk inn for å vise hvor flott huset kunne fremstå uten sjøhus foran.¹¹⁹

På Rosenkildehusets tomt forelå det allerede på denne tiden planer for nybygg som skulle passe inn i forbindelse med resten av det nye, moderne strøket rundt. Arkitekt Jan Inge Hovig var satt til å tegne alternative planer for Kleivå-området, både med og uten et restaurert Rosenkildehus. Men med hans død i 1977 sto planene uten arkitekt, noe som forsinket utviklingen noe.¹²⁰ Stemningen for å bevare Rosenkildekvartalet var rimelig god på slutten av 1970-tallet, og reguleringen av kvartalet, med bevaring av Rosenkildehuset, ny inngangsfasade, åpen plass foran, samt bevaring av Nedre Strandgate 17 og 19 (Sjøfartsmuseet), ble vedtatt i 1981.¹²¹ Dermed hadde Gamle Stavanger i løpet av 30 år vokst fra en idé, via et stadig stigende antall hus, til et sammenhengende område fra Rosenkildehuset innerst i Vågen og ut langs vestsiden av Vågen til Blidensol¹²² og Rosenbergbakken.

---

¹¹⁸ Huset, som trolig var fra 1700-tallet en gang, sto i Østre Strandgate 7, og tilhørte svigerfaren til Rosenkildes bror på tiden da Rosenkildehuset i Stavanger ble bygd. (Alsвик (1985): s. 17.)

¹¹⁹ Næss (1975b): Rosenkildegården – trearkitekturens hovedmonument i Stavanger. *Stavanger Aftenblad*, 22.03.75.

¹²⁰ Samtale med Hans Eyvind Næss, 07.02.12.

¹²¹ Bergsgard (1985): s. 39.

¹²² Strøkets eldste hus med byggeår en gang tidlig på 1700-tallet.

Rosenkildehuset i 2012, sammen med mer moderne bebyggelse. (Foto: Lena Sannæs)

2.8 Arkitekturvernåret 1975 – Stavangers pilotprosjekt

Året 1975 var avsatt av Europarådet til å være europeisk arkitekturvernår. Dette handlet om vern av historiske byer, og i programmet la Europarådet blant annet vekt på å vekke interesse for en felles arkitekturarv, samt oppmerksomhet rundt trusler mot denne arven, i tillegg til vern om småbyers særegne karakter. Fordelt på Europarådets 17 medlemsland var det utpekt 43 pilotprosjekter som skulle fungere som gode eksempler innen arkitekturvernårets målsetninger, altså den eldre bebyggelsens plass i det moderne samfunnet. Stavanger var en av tre norske pilotprosjekter.¹²³ De norske prosjektene skulle vise hvordan bevaring kunne skape et rikt miljø for både bolig og arbeid. Over hele landet skulle det arbeides for bevaring, restaurering og miljøpleie, ikke minst ved at nytt ble tilpasset gammelt. Grunnen til at

---

¹²³ De andre to var Nusfjord i Lofoten og Røros.

Stavanger ble utpekt til pilotprosjekt var nettopp det engasjerte, og på denne tiden bevist vellykkede, arbeidet for å bevare Gamle Stavanger. Ikke minst ble de strenge bevarende reguleringsvedtektene for hele sentrum lagt vekt på i de offisielle brosjyrene i 1975. Arkitekturvernårets erklæring la blant annet vekt på at eksisterende bygningsmasse måtte ansees som en ressurs, ikke en begrensning.¹²⁴

1975 var et dobbelt viktig år for Stavanger. I tillegg til arkitekturvernåret var det også byens offisielle 850-årsjubileum. På denne tiden økte både oppmerksomheten rundt, og viljen til, bevaring av den gamle bebyggelsen. Det viser seg i flere byer¹²⁵ at slike merkeår fører til en plutselig positiv holdning, hvor det historiske får større betydning. Når det gjelder historiske jubileer kan dette ha med en nostalgi og en (påtatt?) respekt for byens historie å gjøre.¹²⁶ Når det gjelder arkitekturvernåret og Stavanger var det utenfor all tvil at byen måtte sette et enda sterkere fokus på bevaringstanken, etter som det var den som var årsaken til utnevnelsen i utgangspunktet. Det er helt klart verdt å se den omfattende bevaringsreguleringen av 1974 i forbindelse med dette. Allerede fra 1973 var det klart at byen skulle være norsk pilotprosjekt,¹²⁷ og selv om det ikke har vært uttalt konkret, vurderer jeg det som rimelig sannsynlig at dette har påvirket holdningen til både politikere og andre aktører.¹²⁸

2.9 Påvirkning mellom Stavanger og andre byer

Som tidligere nevnt ble Bergens bygningsmuseum "Gamle Bergen" til en viss grad brukt som inspirasjon i Stavanger i bevaringsinitiativets spede begynnelse.¹²⁹ Også eksempler fra utlandet ble nevnt i forbindelse med bevaringsarbeidet i Stavanger, ikke minst gjennom to artikler i avisen *Stavangeren*, signert Lz., i 1956, hvor ulike former for bevaringsarbeid og bevaringslovgivning ble trukket frem. Blant annet trakk forfatteren frem Den Gamle By i

---

¹²⁴ Trykksaker i forbindelse med Arkitekturvernåret 1975. Stavanger Byarkiv: Privatarkiv nr. 77 – Einar Hedén: Boks 8 "Arkitekturvernåret".

¹²⁵ Se for eksempel Arendal og 250-årsjubileet i 1973. 5.5 Eksempler fra debatt.

¹²⁶ *Stavanger Aftenblad* hadde for eksempel en artikkelserie om byens historie i løpet av 1975. Se for eksempel: Utne, B. S. (1975): Stavanger byhistorie 5 – Gjennom nødsår til ny ekspansjon. *Stavanger Aftenblad*, 7.6.1975. s. 35.

¹²⁷ Dette går frem av flere brev fra Einar Hedén (som blant annet representerte Kommunaldepartementet på det første møtet om Arkitekturvernåret i Europarådet i 1971) til Riksantikvaren, Ordføreren i Stavanger og Miljøverndepartementet i løpet av 1973. Stavanger Byarkiv: Privatarkiv nr. 77 – Einar Hedén: Boks 8 "Arkitekturvernåret".

¹²⁸ I dag profilerer Stavanger seg gjerne som Trehusbyen med Europas største samling av trehus, noe som viser at trehusmiljøene har blitt en innarbeidet seg i den lokale identitetsoppfatningen. Se: Stavanger kommune (2004)

¹²⁹ Se 2.5 Ideen om Gamle Stavanger.

Århus og sidestilte det med Gamle Bergen, men forfatteren la også vekt på at dette var en svært kostbar metode for bevaring, og at de ”nye” bygningsmiljøene fikk et kunstig og musealt preg utenfor det virkelige livet.¹³⁰ Gjennom foreningen Gamle Stavangers arkiv kan en tydelig se at foreningen fulgte med på hva som skjedde i nabolandene, da de har spart på avisutklipp fra både Danmark og Sverige, samt diverse norske byer, med saker om miljøbevaring.¹³¹

Stavanger har på sin side også vært en stor inspirasjon for andre byers bevaringsarbeid. Ettersom bevaringen av Gamle Stavanger begynte såpass tidlig i forhold til mange andre byer, har det vært naturlig å bruke erfaringer herfra i forbindelse med planer og utredninger i andre byer. De mest sentrale aktørene i Stavanger, og da spesielt Einar Hedén, deltok på møter i andre byer med lignende utfordringer for å dele av sin erfaring, noe som har resultert i at nettopp han og Gamle Stavanger trekkes frem i forbindelse med lokale bevaringssaker også andre steder. Et eksempel på dette er *Fædrelandsvennens* omtale av Stavangerbevaringen i forbindelse med planene for Posebyen i Kristiansand. 31. oktober 1968 erklærte en stor overskrift at ”*Gamle Stavanger*” bør være en inspirasjonskilde – Ennå mulig å bevare tre av kvartalene i Posebyen. Bakgrunnen for artikkelen var et møte i Agder Arkitektforening som Hedén hadde deltatt på, der hovedtemaet var ”bevaring og utnyttelse av gamle bydeler”, med spesielt fokus på tre kvartaler som var foreslått bevart i Kristiansand sentrum (og som i 1970 ble vedtatt bevart). Av artikkelen går det frem at Hedén deltok nettopp for å inspirere bevaringstilhengere. Han fortalte om de utfordringer de hadde støtt på i Stavanger, og hvor tydelig politikernes holdninger hadde endret seg etter som tida, og bevaringsarbeidet, gikk. Samtidig påpekte han hvor bra egnet Posebyen var til en helhetlig miljøbevaring.¹³² Et par år senere var igjen samme avis fremme med lovprisninger av Hedén, men denne gangen satt i kontrast til en tydelig misnøye overfor hvordan de tre kvartalene i Posebyen ble bevart (som ”fredede kulisser”). Hedén omtales her som en mirakelmann for Stavanger, men samtidig som en ydmyk og sympatisk mann. ”Han sier aldri at «vi gjorde det eneste riktige», men at «vi gjorde noe riktig». Kan andre dra nytte av erfaringene, er det ham en glede.”¹³³ Det er tydelig gjennom disse artiklene at Stavanger, med Einar Hedén i spissen, var en by å se opp til i bevaringssammenheng. I 1969 holdt Hedén foredrag i Mandal, og de påfølgende dagene ble

---

¹³⁰ LZ. (1956) Det gjelder ikke bare å rive og bygge nytt. *Stavangeren*, 6.10.1956 og 13.10.1956.

¹³¹ Det er blant annet flere avisutklipp som omhandler Gøteborg, Gamla Stan i Stockholm og andre svenske byer, samt Københavns angivelig manglende bevaringsvilje, i tillegg til utklipp om både Halden, Skien og Bergen.

¹³² ”Gamle Stavanger” bør være en inspirasjonskilde – Ennå mulig å bevare tre av kvartalene i Posebyen. *Fædrelandsvennen*, 31.10.68.

¹³³ Klingsheim, T. B. (1979) Lykkelige Stavanger. *Fædrelandsvennen*, 10.10.70.

dette omtalt i blant andre *Fædrelandsvennen*. Der kunne en lese at foredraget hans var gjenstand for livlige samtaler rundt kafébordene i byen dagen etter, og at det var god grunn til å tro at miljøspørsmålet ville bli en sentral del av byens fremtid.¹³⁴ Også i Arendal var Gamle Stavanger en inspirasjon, og Einar Hedén holdt foredrag om bevaringsarbeidet og paralleller til Tyholmen da bevaringsforeningen Tyholmens Venner ble stiftet i 1970.¹³⁵

Stavanger var svært tidlig ute med stedfast miljøbevaring, i forhold til resten av Norge. De hadde kommet langt i utviklingen og skaffet seg en solid erfaring innen andre byer kom til bevaringsvedtak, og det var dermed naturlig for andre byer og bevaringsgrupper i lignende situasjon å hente inspirasjon derfra. Dette bekrefter i stor grad utsagnet om at Stavanger var en foregangskommune innen bevaring.

2.10 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet

Perioden 1945-1980 i Stavanger innledes med en omfattende byplan som ble vedtatt i 1946. Den som var satt til å utforme denne planen var arkitekten Torleiv Våland. Våland hadde allerede i 1936 argumentert for en helhetlig regulering av byen, og dette var nok medvirkende til at han nå fikk denne oppgaven. Dessuten hadde han en klar sosialistisk og modernistisk ideologi, som kom til uttrykk i et funksjonalistisk byplanideal, noe som passet godt med 1940-tallets idealer. Det at Norge fortsatt var okkupert da han i 1944 ble utnevnt til reguleringsjef med ansvar for å utforme en byplan, kan nok ha hatt en viss betydning for hvilke idealer som var ledende, men samtidig var det også på 1930-tallet en klar funksjonalistisk tendens i ny bebyggelse. Likevel er det nok et poeng at kommunen var under nazistisk styre, og det samme var Norges Arkitektforbund.¹³⁶

Argumentene Våland brukte for sanering av så godt som hele stavanger, var at den eksisterende bebyggelsen var brannfarlig, uhygienisk og generelt dårlig. Dette var typiske argumenter for fornying og modernisering, som også gikk igjen i andre byer.¹³⁷ Våland gikk likevel langt i sin plan, med tydelig adskilte soner for ulike funksjoner, og med en total fornying av hele byen. Han må ha ment at den gamle byen, med sine ”rotete” gatenett og varierte trebebyggelse, var uten verdi. Det er kanskje den tydeligste og mest åpenbare

---

¹³⁴ Der hviler en by. *Fædrelandsvennen*, 17.1.1969.

¹³⁵ Dette kommer jeg tilbake til i kapitlet om Arendal, under 5.4 Sakens gang..

¹³⁶ Bergsgard (2007): s. 26.

¹³⁷ Disse argumentene er gjennomgående i alle byene i denne oppgaven.

verdivurderingen i denne delen av perioden, nemlig det at det ikke var noen verdi. Av positive verdier var hygiene, både for boliger og for forretninger, svært viktig, i tillegg til solforhold og et bybilde preget av orden.¹³⁸

Det er påfallende at planen tydeligvis ble ansett som såpass viktig, at økonomiske utfordringer ikke skulle stå i veien for gjennomføringen. En så omfattende plan ville åpenbart være kostbar, og Stavanger hadde ikke spesielt god økonomi på denne tiden, men det skulle løses ved å gjennomføre planen litt etter litt. Dette vedtok bystyret enstemmig, og i avisene høstet de både heder og ære for at de hadde satset på en så stor sak.¹³⁹ Dette sier noe om troen på myndighets- og planstyrt utvikling som preget tiden. Og også tilsynelatende en tro på at myndighetene visste best hva som var bra og riktig for byen.

For svært mange¹⁴⁰ kan ikke byens gamle bebyggelse ha stått sentralt i en lokal identitetsfølelse. Enkelte bygninger skulle ifølge planen bestå, blant annet domkirken og Kongsgård, og dette gir en pekepinn på hvilke elementer i byen som ble sett på som viktigst, nemlig de med lengst historie. Domkirken ble antageligvis påbegynt i 1125, og av den grunn er det dette året en regner som Stavangers grunnleggelse. Domkirken var derfor en viktig symbolbygning, i tillegg til at den var både monumental og gammel. Det skal likevel sies at domkirken ikke gir det samme monumentale inntrykket i dag som den må ha gitt før alle de høye bygningene rundt ble bygd. Men like fullt, den var fortsatt i 1946-planen en sentral del av byen. Planen la til rette for en moderne by, men med noen få påminnelser om byens historiske røtter.

Bare noe av planen ble gjennomført, noe som har ført til en by med store bygningsmessige kontraster. Det at planen var såpass omfattende, og den innebar en så total forandring av den eksisterende bystrukturen, kan ifølge Anders Haaland¹⁴¹ ha virket konserverende, fordi alt dermed tok lang tid. Dermed ble planen innhentet av tiden, og holdningene endret seg.¹⁴²

Etter hvert kom det andre synspunkt til uttrykk, i hovedsak gjennom byens aviser. For en del var det nok først da de selv så eller opplevde ekspropriasjon, sanering og omregulering av gamle, kjente strøk, at de tok stilling til saken. Gjennom noen få enkeltpersoners initiativ ble

---

¹³⁸ Dette stemmer også overens med det jeg skisserer i kapitlet om Kristiansand, under 3.4 Ideologisk utgangspunkt..

¹³⁹ 2.4 Byplanen av 1946.

¹⁴⁰ Jfr. befolkningens bemerkelsesverdige lojale holdning overfor 1946-planen, som omtalt under 2.4 Byplanen av 1946.

¹⁴¹ Historiker, som blant annet medvirker til *Stavanger bys historie* som kommer ut høsten 2012.

¹⁴² Bergsgard (red.) & Haaland (1999): s. 378.

en debatt som mange kanskje ikke hadde ansett som mulig satt i gang. Bevaring av bygninger var i hovedsak kun gjennomført ved å flytte hus til et ”egnet” sted, slik som i Gamle Bergen og i Den Gamle By i Århus. Så den bevaringsideen som gradvis vokste frem gjennom Einar Hedén¹⁴³ formuleringer var noe helt nytt.

Hedén la vekt på verdien av å la husene være i sitt opprinnelige miljø, hvor de var bygd og tilpasset både terreng og nabohus. Dette og det at strøket viste en del av det historiske Stavanger, var den konkrete verdivurderingen. Men det som ga miljøet en verdi i seg selv, utover det historiske, var at det fungerte som en levende del av byen, med både boliger og noen butikker og små firmaer. Hele poenget var at det ikke skulle bli et dødt museum, men en levende bydel.¹⁴⁴

Også Fortidsminneforeningen involverte seg i saken, og lagde en oversikt over de husene som ifølge dem var av størst kulturhistorisk bevaringsinteresse. Det at en såpass etablert og anerkjent instans pekte på verdien av bevaring, kan nok ha medført en enda større interesse for bevaringssaken. Ikke minst fordi de motbeviste påstandene om falleferdighet, bortsett fra på kommunens egne eiendommer. Dermed viste de at huseierne selv tok ansvar for sine hus, og åpenbart viste en interesse for å bli boende der.¹⁴⁵

Det første bevaringsvedtaket kom i 1956. Siden ble strøket utvidet, og det sies at dette skjedde uten motstand. Det hadde altså skjedd en holdningsendring også innad i kommunens ulike organer. Det var nok flere årsaker til dette. En grunn kan selvfølgelig være at mange ble overbevist av bevaringsargumentene til Hedén og andre bevaringsaktører. Foreningen Gamle Stavanger hadde etablert et godt samarbeid med kommunen i løpet av årene som hadde gått. Men i tillegg må en nok ta rent praktiske og økonomiske forhold med i betraktningen. Som sagt var det industri som skulle erstatte boligene i dette strøket, men terrenget var egentlig ikke egnet til det, ettersom det var nokså bratt. Da kommunen så fikk tilgang på nye og mer utbyggingsvennlige tomter gjennom kommuneutvidelsen i 1965, var det nok ikke lenger aktuelt å holde på industriplanen for Straen. De plassmessige hensynene ble dermed mindre viktige. Når den praktiske verdien i saneringsplanen sank ga det plass for andre verdier, nemlig bevaringsverdier.¹⁴⁶

---

¹⁴³ Hedén var ikke først ute med bevaringsholdning, men den første til å argumentere for bevaring på stedet.

¹⁴⁴ Se 2.5 Ideen om Gamle Stavanger.

¹⁴⁵ Se 2.5 Ideen om Gamle Stavanger.

¹⁴⁶ Se 2.6 Foreningen Gamle Stavanger.

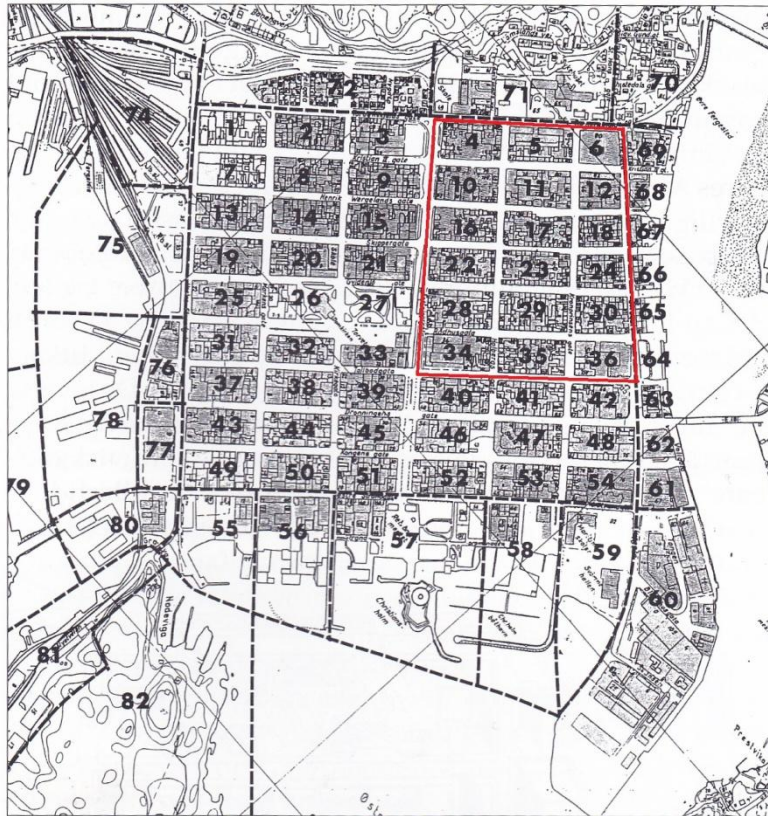

Utviklingen i Gamle Stavanger påvirket hvordan Stavanger kommune planla byens sentrumsområder. I det hele tatt var Stavanger tidlig ute med omfattende bevaringsvedtak, ikke bare i dette boligstrøket, men også inne i byens forretningssentrum. Dette vitner om en oppvåkning rundt bevaringstematikken, og en etablering av en stavangersk identitet. Byen skulle ikke forandres, den skulle fortsette å være preget av svingete og smale smågater, som i dag i hovedsak er gågater, og ulike og blandete trehus. Strengte regler for vedlikehold og oppussing av den gamle sentrumsbebyggelsen trådte i kraft i 1974, til glede for bevaringsinteresserte, og misnøye for en del huseiere som dermed fikk begrensninger på egen eiendom.

Kombinasjonen av Arkitekturvernåret 1975 og byjubileet samme år var mest sannsynlig av svært stor betydning for den utpreget bevaringsvennlige politikken som ble ført i årene rett før og i årene etter. I forbindelse med disse markeringene var det fokus både på byens arkitektoniske utforming og byens lange historie. Dette passet godt sammen, og det må ha bidratt til en stolthet over hva byen var og hva den hadde vært. I 1970-tallets generelle miljøbevissthet var det positivt å kunne identifisere seg med bevaringstiltak, og Stavanger sto i så måte som et tydelig eksempel til etterfølgelse for andre byer.

Kapittel 3: Posebyen i Kristiansand

Kvadraturen med nummererte kvartaler. Saneringskvartalene har jeg markert med rødt. (Sandvik (1999): s. 90)

3.1 Introduksjon

Kristiansand sentrum, gjerne kalt Kvadraturen, består opprinnelig av 54 kvartaler. 10 av disse kvartalene består av et trehusmiljø som i dag går under navnet Posebyen.¹⁴⁷ Dette er et boligstrøk av små tettbygde trehus, og det er nå et populært trekk i Kristiansands bybilde. De er en del av de 18 kvartalene med trebebyggelse som sto igjen etter en bybrann i 1892. De nedbrente kvartalene ble bygd opp igjen i mur. Bygging av trehus i sentrum var ikke lenger lov.

¹⁴⁷ Navnet kommer antageligvis fra det franske ordet for hvile, repos, ettersom soldater fra festningene i sin tid skal ha blitt innlosjert i denne delen av byen. Om Posebyen. *Posebyen Vel* [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://posebyenvel.no/index.php?ident=about> [Lastet ned 7.5.2012].

Fra å bli ansett som et idyllisk område i mellomkrigstida gikk kvartalene over til å bli betegnet som slumområde og både falleferdig og usanitært på midten av 1940-tallet.¹⁴⁸ Det gikk flere tiår før den kulturelle og sosiale verdien av trebyen igjen kom i fokus.

I dette kapitlet går jeg gjennom noen av hovedtrekkene i planene for området, og ser på hva som lå bak saneringsideologien som preget de planleggende myndighetene. Kristiansand utmerket seg med idealistiske planleggere og fremtredende arkitekter, som i stor grad fulgte funksjonalismens tankegang.¹⁴⁹ Derfor er også en nærmere forklaring av disse ideene nødvendig for å forstå utviklingens grunnlag.

3.2 Litteratur og kilder

Litteraturen til dette kapitlet består hovedsakelig av FoU-rapport nr. 7/99 *Analyse av planlegging, handling og resultat. Kristiansand 1945-1995* av Anders Langeland og Geir Tveide (1999) og bind 4 av *Kristiansands Historie* av Pål Thonstad Sandvik (1999), samt artikkelen *Kristiansandsarkitektene og arkitekturen etter 1950* av Nils Svensson (1994) som er å finne i Vest-Agder Fylkesmuseums årbok for 1994. Dette er tre nokså forskjellige utgivelser, og de bidrar med forskjellig fokus, noe som gir en god sammensetning.

*Kristiansands Historie 1945-1999*¹⁵⁰ tar for seg mange sider ved kommunens utvikling og liv i hele etterkrigstida. Sandviks tematisering av saneringsspørsmålet i Kvadraturen er av en oversiktsmessig art. Han gir et godt overblikk, og benytter mange kilder, men det kan noen steder gå litt fort. Kommunens planleggingsaktivitet er et nokså sentralt tema, og flere av aktørene er derfor omtalt. Han dveler ikke lenge ved Posebyen, og det er dermed helt nødvendig å bruke også andre kilder.

Langeland og Tveide sin rapport er resultatet av et prosjekt om byplanleggingen i etterkrigstidens Kristiansand, frem til 1995. Den er gjennomført periodevis¹⁵¹ og tematisk. Det er et stort fokus på planleggingens målsetninger og virkemidler. Ulike synspunkter hos ulike aktører kommer klart frem. Og de har også med en god del om ideologiene som lå bak disse synspunktene, noe som er helt vesentlig for min oppgave. Helt til slutt har rapporten en

---

¹⁴⁸ Sandvik (1999): s. 86 – 87.

¹⁴⁹ Mer om dette under 3.4 Ideologisk utgangspunkt.

¹⁵⁰ Sandvik (1999)

¹⁵¹ 1945-1965, 1965-1985, 1985-1995.

skjematisk oppsummering av de tre periodene, med kategorisering etter aktører eller drivkrefter, og handlinger eller programmer for hver av disse. Noe av det de kommer frem til er at saneringen var en fiasko, men at planleggingen i denne perioden var en stor suksess. Det baserer seg selvfølgelig på veldig mye mer enn kvadraturen, men også der holder de på dette.¹⁵² Dette er som sagt en rapport om planlegging og planleggere, og det kommer klart frem at byens store styrke i denne perioden var nettopp disse. Dette er for så vidt også inntrykket jeg får ved å lese Sandvik også.

Svenssons artikkel fokuserer på arkitektur. Den har verdifulle bidrag om den arkitektoniske og stilmessige utviklingen av både Kvadraturen og områdene rundt. Ettersom saneringssaken og planleggingen i Kristiansand i stor grad var dominert av arkitekter, er dette en helt sentral innfallsvinkel for å forstå hva det handlet om.¹⁵³

I tillegg til disse utgivelsene bruker jeg også forhandlingsreferatene fra Kristiansand bystyre. Disse er trykt i bokform, og inneholder både møtereferater samt en del korrespondanse innad i kommunesystemet. Ofte vil det her komme frem ganske tydelig hva enkelte aktører mente om ulike saker. Her finnes også hele uttalelsen til juryen etter arkitektkonkurransen i 1946/47,¹⁵⁴ inkludert bilder av alle de premierte utkastene. Utfordringen med disse protokollene er at hver enkelt sak ofte var i det politiske systemet i mange år. Det er stadig bare forslag til reguleringer eller forslag til vedtak som kommer frem. Og ofte inneholder hver sak svært mange kommentarer og påskrifter. Utfordringen er altså nettopp det å finne frem til hva som egentlig betyr noe. Nøyaktige datoer og årstall kan derfor avvike fra andre fremstillinger. Saker fra bystyreforhandlingene fører jeg på denne måten: KBF årstall, saksnummer.

Da ett av kvartalene i Kvadraturen skulle saneres,¹⁵⁵ kom det inn mange protester fra huseiere. Disse finnes på IKAVA,¹⁵⁶ og sier en hel del om beboernes tanker om strøket de bodde i. Det var slett ikke slik at planleggerne talte på vegne av alle Kristiansands innbyggere da de sa at husene ikke var verdt noe, og at en storstilt modernisering var best for byen. Disse brevene forteller den tapende parts historie, og gir et interessant innblikk i ulike verdivurderinger.

---

¹⁵² Langeland & Tveide (1999)

¹⁵³ Svensson (1994)

¹⁵⁴ Se 3.5 Kronologisk utvikling.

¹⁵⁵ Kvartal nr 10.

¹⁵⁶ Interkommunalt Arkiv i Vest-Agder IKS.

3.3 Sentrale aktører

Knut Sinding-Larsen

Arkitekt Knut Sinding-Larsen var bygningssjef i Kristiansand etter krigen, frem til han fikk jobb som Riksarkitekt i Oslo i 1948. Hans byplan fra april 1948 la opp til en moderne, funksjonalistisk bystruktur, med tydelige soner for bolig-, handels- og industriområder. De gamle boligstrøkene skulle saneres. Dette ble tatt for gitt, det var ikke et spørsmål en gang. Den tette karrébebyggelsen skulle brytes opp, og frittliggende boliger med gode parkanlegg skulle sørge for både sollys og trivsel.¹⁵⁷ Det var denne planen som ble utviklet med inspirasjon fra arkitektkonkurransen fra 1946/47, som jeg kommer tilbake til etter hvert. Langeland & Tveide (1999) skriver at byens planleggere mener at planen ikke fikk noen stor betydning for den videre byplanleggingen i Kvadraturen.¹⁵⁸ Jeg vil likevel si at den viser mange av de samme trekkene som senere saneringsplaner. Tidens store ideer skinner tydelig igjennom.

Vilhelm Malling

Den danske byplanleggeren Vilhelm Malling var fra 1949 kommunens rådgiver i forbindelse med saneringsplanene. Ofte er det slik at noen som kommer utenfra kan se et landskap på en helt annen måte enn de som ser det hver dag. Så også i dette tilfellet. I motsetning til mange av byens politikere, og innbyggere, var Malling svært oppmerksom på trebyens kulturverdi. Han mente at både trebyen og murbyen var både interessante og bevaringsverdige miljøer. Dette i stor grad på grunn av den helheten de hver på sin måte representerte. Han påpekte at de "betongmonstrer" som hadde dukket opp mellom de gamle trehusene forringet miljøet, og at dette ikke var ønskelig, uansett hvor brannsikre de var og hvor gode sanitære forhold de innehadde. Trehusmiljøet burde få bestå, ubrutt og med alle sine farer og mangler, nettopp på grunn av den enestående helheten de representerte.¹⁵⁹ Dette var syn han sto nokså alene med. Men han sa klart ifra om sine standpunkter, selv om rådene hans altså ikke ble fulgt her. Man kan spørre seg hvorfor en engasjerer en rådgiver hvis en ikke vil følge rådene han kommer med. Han og byplansjef Lorange var likevel på linje på en del områder, ikke minst når det

---

¹⁵⁷ Sandvik (1999): s. 76-77.

¹⁵⁸ Langeland & Tveide (1999): s. 57.

¹⁵⁹ Langeland & Tveide (1999): s. 53-54.

gjaldt tidsperspektivet på saneringen. For Malling var ikke mot modernisering, selv om han ønsket å gjøre det på en mindre drastisk måte enn arkitektene og en del av politikerne i byen.¹⁶⁰

Erik Lorange

Arkitekt Erik Lorange var byplansjef fra 1950 til 1965. Han var en aktiv og engasjert planlegger, med en stor moderniseringsiver. Han hadde tidligere vært med på oppbyggingen av Alta etter krigen, og fikk også med seg andre aktører til Kristiansand, som han kjente fra den sammenhengen. I tillegg til å være byplansjef var han også formann i byplanrådet i ni år, i tillegg til å være leder for saneringsutvalget hele dets eksistensetid, samt formann for regionplanrådet noen 6-7 år. Han var altså svært involvert i det som skjedde i byen, og han hadde innflytelse på hvem andre som skulle være involvert. I følge Sandvik var han uten tvil den enkeltpersonen som i størst grad bidro til moderniseringen av byen i etterkrigstiden.¹⁶¹ Saneringen av Posebyen var allerede en viktig byplansak da han begynte som byplansjef. Han kom derfor rett til en stor oppgave, og han gikk raskt i gang, på en systematisk måte. Blant annet med hjelp av en gruppe arkitektstudenter¹⁶² startet han med en nøyaktig oppmåling og analyse av de 18 saneringskvartalene. Det var på grunnlag av disse undersøkelsene at kvartal 10 ble utpekt til det første saneringskvaralet.¹⁶³

Lorange fulgte Mallings tankegang om at saneringen burde strekkes over tid, og at det på den måten ville være mulig å endre planene underveis dersom det ble ønskelig. Men det betød ikke at han ikke hadde store tanker om hvordan byen kunne utvikles. Som mange andre som hadde latt seg begeistre av le Corbusier¹⁶⁴ sine leilighetsblokker, og den funksjonalistiske stilen og tankegangen generelt, var også Lorange en tilhenger av høyblokker. Han så gjerne at hele kvadraturen på sikt ville bestå av frittliggende høyblokker. *Christiansands Tidende* trykket 7. november 1953 en skisse av Lorange, over Kristiansand slik han så for seg at det

---

¹⁶⁰ Sandvik (1999): s. 94.

¹⁶¹ Sandvik (1999): s. 78.

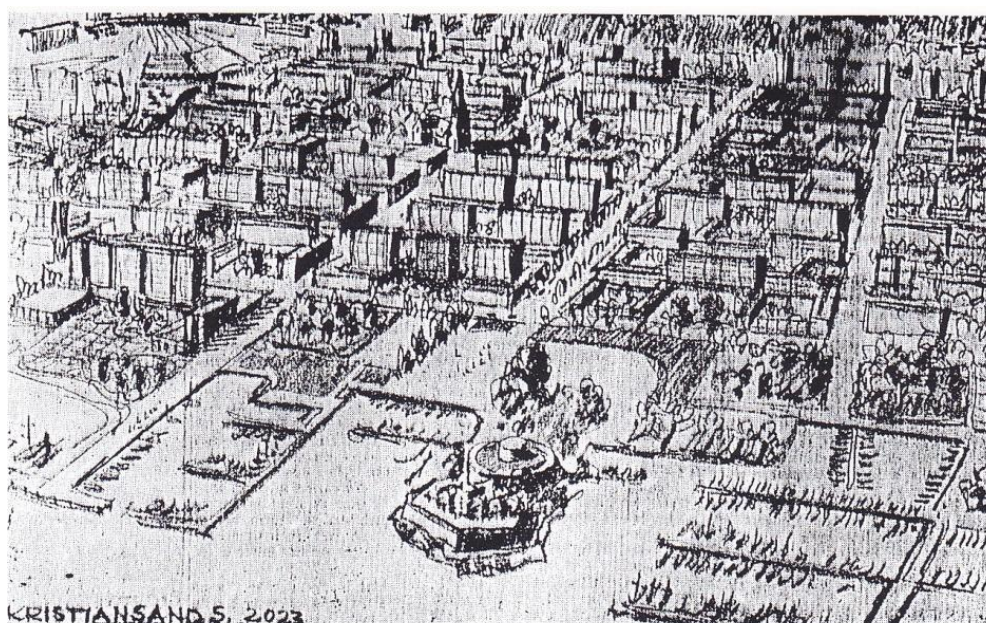
¹⁶² Dette kommer jeg tilbake til under 3.5 Kronologisk utvikling.

¹⁶³ Sandvik (1999): s. 78 og 90-91.

¹⁶⁴ Sveitsisk arkitekt og byplanlegger med sterk funksjonalistisk ideologi. Mer under 3.4 Ideologisk utgangspunkt.

kunne være i år 2023.¹⁶⁵ Domkirken fikk stå, ellers var alt nytt og tidsriktig (for 1953). Byen skulle fylles med luft og lys, og det skulle altså gjøres ved å bygge i høyden.

Byplansjef Erik Lorange sin fremtidsvisjon for Kvadraturen. (Sandvik, 1999: s. 377)

Denne drømmen ble ikke oppfylt. Men høyblokker fikk han likevel skaffet byen, og de skulle synes. Både på Tinnheia og Slettheia¹⁶⁶ ble det bygd høyblokker oppå toppene. Dette var fra Lorange side en måte å gjøre den kjedelige sørlandsnaturen mer dramatisk på.¹⁶⁷ Jeg kan ikke unngå å lure på om ikke dette også var en måte å vise seg frem for resten av landet på. Kristiansand lå langt fremme i boligbyggingen,¹⁶⁸ og later generelt til å ha hatt et selvhvedelsesbehov overfor de andre storbyene, nabokommunene, og staten.¹⁶⁹

Andre aktører

Juryen for arkitektkonkurransen i 1946 besto av to av byens politikere og tre markerte arkitekter. Kjøpmann Aage Grønningsæter var Venstrepolitiker, og ble senere ordfører i Kristiansand, fra 1948 til 1952. Malermester Bredo Hultmann var Arbeiderpartipolitiker og medinitiativtaker til Kristiansand Boligbyggelag (senere Kristiansand og Omegn Boligbyggelag – KOB). Arkitekt Vilhelm Reinhardt var en kort periode bygningssjef etter

¹⁶⁵ Referert i Svensson (1994): s. 68.

¹⁶⁶ Bydeler vest for Kristiansand sentrum.

¹⁶⁷ Svensson (1994): s. 79.

¹⁶⁸ Sandvik (1999): s. 71.

¹⁶⁹ Jfr. Byggingen av Tinghuset, se 3.5 Kronologisk utvikling.

Sinding-Larsen, men trakk seg etter kort tid. Han var arkitekt for flere bygninger i Kristiansand.¹⁷⁰ Arkitekt Herman Munthe-Kaas omtales som en av funksjonalismens mestere i Norge, og var tilhenger av le Corbusiers ideer. Arkitekt Nils Holter hadde tegnet NRK-bygget på Marienlyst i Oslo.¹⁷¹ De tre arkitektene var med andre ord blant Norges fremste funksjonalismearkitekter. Når en tar deres roller og ideologiske standpunkt i betraktning, er det ikke veldig overraskende at de lovpriste kommunens tiltak i forbindelse med idékonkurransen.¹⁷² Men de representerte nok også de ledende planleggingsaktørene i kommunen ganske godt. For arkitektenes vedkommende var det funksjonalismen som regjerte på denne tiden. Mer om det under ideologisk utgangspunkt.

Erik Lorange hadde som sagt arbeidet med gjenreisningen av Alta. Der knyttet han kontakt med arkitekt Jørgen Astrup og reguleringsarkitekt Gunvald Hus, som han fikk overtalt til å komme til Kristiansand. Også Alv Eriksen ble kontaktet av Lorange, og bedt om å søke på stillingen som byarkitekt. I tillegg kom arkitekt Wenke Bøckmann Rosfjord og Røyne Kyllingstad til byplankontoret etter hvert. Sammen med reguleringsarkitekt Yngvar Johnsen i Oddernes kommune var dette en sentral gruppe innen planleggingen utover 60-tallet. De var ikke bare fremtredende innad i Kristiansand, men fikk også nasjonal anerkjennelse.¹⁷³ Dette hadde nok mer med planleggingen av resten av Kristiansand, utenom Kvadraturen, å gjøre. Men mange andre byer så altså til Kristiansand for å lære av deres løsning på boligkrisa.

3.4 Ideologisk utgangspunkt

Byplanleggingen på midten av 1940-tallet var preget av ideer som hadde dukket opp i Europa fra 1920-tallet, og som hadde spredd seg til flere av de landene som norske arkitekter hentet sin inspirasjon fra. I tiden før andre verdenskrig var blant annet Tyskland en påvirkningskraft innen arkitektur, og i tiden etter; engelsk byplanlegging. Det som var ledende begge disse stedene, og også ellers i Europa, var funksjonalismen, og særlig ideene til den sveitsiske arkitekten og ideologen le Corbusier.¹⁷⁴

---

¹⁷⁰ Christiansands Sparebank, Hans Johnsen-bygget og de første utkastene til Handelens hus.

¹⁷¹ Langeland & Tveide (1999): s. 52. Og Sandvik (1999): s. 77.

¹⁷² Se 3.5 Kronologisk utvikling.

¹⁷³ Langeland & Tveide (1999): s. 58-59.

¹⁷⁴ Langeland & Tveide (1999): s. 44 – 45.

Funksjonalismen som stilretning handler i stor grad om en effektivisering og vitenskaplig basert planlegging av bygninger og byer. Det er funksjonaliteten som står i fokus, og formgivningen skal speile dette. Bygninger som ble tegnet og oppført etter disse ideene skulle planlegges innenfra og ut, altså først og fremst med fokus på rommene inne, og deres brukervennlighet. Fasaden var et skall, og dette skallet skulle være enkelt og uten unødvendige dekorasjoner. Der slike nye bygninger ble satt inn i et eksisterende miljø, for eksempel i Kvadraturen, var det ikke snakk om å tilpasse fasaden til nabobygningene eller omgivelsene ellers. Det var nemlig de gamle fasadene som brøt med den nye ideologien, ikke motsatt. Uttrykket skulle være rent. Ifølge funksjonalistisk tankegang måtte den arkitekturen som allerede fantes i Kristiansands bybilde vekk. Dette gjaldt både de gamle trehusmiljøene og murbyen fra rundt århundreskiftet, for de sto for en falsk og holdningsløs arkitektur.¹⁷⁵

Ideologien innebar også en nytenkning når det gjaldt byplanlegging. Mennesker hadde behov for sollys, noe bygningenes plassering og utforming skulle sørge for. I tillegg var grøntarealer viktig. Selv om menneskene skulle bo nokså kompakt, i og med at det var en effektiv måte å leve på, var det viktig med luft og plass. Bygningene skulle ikke ha mørke, slumaktige bakgårder, men skulle ligge fritt i terrenget.¹⁷⁶ Disse ideene kan vi kjenne igjen i forslagene til arkitektkonkurransen for Posebyen i 1946.¹⁷⁷

Le Corbusier, eller Charles-Edouard Jeanneret-Gris som han egentlig het, var en av de mest innflytelsesrike funksjonalistene fra 1920-tallet og utover de neste fire tiårene. Han var både arkitekt, maler og møbeldesigner, og i tillegg til sin store produktivitet der skrev han også bøker om ideene sine. Dermed kunne andre arkitekter og planleggere sette seg inn i hans ideer og argumenter. Faktisk kan det sies at de knapt hadde noe valg. Brochmann skriver i sitt verk om norsk bygningshistorie at det var helt nødvendig for arkitekter å gi seg hen til funksjonalismen, hvis de ikke ville bli sett som helt akterutseilte.¹⁷⁸ Etter krigen ble dessuten modernisering av omgivelsene også en symbolsk måte å skape en ny og bedre verden på.¹⁷⁹

Som i de fleste byer skjedde det også i Kristiansand en ideologisk endring i løpet av siste del av perioden, særlig 1970-årene. Bevaringsideen som vokste frem da skulle vise seg å ha litt annerledes forhold her enn i de andre byene i oppgaven, mye på grunn av mangel på dominante aktører. Denne siden av utviklingen kommer jeg tilbake til i løpet av kapitlet.

---

¹⁷⁵ Gympel (2005): s. 87-92. og Langeland & Tveide (1999): s. 40.

¹⁷⁶ Langeland & Tveide (1999): s. 40.

¹⁷⁷ Denne konkurransen blir presentert i den kronologiske gjennomgangen.

¹⁷⁸ Brochmann (1981): s. 252

¹⁷⁹ Brochmann (1981): s. 278.

3.5 Kronologisk utvikling

Ifølge Anders Langeland og Geir Tveide kan perioden 1945 til 1980 deles i to, med et skille ved 1965.¹⁸⁰ De første 20 årene kaller de for en suksessperiode når det gjaldt Kristiansands planlegging og regulering. I denne perioden var det en stor iver for sanering av Kvadraturen, men selv om det var en stor rivningsaktivitet, gikk selve de storslåtte saneringsplanene i vasken. Det var stort fokus på boligbygging, og godt samarbeid på tvers av kommunegrensene. Deretter fulgte en 20-årsperiode med mye fokus utenfor Kvadraturen. Kristiansand kommune var i denne perioden et forbilde for andre byer når det gjaldt både boligdekning og næringsområder, men ifølge Langeland & Tveide ble Kvadraturen forsømt. Etter mye ”tilfeldig” utvikling og såkalt frimerkeregulering (der enkelttomter ble regulert uten noen helhetlig plan), våknet så bevaringstankene til liv på 1970-tallet. I denne perioden skjedde det også en gradvis maktforskyvning fra kommune til stat med krav om statlig godkjenning av reguleringsplaner, noe Langeland & Tveide setter som en mulig årsak til at det ble vanskeligere å realisere slike planer utover på åttitallet.¹⁸¹

Etter andre verdenskrig var gjenoppbyggingen av ødelagt bebyggelse i fokus i flere norske byer, men også der det ikke var store brannskader eller lignende, var det behov for tiltak. I løpet av de siste fem årene hadde mange byer vært preget av manglende vedlikehold, og forfall. Dette gjaldt ikke minst Kristiansand. Boligstandarden hadde allerede før krigen vært mangelfull, og med en tilstrømning av folk som flyttet fra bygdene og inn til byen ble det påtrengende med flere boliger.¹⁸²

Som jeg forklarte under ”3.4 ideologisk utgangspunkt” var perioden også preget av en sterk moderniserings- og funksjonaliseringsideologi. Dette betød at Kristiansands eldste boligmiljø, trebyen, ble sett på nærmest som en verkebyll som måtte saneres. Disse 18 kvartalene hadde vært kjent som et område med til dels svært dårlig stand også på 1930-tallet, men da hadde det likevel også blitt sett på som et idyllisk strøk i tradisjonsrik sørlandsstil. Nå, på midten av 1940-tallet, var stemmene som talte om bevaringsverdig idyll tause. Fokus var på de uakseptable levevilkårene som rådet her. Flere av husene var i dårlig forfatning, bakgårdene var mørke og rotteinfiserte, og det var ikke uvanlig at flere familier delte én utedo. Her måtte

---

¹⁸⁰ De opererer med tre perioder, men den siste går fra 1985 til 1995, og faller dermed utenfor min avgrensning.

¹⁸¹ Langeland & Tveide (1999): s. IV-VIII

¹⁸² Sandvik (1999): s. 65.

det altså renses opp. De politiske partiene gikk i fellesskap¹⁸³ inn for å sanere de 18 nordøstlige kvartalene, for så å bygge opp igjen hele strøket fra bunnen av etter en helhetlig plan.¹⁸⁴ Det var i alle fall ideen. Hvor realistisk det var som plan, var en annen sak.

Boligkomiteen foretok i 1946 en undersøkelse av hvordan forholdene lå til rette for vei, vann og kloakk i ulike boligstrøk i Kristiansand. Samtidig så de også på boligspørsmålet, og kom frem til at det i Kvadraturen var påtrengende nødvendig å sette i gang tiltak så snart som mulig, for å få kontroll over den økte byggevirkomheten som helt sikkert ville komme etter den flerårige pausen i boligbygging. Boligkomiteen kjente til at det antageligvis snart, gjennom lovbestemmelser, ville bli åpnet for ekspropriasjon av gammel bebyggelse for å utbedre boligforholdene, og de forutså dermed at modernisering av trehusbebyggelsen i Kvadraturen ville stå i fokus. Videre kunne de fortelle at det ifølge folkeregisteret bodde 3995 mennesker i de 18 aktuelle kvartalene, noe de hevdet var en altfor dårlig utnyttelse av dette arealet. I følge en løs beregning mente de at det skulle være plass til 8000 mennesker i denne delen av sentrum, dersom en gikk for en etasjehøyde på 4 etasje (strøket hadde nokså høy tomtepris, grunnet liten tilgang på tomter utenfor sentrum, og det var derfor ønskelig med så høy utnyttelse som mulig¹⁸⁵). På bakgrunn av dette, og med presiseringer om at kommunen her hadde en enestående sjanse til å skape en harmonisk helhet, foreslo Boligkomiteen at det skulle settes i gang en idékonkurranse for de 18 nordøstlige kvartalene, og det så fort som mulig.¹⁸⁶

20. september samme år ble det så utlyst ”konkurranse om bebyggelsesplan for en del av kvadraturen i Kristiansand S”. Både norske og danske arkitekter ble innbudt, de danske under det påskudd at byen på grunn av sin plassering og sin grunnlegger¹⁸⁷ hadde så nære bånd til Danmark. I tillegg var det enkelte arkitekter som ble spesielt innbudt.¹⁸⁸ De anonymiserte utkastene måtte være levert innen 20. februar 1947. De tre beste ville bli premiært med

---

¹⁸³ I fellesprogrammet høsten 1945.

¹⁸⁴ Sandvik (1999): s. 86 – 88.

¹⁸⁵ *Program for konkurranse om bebyggelsesplan for en del av kvadraturen i Kristiansand S*. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Dc, boks: 489.

¹⁸⁶ Skriv fra Boligkomiteen til Kristiansand Formannskap, undertegnet i Kristiansand den 12. januar 1946.

IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.

¹⁸⁷ Christian IV

¹⁸⁸ Disse var: *Arkitekt Olav Hallset*, reguleringsjef i Bærum kommune, Sandvika; *Arkitekt Thorleif Jensen*, Gjennomfaret 6, Sogn Haveby; *Arkitekt Preben Krag*, OBOS, Samfunnshuset, Oslo; og *Arkitekt Hans B. Thorne*, Arendal.

pengebeløp, og i tillegg kunne kommunen kjøpe inn utkast som de da, i tillegg til de premierte utkastene, ville eie alle rettighetene til.¹⁸⁹

I juryens uttalelse fra 1947 kan en lese hvor bra tiltak denne konkurransen var for byen, og hvor forutseende og langsente de kommunale myndighetene var med en så helhetlig saneringsplan for et strøk bestående av ”eldre og mindreverdige bebyggelse”. Alternativet til en samlet plan var nemlig en sanering gjennom det de kaller ”selvregulering”, der hver enkelt grunneier selv bestemte når og hvordan det skulle gjøres. Dette ville sannsynligvis føre til en ”uheldig bebyggelse med skjemmende enkelthus, grinende branngravler og en uharmonisk helhetsvirkning”. De steg Kristiansand derimot gikk til med denne konkurransen og planene om en storstilt sanering, ville definere en ny epoke innen norsk byregulering, der en med innbyggernes ve og vel i tankene gikk i gang med moderne planlegging mens det ennå var muligheter for gjennomføring.¹⁹⁰ Dette ble som sagt skrevet i juryens uttalelse etter konkurransen, så det er ikke overraskende at de hadde positive meninger om disse planene. Men det viser likevel hvordan en del av tidens arkitekter og politikere¹⁹¹ så på sanering, og hvordan de mente at en plan skulle være. Det var ikke mye rom for tilfeldigheter. Alt skulle følge en gjennomgående idé. Det skulle være et helhetlig bybilde, men på en bedre måte enn det som allerede var der.

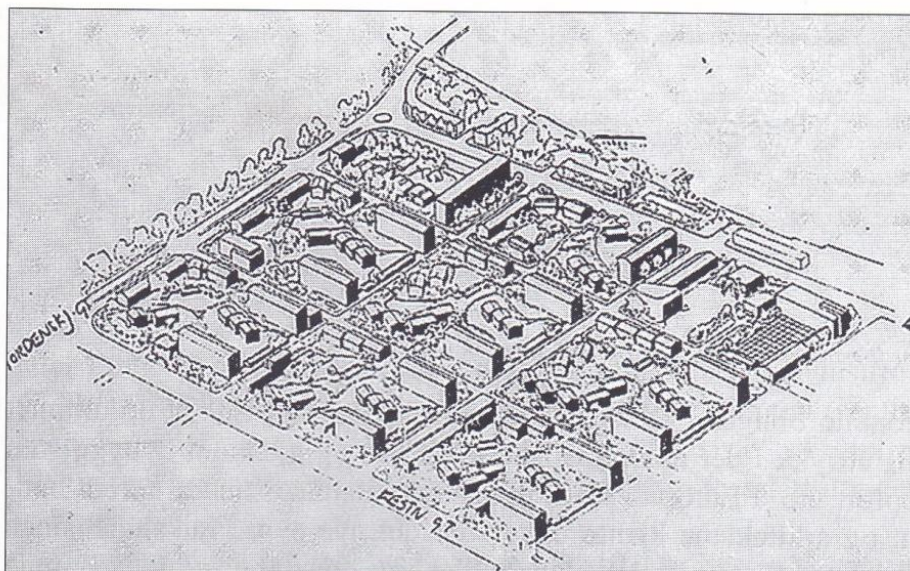
¹⁸⁹ *Program for konkurranse om bebyggelsesplan for en del av kvadraturen i Kristiansand S.* IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Dc, boks: 489.

¹⁹⁰ KBF 1947: Dokument V. s. 89.

¹⁹¹ For sammensetningen av juryen, se 3.3 Sentrale aktører: *Andre aktører*

Likevel var det et viktig punkt i juryens bedømmelse at saneringen skulle være gjennomførbar, og på grunn av utfordringer med ekspropriasjon og erstatningsboliger betød det at saneringen måtte være mulig å utføre kvartal for kvartal, og ikke i én omgang. De forslagene som forutsatte en totalsanering av hele strøket samtidig ble derfor ikke anbefalt.¹⁹² Til slutt ble det samlede premiebeløpet på 9500,- kroner fordelt likt på tre utkast, og i tillegg ble tre andre utkast anbefalt til innkjøp.¹⁹³ Alle de utvalgte forslagene hadde elementer som juryen mente var svært verdifulle, og med seks forskjellige utkast som kommunen eide rettighetene til, og dermed kunne bruke eller kassere akkurat som de ønsket, skulle det være gode muligheter for en vellykket plan for området. En plan ble så utarbeidet av byplansjef Knut Sinding-Larsen, og lagt frem i 1948.¹⁹⁴

Et av de premierte forslagene. "Tun" av Odd Gengenbach, Hans Mollø-Christensen og Knut Sveen.

(Svensson (1994): s. 63)

Til tross for ivrige planer og tilrettelegging, ble ikke denne storstilte saneringen gjennomført. De rundt 4000 beboerne i kvartalene måtte skaffes midlertidige boliger, og dette kostet både penger og tid, og ikke minst måtte disse boligene være i tilfredsstillende stand for at familier kunne bo der i flere år, samt at de måtte kunne la seg bruke til innbringende formål når

¹⁹² KBF 1947: Dokument V. s. 93.

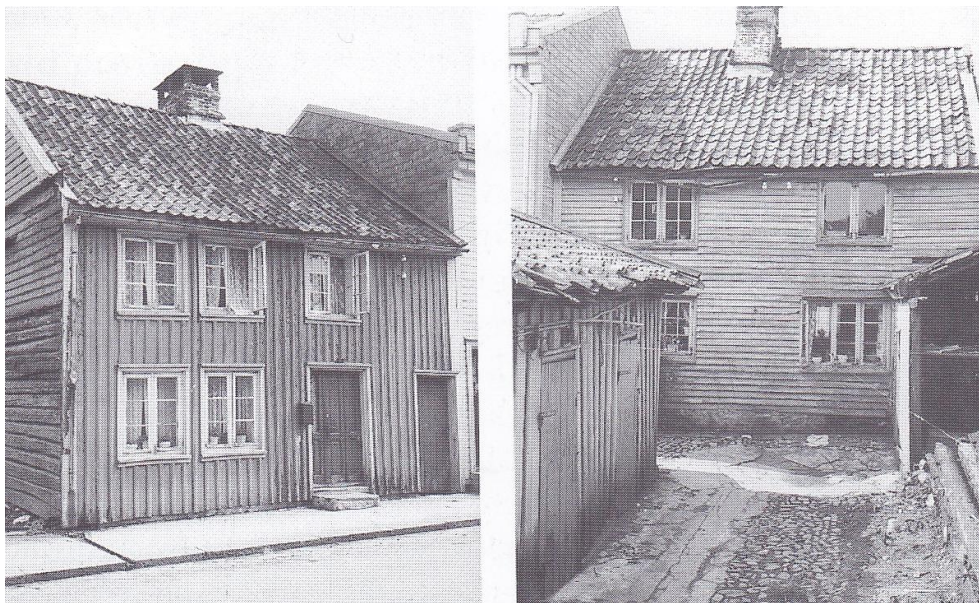
¹⁹³ KBF 1947: Dokument V. s. 102.

¹⁹⁴ Sandvik (1999): s. 76 – 77.

behovet for midlertidige leiligheter var borte.¹⁹⁵ Det tok i det hele tatt tid å utrede alle sidene ved saneringsprosjektet.

Den danske ingeniøren Vilhelm Malling ble engasjert som kommunens konsulent i saneringsspørsmålene. Han mente, da han ble rådspurt i 1949, at saneringen burde gjennomføres langsomt, ett kvartal om gangen, gjerne trukket over et tidsspenn på 50 til 100 år. Noe av grunnen til at han anbefalte en tålmodig fremdrift, var at det på denne måten ville være mulig å endre planene dersom det ble behov for eller ønske om det.¹⁹⁶ Han var i det hele tatt skeptisk til de vidløftige planene kommunen jobbet med, og mente at det i stedet for sanering av de 18 kvartalene burde satses på rehabilitering. Han ville holde utnyttelsesgraden nede, og ikke utvide gatene for å lette trafikken slik som byplansjef Knut Sinding-Larsen hadde foreslått.¹⁹⁷ I en kort artikkel, som ikke er merket med forfatter, i avisen *Sørlandet* den 14. desember 1949, blir Malling berømmet for dette siste. Men artikkelforfatteren er sterkt imot forslaget om å ta vare på ”rønnene i posebyen” som ”ikke bør være menneskeboliger”. Blant annet trekkes murtvangen frem som noe som vil gjøre det vanskelig for huseiere å gjøre store utbedringer på trehusene uten en storstilt dispensasjon.¹⁹⁸ Murtvangens og dens opphevelse kommer jeg tilbake til etter hvert.

Skippergata 98 (begge bildene). Eksempel på forfall. (Sandvik (1999): s. 66)

¹⁹⁵ Skriv fra reguleringssjef Erik Lorange til rådmannen i Kristiansand, underskrevet 17. juli 1950: *Forslag til løsning av behovet for foreløpige boliger ("gjennomgangs-leiligheter")*. J.nr. 642/50. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.

¹⁹⁶ Sandvik (1999): s. 90.

¹⁹⁷ Svensson (1994): 65-66.

¹⁹⁸ Kristiansands saneringsproblem. *Sørlandet*, 14.12.1949.

Først i 1951 ble plan for fremgangsmåte for saneringen av de 18 kvartalene, samt saneringsplan for det første kvartalet som skulle saneres, nemlig kvartal 10¹⁹⁹, lagt ut til offentlig ettersyn. Dette medførte en rekke protester fra beboere og eiere i kvartal 10. Årsakene til protestene varierte fra misnøye med utformingen av de forelagte planene til ønsker om å få fortsette å eie sine hjem i en tid med stor boligmangel, blant annet på grunn av manglende råd til noen ny leilighet. Tap av levebrød for forretningsdrivende som ikke vil få plass i de nye planene ble også nevnt. En gruppe huseiere protesterte av prinsipp, og krevde et utredningsmøte for å få vite mer om hvordan en eventuell ekspropriasjon ville foregå, ettersom det forelå for lite informasjon og for liten tid til å sette seg inn i hva saken egentlig gikk ut på. Ett brev forsikrer om at alle beboere på eiendommen bor varmt og godt om vinteren, og er fornøyde med forholdene, mens et annet forteller om et ektepar som har bodd på eiendommen sin i en mannsalder og ønsker å bo der resten av livet.²⁰⁰ I flere av brevene skinner tydelig de sterke følelsene, og gjerne en viss angst, gjennom. Det å bli fratatt sine hjem må ha vært en påkjenning, flere var født og oppvokst i husene sine, og flere påpekte sin dårlige råd, dårlige helse og manglende evne til å betale samtidens leiepriser dersom de ble nødt til å flytte.

---

¹⁹⁹ Kvartalet ligger mellom Festningsgaten, Kristiand IV gate, Holbergs gate og Henrik Wergelands gate.

²⁰⁰ *Protester til reg. plan for kvartal nr. 10*. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.

Disse tegningene viser kontrasten mellom den eksisterende bebyggelsen i kvartal 10 (øverst) og hvordan det ifølge planen kunne bli (under). Fra "kaos" til orden. [*Protester til reg. plan for kvartal nr. 10. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.*]

Protestene fra beboerne i kvartal 10 førte ikke frem. Kvartalet ble fraflyttet vinteren 1953-54, og saneringen var i gang.²⁰¹ Dette viste nok andre berørte at det ikke nyttet å slåss mot kommunens moderniseringsplaner, for en tilsvarende strøm av klager og protester fulgte ikke rivningsplanene for de neste to kvartalene, 11 og 12. Innbyggerne i Posebyen innfant seg nok til en viss grad med at hele strøket skulle saneres. Det kan i alle fall reaksjonen som møtte en gjeng med arkitektstudenter på oppmålingsoppdrag i 1951²⁰² tyde på. Arkitekt Berent A. Moe nevnte i et brev til Lorange i 1952 at overalt hvor de målte husene i strøket, så trodde folk at de kom for å rive. Han påpekte dessuten også at denne innstillingen, som vel nærmest kan kalles en resignasjon, medførte at husene ikke ble vedlikeholdt. Hvorfor bruke tid og midler på å vedlikeholde et hus som når som helst kan bli ekspropriert og revet? Han mente dog at mange av eiendommene enkelt kunne reddes fra forfall, for det var slett ikke alle som var så

²⁰¹ Sandvik (1999): s. 93.

²⁰² Sandvik (1999): s. 91.

dårlige. Derfor anbefalte han kommunal støtte til vedlikehold, samt en fastsatt tidsplan for saneringen.²⁰³

Det var altså flere røster som var skeptiske til kommunens saneringsplaner, og dette økte etter som årene gikk. Men der det i andre byer reiste seg store, fagsterke motstandsgrupper mot raseringen av eldre trehusmiljøer, var det i Kristiansand tilsynelatende ingen tilsvarende kampvilje.²⁰⁴ Årsaken til dette kan det tenkes at var at fagkompetansen i så stor grad lå hos byplanleggerne og arkitekter i tilknytning til dem, samt at byen ikke hadde et eget bymuseum, og dermed kanskje heller ikke ressurssterke samlingspunkter for byhistorieinteresserte grupper. Til sammenligning vil jeg vise i kapitlet om Arendal at fagressurser og historiske institusjoner var helt sentrale i bevaringsarbeidet der.²⁰⁵

Den motstanden som likevel ble uttrykt, om den så kom fra aktører med stor fagtyngde slik som ingeniør Malling, som til og med var engasjert av kommunen nettopp for å gi råd, førte ikke nødvendigvis frem. Mallings råd om lav utnyttelsesgrad ble ikke hørt. Heller ikke budskapet om at gatene var brede nok til å takle trafikken i mange år fremover. Planen for utvidelse av Vestre Strandgate, en del av Elvegata og øvre del av Festningsgata ble stadfestet 12. januar 1951.²⁰⁶

Noe av det som skulle svekke tillitten til de sterke planleggerne i Kvadraturen, var reguleringen av kvartal 25,²⁰⁷ som slett ikke har noe med Posebyen å gjøre, men som inneholdt Børsen, en trebygning fra 1734 som opprinnelig hadde vært privatbolig, men som på slutten av 1800-tallet ble påbygd en søyleinngang og gjort om til børsbygning.²⁰⁸ Foran lå det en park. Her skulle nå Handelens hus bygges. Planer om dette ble diskutert fra 1945, og det ble slått fast på et møte i Kristiansand Handelsstands Forening det året at børsbygningen ikke var fredet, og det var derfor ikke noen hindringer i veien for å utnytte tomten til nybygg. En gjennomføring av planen om nybygg tok tid. Byplankontoret arbeidet lenge med mulighetene til å bevare børsbygningen, og heller bygge bak den, men noen konkret plan kom aldri på plass, på grunn av mangelfull kommunikasjon mellom de involverte partene. Først på 1960-tallet ble det noe av utbyggingen, da Kristiansand Handelsstands Forening fikk på plass de økonomiske midlene som trengtes. Byplankontorets kombinasjonssidé ble ikke fulgt, og

---

²⁰³ Svensson (1994): s. 67-69.

²⁰⁴ Langeland & Tveide (1999): s 63.

²⁰⁵ 5.4 Sakens gang.

²⁰⁶ Langeland & Tveide (1999): s 58.

²⁰⁷ Mellom Vestre Strandgate, Gyldeløves gate, Markens gate og Rådhusgata.

²⁰⁸ Agderkultur [Internett] Tilgjengelig fra: <<http://www.agderkultur.no/Kvadraturen/Side3.htm>> og <http://www.agderkultur.no/Gater1/side_4.htm>. [Lastet ned 15.5.2012]

Børsen ble revet i 1967. Da var allerede byggingen av Handelens hus godt i gang, og en bevaring var for lengst for sent. Dette var et eksempel på at utbyggingstillatelser ble gitt uten byplanleggerens deltagelse, og at byplankontoret nærmest ble tilsidesatt av politikerne. Byplankontoret hadde åpenbart mistet makten de hadde hatt 20 år tidligere, men de var heller ikke veldig standhaftige i forhandlingene de tok del i. I spørsmålet om makshøyde på bygningen ga de etter for økt høyde flere ganger.²⁰⁹ Slike ting svekket tiltroen til planleggingsinstanser. Langeland og Tveide betegner byplankontorets metoder som markedstilpassede. Det var viktigere for dem å bygge et moderne og funksjonelt landsdelssentrum, enn å ta vare på byens kulturarv.²¹⁰

Moderne og monumentalt var også stikkordene da Tinghuset skulle bygges. Kvartal 34 til 36 var avsatt til offentlige formål, og kommunen kjøpte opp eiendommene her etter såkalt frivillige avtaler, men under trussel om ekspropriasjon. Husene ble leid ut til boligtrengende inntil tomtene skulle bebygges. Allerede i 1955 ble det bestemt at Tinghuset ikke kunne ligge noe annet sted enn i kvartal 34. Dette på grunn av nærheten til torvet og byens andre viktige bygninger. Byggingen ble påbegynt i 1974 (ferdig i -76), så det var altså en langvarig prosess.²¹¹

---

²⁰⁹ Langeland & Tveide (1999): s. 63-65.

²¹⁰ Langeland & Tveide (1999): s. 86.

²¹¹ Langeland & Tveide (1999): s. 77-84.

Tinghuset. (Johnsen red. (2002): s. 184)

En årsak til den sentrale plasseringen var at det var staten som var byggherre her. Som jeg også viste i forbindelse med Handelens hus tilrettela kommunen i stor grad for ”viktige” byggherrer i byggeprosjekter, med tilbøyelighet til å gi dispensasjoner fra blant annet høydebestemmelsene for Kvadraturen.²¹² Dette var ifølge Sandvik en helt klar tendens i Kristiansand på 1960-70-tallet. Handelens Hus hadde endt på seks etasjer, mens Tinghuset fikk ni. Denne veldige høyden var det i utgangspunktet byggherrene som ønsket, for å vise seg monumentalt i bybildet.²¹³ Justisdepartementet ville ha fengsel øverst i Tinghuset, og derfor måtte det bli så høyt. Nå hadde ikke byplankontoret trengt å godta dette, men kommunens myndigheter fryktet at Tinghuset da ville bli lagt til en av nabokommunene, og dermed godkjente de planene.²¹⁴ Ut fra dette kan det virke som at byens myndigheter var redde for at Kristiansand skulle miste sin status som hovedsentrum for en hel region. Dersom viktige funksjoner ble spredd til andre (rivaliserende?) kommuner, kunne kanskje nettopp det bli resultatet.

²¹² Denne var i utgangspunktet regulert til fire etasjer pluss en tilbaketrunket femte etasje, i den nedre og vestre delen av Kvadraturen.

²¹³ Jfr. sanering av prestisjeårsaker, i 1.5.2 Teorier og ideologi: *Saneringsideologier*

²¹⁴ Sandvik (1999): s. 389 – 391.

Jeg nevnte tidligere murtvengen i Kvadraturen, som vanskeliggjorde bevaring av trebyen. Dette kom som en del av lovverket på slutten av 1800-tallet, og gjorde strengt tatt alle norske trebyer ulovlige. I 1965 kom det ny bygningslov, som erstattet den som hadde vært gjeldende siden 1924, hvor det kom retningslinjer for hva som kunne gjøres med trehusmiljøene for å gjøre dem lovlige. Altså hvordan en ved hjelp av brannmurer og punktsanering av uthus og spesielt brannfarlige elementer, kunne vedlikeholde tettliggende trehus på en lovmessig og sikker måte.²¹⁵ Dette hevet nok i prinsippet verdien på slike hus. Men likevel medførte det ikke akkurat en bølge av bevaringsinnsats i Kvadraturen. I det hele tatt lot slike bevegelser vente på seg.

Etter 1965 var ikke lenger bolignøden et tema, for det problemet hadde Kristiansand kommune løst gjennom et nært samarbeid med Oddernes kommune på rekordtid i forhold til andre norske byer. De to kommunene slo seg dessuten sammen i 1965, og dermed var heller ikke arealmangel et tema for Kristiansand. Men saneringstanken hadde festet seg godt i kommunens planleggingspolitikk. Selv om den storstilte kvartalsaneringen ga seg etter at 6 av de 18 kvartalene var sanert, fortsatte rivingen av enkeltbygninger, og nybygg innimellom de eksisterende husene, over hele Kvadraturen i årene som fulgte.²¹⁶ Av de mange husene som ble revet på 1960-70-tallet, var det i følge rapporten til Langeland og Tveide stort sett bare biblioteket, en monumentalbygning i mur fra 1915, som skapte strid.²¹⁷

Selv om ikke Kristiansand opplevde den samme kampen for bevaring som enkelte andre byer, ble nok debattene i byen påvirket av bevaringssaker andre steder. Straen i Stavanger var blant forbildene da byplankontoret i 1962 offentliggjorde tanker om en verving av de tre ”beste” kvartalene i Posebyen.²¹⁸ I løpet av de neste årene ble planene for bevaringen av kvartal 18, 24 og 30²¹⁹ utarbeidet og forhandlet. Dette møtte ikke utelukkende positive reaksjoner fra grunneierne, på grunn av private byggeplaner, og byplanrådet la i 1968 ned byggeforbud for kvartalene. Samme året kunne en artikkel i *Fædrelandsvennen* berette om at mannen bak Gamle Stavanger, Einar Hedén, hadde deltatt på et møte i Agder Arkitektforening. Artikkelsen slo fast at Gamle stavanger burde være en inspirasjonskilde for reguleringen av Posebyen.²²⁰ Reguleringen av kvartalene skjedde i 1970, blant annet med krav om at eventuell

---

²¹⁵ Langeland & Tveide (1999): s. 41.

²¹⁶ Langeland & Tveide (1999): Passim.

²¹⁷ Langeland & Tveide (1999): s. 120.

²¹⁸ Sandvik (1999): s. 95.

²¹⁹ Mellom Elvegaten, Henrik Wergelands gate, Kronprinsens gate og Rådhusgata

²²⁰ ”Gamle Stavanger” bør være en inspirasjonskilde – Ennå mulig å bevare tre av kvartalene i Posebyen. *Fædrelandsvennen*, 31.10.68.

ny bebyggelse skulle tilpasses den eksisterende.²²¹ Dette var den første delen av bevaringen av Kvadraturens trehusmiljø.²²² Noe av motivasjonen bak denne bevaringen var en økt bevissthet rundt den kulturelle og trivselsmessige verdien av denne typen miljøer. Selv moderniseringsglade Kristiansand var ikke immun mot tidens miljøvernoppvåkning. I notat fra byplanrådets møte 22. januar 1970, står det følgende:

Forutsetningene for den av byplanrådet tidligere foreslåtte bevaringsplan var som kjent at en anså det av betydning både kulturelt og trivselsmessig for byen å bevare noe av dette særegne miljø. Det vil være et tap for byen om det forsvinner helt, og ikke bare for byen, men også nasjonalt og internasjonalt. Vi setter selv pris på gamle bygningsanlegg i Bergen, Stavanger, Trondheim, Røros, Fredrikstad og vil anse det som et tap om det forsvinner. Betydningen av disse miljøverdier er idag anerkjent i en rekke andre land og byer.²²³

Dette er tanker som ikke har kommet så klart til uttrykk i tidligere saker i byen, men det viser altså tydelig at de eksisterte, og at 60- og 70-tallets miljøbevegelse også fant veien til Kristiansand.

Et eksempel på denne miljøinteressen var "Aksjon Bymiljø", som var en gruppe frivillige som i 1971 foretok undersøkelser av hva som var negativt i bymiljøet i Kristiansand, og hva som kunne gjøres for å oppnå mer trivsel i byen. Det dreide seg både om trafikkstøy og andre miljøhensyn. De hadde som mål å engasjere særlig ungdom i forhold til byutviklingen i Kristiansand, og søkte dermed kommunen om støtte til å lage en utstilling for ungdomsskolene og de videregående skolene i kommunen. Her skulle de vise resultater av undersøkelsene og oppmuntre til interesse for byplan- og bymiljøspørsmål. Bystyret gikk etter hvert inn for å gi gruppen støtte, men ikke til en utstilling. De mente nemlig at det hadde vært mye fokus på miljøvern de siste årene,²²⁴ og at det dermed var mer relevant å bruke pengene på ytterligere registreringsarbeid og undersøkelser med sikte på å utarbeide gode løsninger for bymiljøet.²²⁵

---

²²¹ KBF 1970: Sak nr. 117. s. 473-475.

²²² I en artikkel i Fædrelandsvennen ble riktignok de bevarede kvartalene sammenlignet med "fredede kulisser". Klingsheim, T. B. (1979) Lykkelige Stavanger. *Fædrelandsvennen*, 10.10.70.

²²³ KBF 1970: Sak nr. 117. s. 476.

²²⁴ Det hadde vært en lignende utstilling et par år tidligere, bare med et globalt utgangspunkt, i tillegg til at Naturvernåret 1970 hadde satt fokus på naturen som en nasjonalverdi som måtte ivaretas (Naturvernloven. *Store Norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://snl.no/naturvernloven>> [Lastet ned 8.5.2012].).

²²⁵ KBF 1972, sak nr. 72.

Dette viser at kommunens politikere absolutt var influert av tidens miljøtanker, men at det fortsatt var de som var de ledende aktørene. Frivillige grupper stakk seg ikke frem på samme måte som i for eksempel Stavanger og Arendal, men var avhengige av kommunens støtte. Det var dermed opp til kommunens myndigheter å realisere tidens ideologiske endring i reguleringsplaner.

Nå var altså tre kvartaler bestemt bevart, seks var sanert, og de tre sørligste kvartalene hadde en blanding av nyregulering og bevaring. Det gir oss seks kvartaler som ikke hadde noen annen regulering enn den opprinnelige saneringsplanen, og de medfølgende utbyggingsbegrensningene.²²⁶ Kvartalene 16, 17, 22, 23, 28 og 29 er området mellom Festningsgata, Henrik Wergelands gate, Kronprinsens gate og Rådhusgata. I 1973 utarbeidet byplanrådet et forslag til midlertidig regulering av disse kvartalene, og i 1975²²⁷ ble det vedtatt i bystyret. Forslaget handlet om en regulering med formål å ”sikre en gradvis fornyelse og rehabilitering av bebyggelsen som bevarer og videreutvikler strøkets særpreg og helhetsmiljø”.²²⁸ Det betød ikke at alt skulle bevares som det var, men at eventuelle nye elementer måtte harmonere med den eksisterende bebyggelsen. Boligstrøkets karakter og særpreg skulle bestå.

Bilde av Posebyen i nyere tid. Posebyen vel [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://posebyenvel.no/index.php?ident=about>>. [Lastet ned 15.5.2012]

²²⁶ For at en helhetlig saneringsplan skulle kunne gjennomføres måtte privat utbygging forhindres.

²²⁷ Slike saker bruker lang tid i det politiske systemet, ettersom det skal behandles og vedtas av flere ulike instanser. Det tok derfor enda noen år før den endelige vervingen av Posebyen var på plass. Dette skjedde i løpet av 1980-tallet.

²²⁸ Forslag til midlertidige reguleringsbestemmelser for kvartal 16, 17, 22, 23, 28, 29: § 2. Referert i KBF 1975, sak nr. 263. s. 1436.

3.6 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet

Etter en gjennomgang av planutviklingen i den delen av Kristiansand sentrum som kalles Posebyen, er det visse verdivurderinger som viser seg som fremtredende. Særegent for denne byen er at byplanleggerne (som stort sett var arkitekter med funksjonalistisk ideologi) og bystyret hadde en dominerende rolle i utviklingen. De ble i liten grad utfordret av bevaringsinteresserte grupper eller miljøvernere, og heller ikke av historiske institusjoner. Dermed var det også i stor grad deres verdivurderinger som fikk råde.

Den mest fremtredende verdien byplanleggerne i Kristiansand strebet etter fra midten av 1940-tallet var boliger. Altså en helt konkret, fysisk verdi. Som jeg viste tidligere i kapitlet, hadde ikke de 18 kvartalene i Posebyen tilstrekkelig høy utnyttelsesgrad, ifølge boligkomiteen i Kristiansand sin mening. Fokuseringen på utnyttelsesgrad hadde sammenheng både med antall boliger som trengtes og med prisen på tomtene i Kvadraturen. Ettersom byen var ganske tettbygd, og det var få tilgjengelige tomter, var tomteprisen generelt nokså høy. Det å øke utnyttelsesgraden på hver tomt var altså en økonomisk beregning. Igjen handlet det om fysiske verdier.²²⁹

I tillegg kom levestandard. Selv om trehusmiljøet i Posebyen i mellomkrigstiden hadde blitt ansett som idyll, hadde det allerede da vært mange dårlige hus og leiligheter der. Dette problemet ble tydeligere etter 1945, og trehusmiljøets egenverdi som sjarmerende sørlandsidyll ble glemt. Det viktigste aspektet ved boligproblematikken på denne tiden, ved siden av antall boliger og prisen på disse, var akseptable levekår.

En kan godt si at det var disse årsakene som lå bak de store saneringsplanene, med arkitektkonkurransen i 1946/47 og de omfattende byplanene fra tiden etter denne. Men et annet aspekt jeg også vil trekke frem er hva det eksisterende miljøet ut fra disse kriteriene må ha vært for byplanleggerne og byens politikere (som jo skulle sørge for at Kristiansand var en bra og velfungerende by for innbyggerne). Ingen av disse verdiene ble realisert i den eksisterende bebyggelsen. Strøket hadde boliger, men ikke nok, og en del av dem holdt ikke akseptabel standard. I tillegg var dette strøket en forholdsvis stor del av byens areal. Det er nok trygt å si at Posebyen i noen aktørers øyne var til skam for Kristiansand, og dermed ikke noe byen burde vedkjenne seg. Det ble på den måten en uønsket del av en lokal identitet. Ved

---

²²⁹ Se de første sidene av 3.5 Kronologisk utvikling.

å sanere dette strøket ville også det generelle inntrykket av Kvadraturen (og dermed Kristiansand kommune) bli sanert.²³⁰ På denne måten ser en at identitet ikke bare kan knyttes til positive elementer, men også negative. Det handler ikke bare om hva en vil være, men også hva en ikke vil være.

Alt dette ble så knyttet sammen i tidens rådende arkitektoniske og byplanmessige ideologi, nemlig funksjonalismen. Med høy utnyttelsesgrad og mange, effektive boenheter med moderne standard, var løsningen på alle problemene (antageligvis med unntak av økonomiske utfordringer) kun en grundig byplan unna. Og noe av det som kommer tydelig frem i planarbeidet på 1940- og 50-tallet i Kristiansand, er at helhetlighet i bybildet var et viktig mål. Når en ser på Erik Lorange's utopiske tegning av et fremtidig Kristiansand er helheten fremtredende, men hvorvidt denne helheten er tiltalende er et helt annet spørsmål.²³¹ Det er ingen variasjon, ikke noe naturlig samspill mellom ulike tidsepoker og stilarter. Selv om en ser byen fra en stor avstand er det tydelig at høyhusene har enkle fasader uten utsmykning (i tråd med funksjonalismen) og uten variasjon. Rent personlig vil jeg si at det ser kjedelig og litt monotont ut. Men dette var altså et uttrykk for byplansjefens byplanideologi i begynnelsen av 1950-årene. Og selv om ikke dette var en reell plan, var det de samme idealene som lå til grunn for Sinding-Larsens byplan fra 1948. Og det ligner også det vi så i Stavanger fra 1946.²³²

Anerkjennelse kan være viktig, både for mennesker og byer. Byplankontorets tilbøyelighet til å etterkomme såkalt viktige (med andre ord ressurssterke og kjente) byggherrer i byggesaker rundt om i byen, er et tegn på hvor høyt Kristiansands myndigheter satt denne verdien. Som jeg viste på side i forbindelse med Handelens hus og Tinghuset, fikk mektige aktører det stort sett som de ville i byggesaker. For Tinghusets vedkommende var det blant politikerne i kommunen en frykt for at Justisdepartementet, som var byggherre, skulle ombestemme seg, og heller legge Tinghuset til en annen kommune. Dette ville helt klart ha svekket Kristiansands rolle som regionens midtpunkt og naturlige sentrum, noe som later til å ha vært (og kanskje fortsatt er) en viktig del av den kristiansandske identitetsoppfatningen. Dermed

---

²³⁰ Med sanert her mener jeg rensket som i ordets bokstavelige betydning. Jeg vil for øvrig presisere at dette er min identitetstolkning ut fra det materiale som er presentert tidligere i kapitlet.

²³¹ Se 3.3 Sentrale aktører, *Erik Lorange*.

²³² Se 2.4 Byplanen av 1946.

ble den beste tomte i forhold til andre viktige bygninger²³³ tidlig satt av til et fremtidig tinghus.

Det som er interessant er at nettopp denne praksisen svekket tilliten til byplankontoret, og dermed de planleggende myndigheter, blant kommunens innbyggere. Vi er nå kommet til overgangen mellom 1960- og 70-tallet, og denne svekkede tilliten falt dermed sammen med en økt interesse for miljøverdier. Denne tankegangen fantes både innad i kommunesystemet og ute blant privatpersoner som ville ta vare på det varierte og småbyaktige bybildet av hensyn til et trivelig bymiljø.²³⁴

Det som slår meg som spesielt ved denne utviklingen i Kristiansand er at det i all hovedsak var bystyret selv som kom frem til bevaringsplaner for Posebyen. De var helt sikkert påvirket av lignende saker i andre byer, blant annet Stavanger, men det var ingen stor privat aksjon for bevaring som det som fantes i både Stavanger på 1950-tallet og i Arendal på begynnelsen av 1970-tallet.²³⁵ Det jeg derfor tenker er at det ikke er en absolutt nødvendighet med sterke velforeninger og privat initiativ for at særegne og rivningstruede bygningsmiljøer skal bli bevart. Derimot er det mange andre ting som kan spille inn, ikke minst ”tidsånd” og skiftende ideologier. Dette er på den annen side avhengig av at noe skjer andre steder og i andre byer i forhold til tilsvarende tematikk, og i mange tilfeller må det da privat engasjement til. Men det som gjelder for en by er altså ikke nødvendigvis av samme betydning i en annen by.

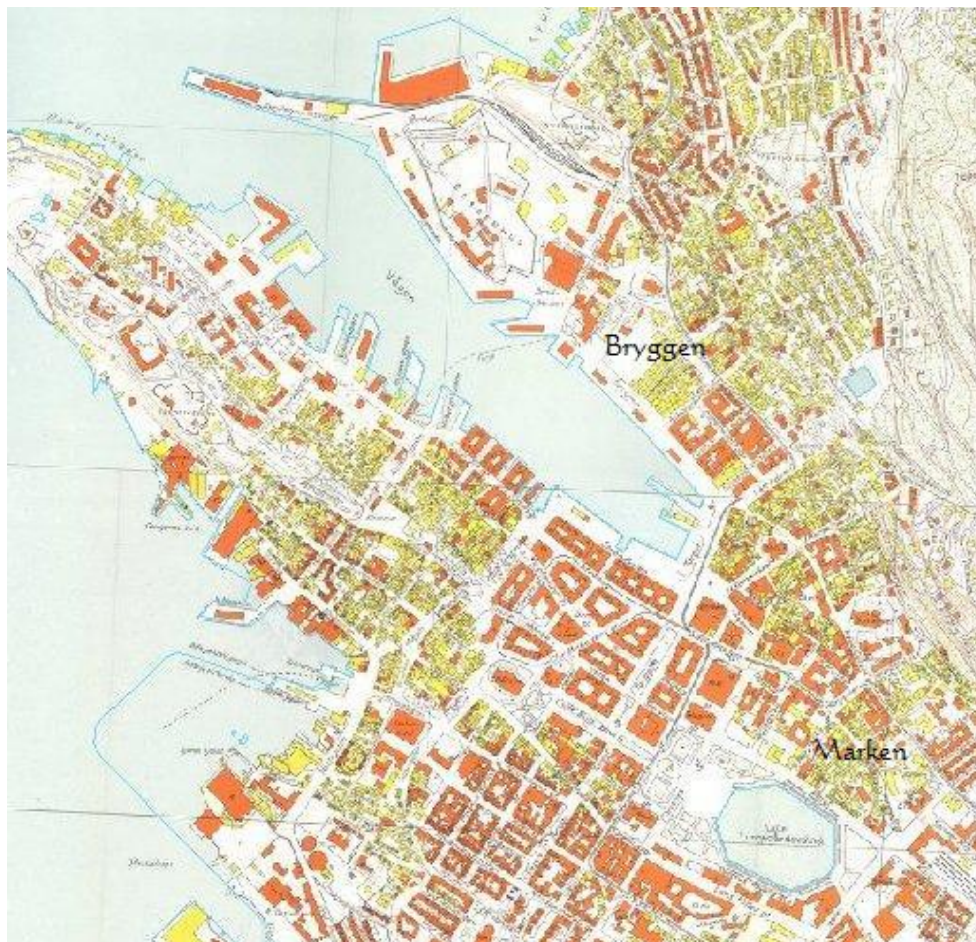
²³³ Rådhus, brannstasjon, domkirke, torv.

²³⁴ Se 3.5 Kronologisk utvikling.

²³⁵ Det ble for øvrig sendt skoleklasser fra Kristiansand til Arendal for å høre om bevaringstematikken der, i 1970. Arendal uten identitet? *Sørlandske Tidende*, 11.2.1970. s. 3. Se også 5.6 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet.

Kapittel 4: Bryggen og Marken i Bergen

Kart som viser plasseringen av Bryggen og Marken i Bergen. Neset vest for Vågen er Nordnes. (Kartet er hentet fra www.bergenskart.no)

4.1 Introduksjon

I dette kapitlet er det deler av byutviklingen i Bergen som skal presenteres. Jeg har her valgt å konsentrere meg om Bryggen, da den i høy grad berørte den bergenske identiteten, og om Marken som i 1968 ble vurdert til å være det viktigste saneringsområdet. Hadde denne oppgaven konsentrert seg om Bergen alene er det mange flere strøk og saker jeg kunne tatt med.²³⁶ De områdene jeg har valgt er saneringssaker som både representerer utviklingen i

---

²³⁶ For eksempel Nordnes og Nøstet, som begge var del av sanerings- og reguleringsplanlegging i etterkrigstiden.

Bergen på en nokså dekkende måte, og som dessuten komplimenterer resten av oppgavens utvalg godt.

Jeg skal først presentere sentral litteratur på området, samt de mest aktuelle kildene. Jeg gir så en kort presentasjon av enkelte sentrale aktører som hadde betydning for de sakene jeg trekker frem i dette kapitlet. Deretter følger noen avsnitt om Bergens forhold til byplanlegging før oppgavens periode, før jeg fokuserer på Bryggen og Marken.

4.2 Litteratur og kilder

Det er to bøker som utmerker seg som kilder til informasjon om utviklingen i Bergen i denne perioden (1945-1980). Det er 4. bind av Bergen bys historie: *Byen sprenger grensene 1920-1972*, av Anders Bjarne Fossen og Tore Grønlie (1985), og *Byplanen – En historie om utviklingen av Bergens by* av Hans-Jacob Roald²³⁷ (2010).

Fossen & Grønlie (1985) dekker store deler av Bergens historie for den perioden tittelen på boken tilsier. Boken er delt i to, og forfatterne har skrevet en del hver. Tore Grønlie²³⁸ har skrevet om perioden 1945-1972. Grønlie forklarer saneringsforkjempernes ideologiske utgangspunkt med økonomiske og sosiale motiver. Materiell velstandsvekst og moderne bygningsstandard med gode sanitære forhold fremsto som viktige mål.²³⁹ På bevaringssiden var også sosiale motiver viktige. De la vekt på byens sjel og nettopp det sosiale aspektet ved små og tette boligmiljøer. Grønlie legger vekt på det han omtaler som ulike ekspertiser. Regulerings ekspertisen var så å si enerådende store deler av 1940-, 50- og 60-tallet, men så vokste det frem en moteekspertise som satte fokus på problemer ved de etablerte metodene og muligheter ved nye metoder.²⁴⁰ Dette er i grunnen en generell tendens som ikke bare gjelder Bergen, men som jeg gjennom arbeidet mitt har sett i alle byene i oppgaven, men til noe forskjellige tider. Dermed er ikke dette typisk for spesielle byer, men typisk for perioden.

---

²³⁷ Roald er sivilarkitekt med master i urbanisme, og har jobbet som byplanlegger i både Oslo, Bergen og Fjell. (Hans-Jacob Roald. *Spartacus Forlag* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://www.spartacus.no/index.php?ID=Forfatter&counter=435>>. [Lastet ned 3.5.2012].)

²³⁸ Norsk historiker, født 1946. Professor ved Universitetet i Bergen. Tore Grønlie. Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://snl.no/Tore_Grønlie>. [Lastet ned 15.5.2012]

²³⁹ Fossen & Grønlie (1985): s. 571.

²⁴⁰ Fossen & Grønlie (1985): s. 574.

Hans-Jacob Roald (2010) har skrevet en utfyllende bok om Bergens byplanhistorie, sett fra en arkitekt/byplanleggers synspunkt. Den tar for seg den fysiske utviklingen i Bergen fra middelalderen og frem til vår tid. Den er dessuten utstyrt med mange flotte og interessante illustrasjoner og kart, valgt ut av Mona Nielsen ved Bergen Byarkiv.

Tore Sund ga i 1947 ut en avhandling om Bergens byområde. Sunds fagfelt var geografi, og han hadde en dosentstilling i dette ved Norges Handelshøyskole fra 1950, og professorat i det samme ved Universitetet i Bergen fra 1964.²⁴¹ Med avhandlingen fra 1947 tok Sund sikte på å bidra vitenskapelig til kunnskapen om Bergens geografi. Han la vekt på ulike funksjoner i bybildet, og introduserte city-begrepet²⁴² til diskusjonene om Bergens byutvikling.²⁴³ Jeg viser til denne avhandlingen først og fremst fordi den var et viktig grunnlag for samtidens diskusjoner. Særlig reguleringsjef Bjarne Lous Mohr viste til Sund i sine argumenter for nyregulering av Marken.²⁴⁴

Bergen kommunes forhandlingsprotokoller, som finnes hos Bergen Byarkiv, gir detaljerte referater fra formannskapets møter, og alle saker de har behandlet. Dette er en oversiktlig og sikker kilde til enkelte saker. Her kommer det frem både diskusjoner, innstillinger og vedtak, samt fyldige omtaler av enkeltsaker. De er samlet i trykte, innbundne bøker, en eller to for hvert år, og med en tydelig nummerering av hver enkelt sak som er behandlet. Jeg kommer til å henvise til disse på denne måten: BKF, årstall, saksnummer.

Noen kilder har jeg også funnet hos Bergen Byarkiv. Det kan være brev, rapporter, referater, og andre ting. I henvisningene til slikt materiale vil jeg vise til Bergen Byarkiv og boksnummer. I tillegg kommer enkelte aviser, som jeg henviser til med avis og dato.

---

²⁴¹ Institutt for samfunnsøkonomi (2002): *Årsmelding 2002*. Norges Handelshøyskole. s. 2. [Internett]

²⁴² Dette kommer jeg nærmere inn på under 4.6 Marken.

²⁴³ Sund (1947).

²⁴⁴ Dette kommer jeg tilbake til under 4.6 Marken.

4.3 Sentrale aktører

Stiftelsen Bryggen

Stiftelsen Bryggen ble stiftet i 1962 sammen med Bryggens Venner, som en del av arbeidet for å bevare Bryggen. Stiftelsen Bryggen besørget (og gjør det fortsatt) den praktiske delen av arbeidet²⁴⁵, mens Bryggens Venner var (og er) en støtteforening med sikte på formidling av informasjon og kunnskap om Bryggen og dens historie og betydning. Allerede fra starten tok stiftelsen sikte på å få hånd om noen av bryggebygningene, for å sørge for bevaringen av dem.²⁴⁶ I dag (2012) eier stiftelsen 35 av 61 bygninger på Bryggen, som leies ut til verksteder for kunstnere, kontorer og butikker. Inntektene de får inn gjennom dette brukes til bevaringsarbeid.²⁴⁷ De har altså helt fra oppstarten vært aktive og tilstedeværende, og eksisterer i høyeste grad også i dag.

Bergens Saneringsinstitutt A/S

Bergens Saneringsinstitutt A/S²⁴⁸ ble stiftet i 1963, med Bergen kommune som eier av 51 % av aksjene. Først i overgangen 1965/66 begynte de sitt arbeid. Saneringsinstituttets oppgave var å kartlegge byens ulike områder, med sikte på å finne ut hva som burde saneres. Videre skulle instituttets drift baseres på kjøp (eller ekspropriasjon) av eiendommer, sanering, og siden salg av de sanerte tomtene. Ved å etablere et saneringsinstitutt slapp kommunen mange av utgiftene ved sanering, noe som ga den mer spillerom.²⁴⁹

Ut fra kartleggingen av 41 områder i Bergen sentrum ble ti av dem i 1968 fastslått som saneringsmodne. Det som ble lagt til grunn var strøkenes karakter, husenes vedlikehold, sanitærforhold og generelle beskaffenhet. Øverst på lista over de ti strøkene var Marken.²⁵⁰

---

²⁴⁵ Restaurering og tilsyn.

²⁴⁶ Korrespondanse mellom overrettssakfører Helle, på vegne av Stiftelsen Bryggen, og byplansjef Olav Nesse, 5.4.1963 og 11.9.1963. Bergen Byarkiv: 967, Df: 153.

²⁴⁷ Stiftelsen Bryggen [Internett]. Tilgjengelig fra: < <http://www.stiftelsenbryggen.no/>>. [Lastet ned 5.5.2012].

²⁴⁸ Jeg vil noen steder også kalle det Saneringsinstituttet, for enkelhets skyld.

²⁴⁹ Fossen & Grønlie (1985): s. 556.

²⁵⁰ Marken kommer jeg tilbake til senere i kapitlet.

Og i 1971 ble det vedtatt at Marken og to andre områder²⁵¹ formelt fikk status som saneringsområder. For Marken sin del førte dette til store diskusjoner.²⁵²

Bergens Saneringsinstitutt A/S var et resultat av den saneringsideologi som hadde rådet i Bergen i flere tiår. Men fra slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet var denne ideologien i ferd med å tape terreng. Andre verdier ble fremstilt som viktigere. Behovet for totalsanering ble også mindre i Bergen etter sammenslåingen med flere nabokommuner²⁵³ i 1972, da presset på sentrum ikke lenger var like stort. I tillegg eksisterte det en ambivalens innad i kommunen når det gjaldt sanering av historisk og kulturelt betydningsfulle strøk, noe som viste seg både i forhold til Bryggen og i Marken.²⁵⁴ I denne perioden fikk dessuten selve begrepet sanering en negativ undertone, noe som er ganske talende for den ideologiske endringen. Det ble synonymt med rasering istedenfor sitt opprinnelige sunnhetsløfte. I 1975 skiftet Bergens Saneringsinstitutt A/S navn til Institutt for byfornyning A/S.²⁵⁵ Samtidig skiftet de også logo fra en som viser hvordan høyblokka tar over for små bolighus, til en som viser et harmonisk samspill mellom ulike bygningstyper.²⁵⁶

To svært forskjellige logoer. Den øverste er spesielt talende med den moderne høyblokka som ruver over, og nærmest skyver til side, den varierte småhusbebyggelsen. Logoen til venstre derimot, fra 1975, har et harmonisk uttrykk med en idyllisk gatelykt som binder alt sammen.

(Bergen Byarkiv: 967, Df: 325, og Roald (2010): s. 255)

²⁵¹ Solheimsgaten sør og Damsgårdsveien nord

²⁵² Roald (2010): s. 190 – 191.

²⁵³ Arna, Fana, Laksevåg og Åsane.

²⁵⁴ Med dette mener jeg det at kommunen i stor grad var villige til å gå inn for en form for bevaring, jfr. BKF, 1958, sak nr. 100, som omtalt under 4.5 Bryggen. Et annet eksempel er inkluderingen av nostalgiske miljøfotografier i informasjonsmaterialet til deltagerne i arkitektkonkurransen for Marken i 1954 (se 4.6 Marken).

²⁵⁵ På samme tid endret også Stortinget loven om sanering av tettbygde strøk (av 1967) til en lov om fornyelse av tettbygde strøk (1975/76). Falk, B. K. (1.11.2003): *Institutt for byfornyning A/S, Bergen* [Internett]. <Ve> Oppslagsverket for Bergen Byarkiv. Tilgjengelig fra: <<http://www.oppslagsverket.no/byarkiv/byarkivet.jsp>> [Lastet ned 5.5.2012].

²⁵⁶ Roald (2010): s. 255.

Riksantikvaren og Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring

Riksantikvaren kommer tydeligst frem i dette kapitlet gjennom riksantikvar Harry Fett sitt foredrag for Handelsforeningen om bevaring av Tyskebryggen²⁵⁷ i 1937.²⁵⁸ Dette er egentlig før min periode begynner, men likevel var det et viktig bidrag til også senere diskusjoner om temaet. Riksantikvaren, som ble etablert i 1912, arbeider for bevaring av kulturminner. De er et faglig organ som er overordnet fylkeskommunene, og har dermed vært informert og mer eller mindre involvert i de fleste bevaringssaker, selv om de ikke alltid har vært like fremtredende og uttalende.²⁵⁹

Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring (også kalt Fortidsminneforeningen) ble stiftet i 1844, som frivillig organisasjon, for å beskytte og verne den sentrale norske kulturarven. Det var denne foreningen som initierte etableringen av en riksantikvarstilling i 1912.²⁶⁰ Bergensavdelingen av Fortidsminneforeningen ble dannet i 1871.²⁶¹ I forbindelse med reguleringen av Bryggen uttalte avdelingen seg i brev til byplansjefen, og insisterte på bevaring og tilpasset ny bebyggelse.²⁶²

Sjefsplanleggere

Reguleringssjef Bjarne Lous Mohr var leder for reguleringsavdelingen i Bergen kommune fra 1947. Han var utdannet arkitekt, og hadde blant annet erfaring fra byplanarbeid i forbindelse med gjenoppbyggingsarbeidet i Hammerfest etter krigen.²⁶³ Lous Mohr skrev i 1952 en artikkel i tidsskriftet Byggekunst, hvor han tok opp, og vektla nødvendigheten av, reguleringen av Markenområdet til sanering.²⁶⁴

---

²⁵⁷ Navnet på Bryggen før andre verdenskrig.

²⁵⁸ En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

²⁵⁹ Riksantikvaren (19.4.2012): *Om Riksantikvaren* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Om_Riksantikvaren/. [Lastet ned 6.5.2012].

²⁶⁰ Foreningen til Fortidsminnesmerkers Bevaring. *Store Norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra : http://snl.no/Foreningen_til_norske_Fortidsminnesmerkers_Bevaring. [Lastet ned 6.5.2012].

²⁶¹ Itum (14.10.2011) : *Eldst og viktigst!* [Internett], Fortidsminneforeningen Bergen og Hordaland avdeling. Tilgjengelig fra: <http://www.fortidsminneforeningen-hordaland.no/>. [Lastet ned 6.5.2012].

²⁶² Brev til byplansjefen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers forening, den bergenske avdeling, v/Robert Kloster, 9.8.1956, vedrørende fremtidig bebyggelse av branntomten på Bryggen og reguleringen av området. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen. Se ellers 4.5 Bryggen.

²⁶³ Roald (2010): s. 147.

²⁶⁴ Lous Mohr (1952): Omkring reguleringen av strøket Marken – Vågsbunnen i Bergen. *Byggekunst*, 1952 (4), s. 53 – 57. Se for øvrig 4.6 Marken.

I 1956 ble arkitekt Olav Nesse ansatt som byplansjef, en tittel som samtidig tok over for reguleringssjef. Også Nesse hadde erfaring fra gjenoppbyggingsarbeid etter krigen.²⁶⁵ Selv om både Lous Mohr og Nesse var rutinerte og dyktige arkitekter, kan det hende at dette med erfaring fra gjenoppbygging av krigsskadede byer kan ha telt litt ekstra for autoriteten som byplanlegger. Nesse dukker først og fremst opp som avsender eller mottaker av brev i kildematerialet til denne oppgaven. Jeg vil likevel trekke han frem som sentral aktør, ettersom han hadde en såpass sentral profesjonell rolle i disse sakene i samtiden.

4.4 Byplanlegging og Bergen

Byplanlegging er en omfattende jobb som krever kunnskaper både om arkitektur, byens funksjoner, innbyggernes behov og byens utviklingsmuligheter. Det krever en evne til å planlegge langsiktig og en analyse av hvor byen er i utviklingen, hva som fremmer vekst og hva som står i veien for det, og hva som skal til for å gjøre byen bedre for så mange som mulig. Byplanleggerne må veie opp mot hverandre hva innbyggerne har størst behov for.

Bergen har opp gjennom tiden hatt en stadig endrende byplan. Frem til 1800-tallet hang planen nært sammen byens rolle som havneby, men fra 1800-tallet av ble byplanlegging bevisst benyttet for å styre og forme byen etter de funksjoner den skulle inneha.²⁶⁶ Bergen har vært en av de ledende storbyene i landet, og samtidig en by med flere synlige kulturhistoriske spor. Det må ha vært en balansekunst å skulle fremme byens vekst samtidig som historien og tradisjonene ble tatt vare på. For disse elementene kan i mange tilfeller se ut til å stå i et sterkt motsetningsforhold.

Det ideologiske utgangspunktet innen byplanlegging har vært i stadig endring. I perioden jeg skriver om her går det en gradvis utvikling fra en sterk saneringsideologi og over til det som kan kalles en bevaringsideologi, men som på mange måter ikke har vært saneringsideologiens rake motsetning likevel.

Bergen sentrum inneholdt ved inngangen til oppgavens periode en stor mengde trehusstrøk, som i mange tilfeller hadde det som ble sett på som dårlig boligstandard. Til disse

---

²⁶⁵ Roald (2010): s. 179 – 180.

²⁶⁶ Roald (2010): s. 11.

trehusstrøkene var det knyttet en stor risiko for brann, og i tillegg var strøkene preget av smale, svingete veier og smug, og lav arealutnyttelse i forhold til typiske byfunksjoner.²⁶⁷

Først og fremst er det viktig her å få på plass hva som mentes med sanering i første halvdel, og vel så det, av 1900-tallet. Sanering var et ofte benyttet begrep, og betydningen var nært knyttet opp mot ordets bokstavelige betydning. Det var snakk om en rensing av det som ikke holdt mål. Et enkelt hus kan gjennom denne tolkningen av ordet fint bli sanert uten at det betyr at man ofrer huset på noen måte. Det trenger ikke å rives for å saneres. Standarden kan heves, ødelagte elementer kan fikses eller skiftes ut. Så når det er snakk om å sanere hele strøk, er det ikke dermed sagt at strøkene skal jevnes med jorda.²⁶⁸

Brannfaren var som sagt en særdeles viktig, og aktuell, trussel mot Bergens mange trehus, og dermed et sentralt argument for saneringsvirksomhet. Byen hadde opplevd mange branner,²⁶⁹ og hver brann førte med seg diskusjoner om hvordan byens arealer skulle benyttes.²⁷⁰ I flere tilfeller kan slike store branner komme nokså beleilig med tanke på modernisering av byer. Det var blant annet tilfellet med brannen i 1916, der rundt 2700 bergensere mistet hjemmene sine, og det sentrale forretningsstrøket, som myndighetene i utgangspunktet mente at var ønskelig å modernisere,²⁷¹ brant ned.²⁷² Denne svært alvorlige hendelsen åpnet for mulighetene til å planlegge en del av byen fra bunnen av. Her øynet byens myndigheter sjansen til å skape en fremtidsrettet by med tydelig sentrumspreget. Det ble satt i gang en stor og omfattende nordisk byplankonkurranse, hvor målet var å få inn forslag som kunne brukes som inspirasjon til en vellykket reguleringsplan. Første- og andrepremievinnerne i konkurransen ble hyret til å lage en omformet reguleringsplan for Bergen sentrum, som inneholdt de beste elementene fra arkitektenes konkurransebidrag. Resultatet ble en helhetlig plan med et effektivt gatenett og en blanding av monumentale elementer og intime plasser. Dette var en plan Bergen satset mye på, både av tid og penger.²⁷³

Noe som var helt sentralt i bergensk byplanlegging var at det skulle fortsette å se ut som Bergen. Selv om det var nye gateplaner og nye bygninger som skulle opp, var det viktig at det

---

²⁶⁷ Fossen & Grønlie (1985): s. 550 – 552.

²⁶⁸ Se 1.5.1 Begreper

²⁶⁹ Mellom 1702, hvor nesten hele Bergen brant ned, til 1944 var det 15 bybranner i Bergen sentrum. Deretter brant det igjen i 1955 og 1958, noe jeg kommer tilbake til senere i teksten. *Bergenskartet* [Internett]. Tilgjengelig fra: < <http://www.histos.no/bergen/vis.php?visbrann=1> > [Lastet ned 3.5.2012].

²⁷⁰ Fossen & Grønlie (1985): s. 155.

²⁷¹ Roald (2010): s. 102.

²⁷² Fra Vågen i øst til Engen i vest og fra Muralmenningen i nord til parken ved Lille Lungegårdsvann i sør. Fossen & Grønlie (1985).

²⁷³ Roald (2010): s. 102 - 111.

skulle være noe gjenkjennelig bergensk over det hele. Det skulle bære preg av det gamle, historiske Bergen, men samtidig være moderne og rustet til å følge med i utviklingen.²⁷⁴ Historie og kultur er viktige årsaker til stolthet over ens egen by, og Bergen var ikke noe unntak i så måte. Dette viser seg også i de senere byplanmessige diskusjonene som jeg kommer inn på senere i kapitlet.

Planarbeidet fra 1916 viser flere ting. Det viser, fra et noe kynisk ståsted, hvor godt en stor brann kan komme med når det er noe man vil ha forandret på. Og i en by som har brent så ofte som Bergen, har det vist seg flere ganger at en branntomt kan utnyttes til å følge drømmer som ellers kanskje ikke ville blitt realisert. Det viser også at Bergen var en by med stor interesse for, og vilje til, omfattende byplanarbeid. Gjennom helhetlige planer for større områder kunne tilfeldige og usammenhengene bygningselementer unngås. Bruken av konkurranseformen i så stor skala var en metode som også senere ble benyttet. I tillegg er arbeidet fra 1916 en illustrasjon på viktigheten for byens innbyggere og makthavere av å beholde byens identitet.

4.5 Bryggen

Et av de mest kjente og brukte bildene på Bergen er Bryggen. De gamle sjøhusfasadene på rekke og rad, og de trange smugene som snor seg inn i mellom gårdene. Bryggen har stått som symbol på Bergens lange historie som handelssted, på dens kontakt med verden, og tilknytningen til sjønæringene. Tidligere gikk Bryggen under navnet Tyskebryggen. Dette gikk man bort fra etter andre verdenskrig.²⁷⁵ Men uansett navn har denne delen av byen flere ganger stått i sentrum for reguleringskonflikter.

Før krigen brøt ut hadde det allerede i lang tid vært planer og diskusjoner om hvorvidt bebyggelsen på Tyskebryggen skulle rives. I stor grad ble de trange, slitte trebygningene sett på som foreldete, usanitære og upassende til moderne bruk. En artikkel i *Bergens Aftenblad* fra 1. desember 1937 rapporterte om riksantikvar Harry Fett sitt foredrag for Bergens Handelsforening om bevaring av Tyskebryggen.²⁷⁶ I artikkelen fremgår det at han tok til orde for å ruste opp de gamle sjøhusene slik at de ville passe samtidens behov. Han sa i sitt

---

²⁷⁴ Roald (2010): s. 111.

²⁷⁵ Enstemmig vedtak ved første bystyremøte etter frigjøringen, 26.5.1945. Fossen & Grønlie (1985): s. 497.

²⁷⁶ En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

foredrag at ”ingen av oss vil at historien skal bli en hindring for livet, et skalkeskjul for livsuduelighet”, men likevel mente han at det var fullt mulig og praktisk utførbart å reparere det som var der. Det han foreslo var en restaurering²⁷⁷ av bygningene på linje med det man så i andre europeiske storbyer med historisk bebyggelse. Han adresserte også problemet med mangel på utbyggbare tomter i byens sentrum til bruk for å utvikle byen, men pekte på at akkurat Tyskebryggen ikke lå i et typisk bysentrumområde, og at den dermed ikke sperret for verken biltrafikk eller havnetrafikk.²⁷⁸

Ved å referere til vellykkede bevaringsarbeider i historiske byer i Europa med lignende bebyggelse,²⁷⁹ argumenterte riksantikvaren for at Bergen ikke måtte isolere seg fra det som skjedde ute i verden. Dette i seg selv var nok en bevisst argumentasjon for å spille på alminnelig frykt for å sakke akterut i utviklingen. I tillegg poengterte han at det som var spesielt i Norge, og ikke minst i Bergen, var den lange tradisjonen for trebygging. Denne bebyggelsen sto i en særstilling i europeisk bygningskultur, og det var her man fant den eldste europeiske byggeskikk. Han påpekte også at Tyskebryggen var et unikt eksempel på det typisk norske, middelalderske byggemønster, og til gjengjeld et eksempel som levde i beste velgående. Han presiserte at selv om kanskje ikke byens egne eksperter så verdien i Tyskebryggen, var dette noe mange utenlandske eksperter snakket om. Dersom dette strøket forsvant, ville mange turistskip slutte å ta turen innom Bergen, og derfor var også reklameverdien her stor.²⁸⁰ Det er helt tydelig at riksantikvaren her spilte på alle strenger han kunne, ved å legge til grunn både byens utviklingsevne, historiske rolle (og dermed grunnlag for stolthet) og økonomiske interesser. Slike strategier er blant de som går hyppigst igjen i alle sakene i denne oppgaven.²⁸¹

Det var med andre ord mange gode grunner til å fikse opp og bruke bebyggelsen på Tyskebryggen slik den stod. Men en sanering, etter datidas definisjoner, måtte til. Det kommer frem gjennom artikkelen om Fetts foredrag at det gjennom europeiske erfaringer og bevaringsarbeid allerede hadde vokst frem en ”saneringsideologi”,²⁸² som gikk ut på at offentlige og kommunale myndigheter, og private krefter, gikk sammen for å blåse nytt liv inn i de gamle bydelene, for så å knytte dem til kulturarbeid og reiseliv. Saneringsbegrepet sto her i *motsetning* til rasing, da den gikk ut på å heve standarden på den eksisterende

---

²⁷⁷ Han brukte ordet sanering om også dette, noe som gjenspeiler tidens betydning av ordet.

²⁷⁸ En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

²⁷⁹ Han viste til Stockholm, Amsterdam, Nürnberg, Danzig, Lybeck og Bremen.

²⁸⁰ En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

²⁸¹ Se Kapittel 7: Konklusjon for mer om verdivurderinger som ble benyttet som argumentasjon.

²⁸² I betydningen å rense, ikke rive.

bebyggelsen, slik at den både tålte og passet moderne bruk. Riksantikvaren trakk først og fremst frem Stockholm som den store inspirasjonen, hvor Gamla Staden var blitt restaurert og tatt i bruk på eksemplarisk vis, ikke minst ved hjelp av et høyt, rentefritt lån fra Stockholm by.²⁸³

Riksantikvaren holdt altså på at Tyskebryggen burde bevares etter Stockholms eksempel, men ikke alle var enige i dette. 23. mars 1940 skrev arkitekt Odd Brochmann, i *Bergens Tidende*, at riksantikvarens sammenligning med Gamla Staden ikke holdt mål, ettersom det var snakk om helt forskjellige typer bygningsmiljøer. Mens det i det svenske eksempelet var snakk om gamle bolighus som fortsatt, etter restaurasjon, ble benyttet som boliger, var det med Tyskebryggen snakk om kontorer og lagre, og enkelte forretninger. Og denne bruken var ikke lenger forenelig med bebyggelsens karakter. Lagerrommene passet ifølge Brochmann rett og slett ikke med de moderne kravene til transportmuligheter, og de fleste av lokalene var for mørke til å fungere som kontorer ettersom de lå enten inn mot smug og bakgårder eller vendt mot nord. Brochmann argumenterte også mot planene om å benytte bygningene til turismerettede forretninger, slik som gullsmeder, husflidutsalg og souvenirboder, da dette ville føre til at strøket lå tomt mesteparten av året. I stedet foreslo han en nyregulering av hele strøket med bevaring av de velkjente fasadene, men med flere høyblokker stigende opp bak dem.²⁸⁴

Også dette var en form for sanering, og både Brochmanns og Fetts forslag tok vare på, i alle fall deler av, Bergens mest kjente ansikt utad. Dette viser hvor viktig tross alt Tyskebryggen var for Bergens identitet. Selv med to såpass forskjellige syn på hvordan området burde reguleres, var det en sentralt hos begge at selve bildet på byens plass i europeisk handel og historie ble ivaretatt.

---

²⁸³ En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

²⁸⁴ Brochmann, O. (1940): Forslag til sanering og utbygging av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 23.3.1940. s. 1 og 5.

Bryggen i brann, 1955. Foto: Britt Seter sitt album. *Fotomuseum* [Internett], Tilgjengelig fra:
<http://fotomuseum.bergen360.no/-/image/show/1635608_bryggen-i-brann?ref=mst> [Lastet ned 15.5.2012]

Da krigen var over hadde det fremdeles ikke blitt avgjort hva som skulle gjøres med Bryggen (Nå ble den tyske tilhørigheten fjernet fra navnet), og diskusjonene stilnet ikke akkurat da rundt halvparten av bryggegårdene brant ned til grunnen den 4. juli 1955.²⁸⁵ Dette satte for alvor hjulene i gang for både reguleringsarbeidet og bevaringsengasjementet for denne bydelen. Noen a byens innbyggere mente at brannen burde få lov til å ødelegge hele

---

²⁸⁵ Fossen & Grønlie (1985): s. 564.

bebyggelsen, mens byantikvaren tidlig tok til orde for restaurering av den resterende bebyggelsen.²⁸⁶

Bryggen hadde gjennom brannen på et vis blitt til to separate planområder, samtidig som de begge var del av én helhet. Spørsmålet var hva som skulle gjøres med branntomten, som nå altså beleilig nok stod tom, og hva som skulle skje med den resterende bebyggelsen på Bryggen. Når det gjaldt branntomten var det argumenter for å bebygge eller omdisponere den raskt, for å fjerne det åpne såret i bybildet. Forslagene om hva den skulle brukes til varierte fra en modernisert utgave av det som hadde stått der til rutebilstasjon og parkeringsplass. Spesielt dette med rutebilstasjon var et gjennomgangstema i diskusjonene. Dette var fordi de nordgående bussene ikke hadde noen felles base, og trafikken var ventet å øke kraftig de neste årene.²⁸⁷ For de gjenstående bryggegårdene, var det på den ene siden foreslått å flytte et par bevaringsverdige gårder²⁸⁸ og rive resten, for å kunne regulere hele Bryggen under ett. Det ble til og med foreslått å rive den gjenværende trebebyggelsen og heller benytte hele området til ett eneste monumentalbygg.²⁸⁹ På den andre siden var det en økende oppmerksomhet rundt bevaringstanken. Den lokale avdelingen av Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring var tydelige på sine syn, som gikk ut på at ny bebyggelse på branntomten ikke skulle være sjenerende i forhold til den eksisterende bebyggelse, og at det gamle måtte bevares på grunn av historisk og kulturell betydning.²⁹⁰ For mange var nok brannen en vekker. Plutselig var halve den historiske bebyggelsen borte, og det ble påtrengende viktig å sørge for at ikke resten også forsvant. Da en del av Bryggen igjen brant i 1958, og omtrent 1/8 forsvant, bare forsterket det oppmerksomheten rundt områdets rolle, både som kulturminne og i byens identitet.²⁹¹

Bergen formannskap gikk i 1958 inn for å be staten om økonomisk medvirkning til bevaring av Bryggen. De gikk nøye gjennom kostnader og detaljer for alternative planer, og de gjorde

---

²⁸⁶ Synnestvedt (2006): Fra rukkel til verdensarv. *Bergens Tidende* [Internett] 12.10.2006. Tilgjengelig fra: <<http://www.bt.no/nyheter/lokalt/Fra-rukket-til-verdensarv-1819080.html#.T7JeNOhXIXs>>. [Lastet ned 15.5.2012]

²⁸⁷ Brev til byplansjefen fra skattefogd H. Trumpy, 14.3.1956, vedrørende utnyttelse av branntomten på Bryggen. Flere tilsvarende brev fra engasjerte privatpersoner og firmaer finnes i samme arkiv. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

²⁸⁸ *Alternative forslag til regulerings- og bebyggelsesplan*. Bergen byplanråd, møte 5.7.1957, sak nr. 254. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

²⁸⁹ Brev til byplansjefen fra Gundersen og Moldestad Bergen A/S, 13.8.1956, vedrørende reguleringsplanen for den brente del av Bryggen. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

²⁹⁰ Brev til byplansjefen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers forening, den bergenske avdeling, v/Robert Kloster, 9.8.1956, vedrørende fremtidig bebyggelse av branntomten på Bryggen og reguleringen av området. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

²⁹¹ Fossen & Grønlie (1985): s. 564.

greie for brannsikringsmulighetene ved en eventuell bevaring av eksisterende bebyggelse. Brannsikkerheten var et av de største temaene når det gjaldt bevaring. Sprinkelanlegg ville nemlig være veldig dyrt, dersom anlegget skulle være fullt dekkende. Formannskapet ønsket derfor heller et varslingsystem ved høy temperatur, noe som ville være mindre kostbart. Dette mente brannsjefen at var en dårlig løsning, ettersom det ikke ville gi nok sikkerhet mot brann. Slike detaljer ble terpet på, men det viktigste var likevel hvorvidt en kommende reguleringsplan skulle ha utgangspunkt i bevaring eller riving og omdisponering av den gjenstående bygningsmassen. I innstillingen fra formannskapet kommer det frem at Byplanrådet og Rådmannen helte mot bevaring. Til sammen ble det foreslått fire alternativer. Det første gikk ut på en regulering av branntomtene, og bevaring av de gjenstående gårdene. De to neste dreide seg om full rasering og nyregulering, med og uten flytting av bevaringsverdige bygninger, mens det siste foreslo regulering av branntomtene samt riving av de bakerste av de gjenværende bygningene.²⁹² Det at formannskapet gikk inn for å få klarhet i hvordan staten kunne bidra til bevaring tyder på at kommunen gjerne ville bevare i alle fall deler av kulturminnet Bryggen. Igjen ser en hvordan Bryggen ikke ble sett på som en tilfeldig bygningsmasse, men som en del av Bergens identitet.

Etter brannene på Bryggen ble det også igangsatt arkeologiske utgravninger på branntomtene. Dette var på grunn av Fornminneloven av 1951, som krevde arkeologiske utgravninger før det kunne bygges noe nytt. Den nye kunnskapen som kom frem gjennom utgravningene om både Bryggens og byens fortid bidro til en generell oppfatning av at dette var et like monumentalt element i byen som Bergenhus festning med Håkonshallen og Rosenkrantzårnet, ettersom det tilsynelatende bestandig hadde vært en så viktig og sentral del av byens liv og vekst. Det nye, kraftige engasjementet rundt dette strøket ga seg utslag i dannelsen av Stiftelsen Bryggen og Bryggens Venner, i 1962.²⁹³ Som jeg var inne på i kapitlet om Stavanger, og særlig kommer til å vise i forbindelse med Arendal, betød etablerte organisasjoner som aktivt jobbet for miljøbevaring gjennom teknisk arbeid, saklig argumentasjon og bred informasjonsspredning, veldig mye for denne typen saker.²⁹⁴ Ikke minst førte den økte oppmerksomheten rundt kulturminner med seg økt bevissthet og engasjement, både blant fagfolk, politikere og privatpersoner, for å ivareta dem for ettertiden.

---

²⁹² BKF, 1958, sak nr. 100.

²⁹³ Stiftelsen Bryggen [Internett] Tilgjengelig fra: <<http://www.stiftelsenbryggen.no/>>. [Lastet ned 5.5.2012].

²⁹⁴ Se 2.6 Foreningen Gamle Stavanger og 5.3 Sentrale aktører, Tyholmens Venner, og 6.2 Aktørenes betydning.

I løpet av de neste årene behandlet Bergen formannskap reguleringen av Bryggen flere ganger. Gradvis kan man se at de gikk over mot en klar bevaringstanke, og etter hvert også en helhetstanke når det gjelder reguleringen av de ledige tomtene. I 1963 ble det vedtatt at de resterende bryggegårdene skulle bevares, og dermed flyttet fokuset seg i stor grad over på spørsmålet om hvordan branntomtene skulle utnyttes. Fra kommunen kom det nå krav om at eventuell ny bebyggelse måtte ta hensyn til den eksisterende bebyggelses karakter, noe som betød at den nye bebyggelse måtte passe sammen med både gammel trebebyggelse, og moderne forretningseiendommer som også fantes i nærheten.²⁹⁵ Bergens Tidende hadde den 9. november 1965 et fyldig referat fra bystyredebatten kvelden før angående byggehøyde, og slo stort opp at det enstemmige vedtaket gikk på en lav byggehøyde.²⁹⁶ Et motforslag fra den største av grunneierne²⁹⁷ hadde gått på høyhus på deler av hans tomt, argumentert frem med høy utnyttelsesgrad og arkitektoniske muligheter, men dette ble altså nedstemt.²⁹⁸

Det er nærliggende å tro at bevaringen av de gjenværende gårdene på Bryggen og høydereguleringen for nybygg på branntomtene, samt krav om at nybygg måtte tilpasses og ta hensyn til eksisterende bebyggelse, kan ha banet vei for senere bevaringssaker i Bergen. Og for så vidt også som inspirasjon for andre byer med lignende utfordringer. Dette var ennå tidlig for miljøbevaringsbevegelser, og det er nok legitimt å gå ut fra at den historiske verdien spilte inn i spesielt stor grad her. Likevel må det ha gjort noe med en del menneskers holdninger til gammel bebyggelse. Om ikke annet kan oppmerksomheten rundt arkeologiske funn som ble gjort på branntomtene ha vekket en kultur- og historiebevissthet og kanskje også en sterkere følelse av tilknytning til byen. Men det er klart at ulike mennesker alltid vil ha ulike meninger. Jeg kan ikke si noe sikkert om hva den gjengse bergenser mente og følte om bevaringen av Bryggen. Noen var antageligvis fornøyde med resultatet, mens andre sannsynligvis var misfornøyde. Slik vil det nok være i enhver situasjon av denne dimensjonen. Men det kan etter min vurdering ikke være tvil om at denne bevaringen og miljøvennlige²⁹⁹ områdereguleringen må ha virket i positiv retning for senere sanerings/bevaringssaker i Bergen. (Det er ikke dermed sagt at et motsatt resultat ville virket negativt, for det avhenger helt av hvordan reaksjonene på et slikt vedtak hadde vært).

---

²⁹⁵ BKF, 1965, sak nr. 119.

²⁹⁶ Tre etasjer over bakken, med mulighet for en tilbaketrukket fjerde etasje, og to under bakken.

²⁹⁷ Dale Fabrikker

²⁹⁸ "Kulturdebatt" på tvers av alle partilinj: Enstemmig bystyre vedtar lavbebyggelse på Bryggen. *Bergens Tidende*, 9.11.1965.

²⁹⁹ I forhold til det helhetlige bygningsmiljøet.

Bryggen, 2011. (Foto: Lena Sannæs)

I 1971, i en refleksjon i *Bergens Tidende*, ble Bryggens verdi som kulturminne trukket frem igjen. Skribenten er klar på at Bryggen er av uvurderlig verdi, men legger til at når det offentlige først vil bevare slike verdier så må de også følge opp økonomisk. For Bryggens vedkommende var det nemlig i stor grad privat innsatsvilje og engasjement som hadde gjort den store forskjellen. Men heller ikke på dette området var skribenten helt fornøyd. Det går frem at foreningen Bryggens Venner på dette tidspunktet hadde 1.235 medlemmer, som hver betalte 10 kroner i kontingent. Dette er et høyt antall, men det burde ifølge innlegget vært høyere. På den andre siden var det nemlig rundt 36.000 mennesker som hadde skrevet under på en protest mot å forandre Torget, og skribenten mente at det burde være en større sammenheng i denne typen engasjement. Det burde forplikte å protestere.³⁰⁰ Artikkelen viser en misnøye med oppfølgingen av bevaringsvedtak og bevaringsengasjement, men det viser også, kanskje enda viktigere, at det faktisk fantes et slikt engasjement. Og at nettopp Bryggen sto som et eksempel på hva som kunne oppnås. Dette er en samtidig kommentar som nok er farget av forfatterens egne holdninger. Likevel er det verdt å nevne at denne artikkelen sto der avisen gjerne ga uttrykk for sine egne meninger, på en svært sentral plassering. Det ser altså ut til at avisen her tok tydelig stilling.

---

³⁰⁰ Bryggen som verdi. *Bergens Tidende*, 7.5.1971. s. 2.

I 1979 ble Bryggen en del av UNESCOs verdensarvliste, som første norske bidrag.³⁰¹

4.6 Marken

I den neste saken jeg har valgt å studere var det mye som var annerledes. Marken hadde ikke den samme opphøyde, historiske rollen i Bergens bybilde, og årsakene til sanering var også annerledes der. Selv om Bergen nå var kjent med bevaringsmuligheter og verdien av å ta vare på det gamle, måtte også Marken gjennom en lang prosess. Og kanskje var det først og fremst utenforliggende årsaker som gjorde at det gikk som det gikk. I 1955 kjøpte Bergen kommune Fyllingsdalen fra Fana kommune for 1,5 millioner kroner.³⁰² Dermed fikk kommunen mer areal til nyutbygginger, noe som på sikt antageligvis bidro til å utsette, og dermed forhindre, en omdisponering av Marken.³⁰³

Reguleringssjefen i Bergen, Bjarne Lous Mohr, rettet i en artikkel i Byggekunst i 1952 søkelyset på Markenområdet. Her la han vekt på nødvendigheten av sanering av dette området på grunn av dets sentrumsfunksjon. Poenget var at Marken var mer et forretningsstrøk enn et boligstrøk, og det var dessuten et av de mest fotgjengertrafikkerte strøkene i Bergen, grunnet sin plassering mellom jernbanen og havna. Ettersom det uunngåelig ville bli stor økning i trafikken her, både fotgjengere og kjøretøy, var det ifølge Mohr helt selvsagt at området måtte effektiviseres. Området bestod av en mengde eldre trehus, noen fra 1500-tallet,³⁰⁴ og det både bodde og arbeidet mange mennesker her. En del bygninger var fredet eller måtte av andre arkitektoniske eller økonomiske grunner bevares, men resten var i stor grad, ifølge Mohr, små, tette og brannfarlige hus med dårlige sanitære forhold, og måtte følgelig erstattes av fremtidsrettet sentrumsbebyggelse og gode og effektive veier som kunne lede trafikken greit gjennom.³⁰⁵

Det ble bestemt at det skulle utlyses en interskandinavisk arkitektkonkurranse, og den skulle ikke kun dreie seg om enkeltbygninger og tomter, men om en plan for hele området fra Jernbanen til Vågsbunnen. Som tidligere nevnt hadde Bergen allerede god erfaring med slike

---

³⁰¹ Verdensarv i Norge. *UNESCO Norge* [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://www.unesco.no/verdensarven/verdensarv-i-norge> [Lastet ned 6.5.2012].

³⁰² Roald (2010): s. 180.

³⁰³ Dette kommer jeg tilbake til.

³⁰⁴ *Marken – Vågsbunnen, bydelens historiske bakgrunn*, bilag til byplankonkurransen for Jernbanen – Vågsbunnen, 1954. Bergen Byarkiv: M.43 De 221.

³⁰⁵ Lous Mohr (1952): s. 53 – 57.

byplankonkurranser,³⁰⁶ og interessen var stor. Målet med konkurransen var at det beste bidraget kunne benyttes til å utarbeide en samlet reguleringsplan som kunne gjøre om bydelen til et velfungerende citystrøk.³⁰⁷

Reguleringssjef Lous Mohr baserte seg på funnene til Tore Sund, i sistnevntes avhandling *Bergens byområde og dets geografiske utvikling: 1900-1940*. Sund var mer opptatt av det som var typiske bytrekk enn hva som var typisk bergensk. Han var spesielt opptatt av city-områdene i Bergen. En bys city var områder der arealet for den byspesifikke produksjonen, som transport, handel, kultur, offentlige tjenester, kontor osv, var høyere enn boligarealet.³⁰⁸ Marken var et slikt område, men det var særdeles ueffektivt på grunn av bygningsmønsteret og de smale, svingete gatene. For at det ikke skulle stå i veien for byens vekst måtte denne ueffektiviteten gjøres noe med.³⁰⁹

I Sunds undersøkelser ble det også gjort en sammenligning mellom Bergen og Oslo, som viste at Oslo hadde en mye tydeligere cityutvikling enn Bergen.³¹⁰ Det er ikke tydelig ut fra teksten hvorvidt dette var bra eller dårlig for Bergen sin del, og heller ikke Mohr var tydelig på om en city-utvikling var ønskelig. Men han var klar på at når det først var slik at Marken var citypreget, så måtte området reguleres deretter.

Deltakere i arkitektkonkurransen fikk utdelt fyldig informasjon om bydelen, dens historie, de fredete husene og gatene, samt en rekke fotografier av gatene i området. Det interessante her er at det ikke var snakk om fotografier av slitte, ubrukelige hus, men tvert imot svært sjarmerende fotografier av handlegater fulle av liv, og en særegen og variert trehusbebyggelse.³¹¹ Det er nesten så man kan tenke at bildene kunne virket mot konkurransens hensikt. Valget av fotografier vitner om en kjærlighet til og stolthet av en spesiell del av Bergen sentrum.³¹² Det viser at det kan være noe helt annet å se et områdes karakter og utforming i virkeligheten, enn det å kun se det i tall og på tegnebordet. Fotografier vil aldri være helt nøytrale, de gir uttrykk for fotografens vurderinger.

---

³⁰⁶ Jfr. konkurransen i 1916, 4.4 Byplanlegging og Bergen.

³⁰⁷ Roald (2010): s. 163.

³⁰⁸ Roald (2010): s. 164. Og: Sund (1947): s. 57.

³⁰⁹ Lous Mohr (1952): s. 53 – 57.

³¹⁰ Sund (1947): s.

³¹¹ *Marken – Vågsbunnen, bydelens historiske bakgrunn*, bilag til byplankonkurransen for Jernbanen – Vågsbunnen, 1954. Bergen Byarkiv: M.43 De 221.

³¹² Jfr. Kommunens ambivalens med hensyn til sanering og bevaring, som omtalt i 4.3 Sentrale Aktører: *Bergen Saneringsinstitutt A/S*.

Av alle forslagene som kom inn i forbindelse med konkurransen var det ingen som førte til en reguleringsplan. Byen holdt samtidig på med en rekke andre saneringsprosjekter³¹³ og utbygginger, og Marken måtte derfor av økonomiske grunner vente.³¹⁴

Da forsikringsselskapene Vesta og Norske folk i 1961 kom på banen med ønske om å sanere en tredel av Marken for å bygge forretningslokaler og kontorbygninger, og dessuten et stort kjøpesenter, uten at de behøvde økonomisk støtte fra kommunen, førte dette til at en reguleringsplan ble utarbeidet og vedtatt enstemmig i bystyret, uten debatt, i 1964.³¹⁵ Slik kunne det også ha endt. Kommunen virker til å ha vært fornøyd med en avgjørelse i saken. Men to år senere trakk Vesta seg ut, da de hadde fått en tomt i Fyllingsdalen, hvor de kunne følge sine egne planer mer fritt enn inne i sentrum. Dermed ble kjøpesenterplanene for Marken skrinlagt,³¹⁶ og saneringen ble utsatt.³¹⁷

Marken var fortsatt regulert til et fremtidig sentralt shoppingsenter,³¹⁸ og saneringsplanen ble enda klarere i 1968 da Saneringsinstituttets rangerte Marken som Bergens viktigste saneringsstrøk. Som jeg viste i presentasjonen av Bergen Saneringsinstitutt A/S tidligere i kapitlet, gikk instituttet grundig til verks i sin registrering og vurdering av Bergens bybebyggelse. Av 41 områder var det kun 10 som ble vurdert som prioriterte saneringsstrøk, og det lå nøye vurderinger til grunn, blant annet om utnyttelsesgrad, antall beboere som eventuelt måtte flyttes³¹⁹ og boligkvalitet (for å se hvor nødvendig det var med sanering).³²⁰ Fortidsminneforeningen hadde vært aktiv i prosessen. De forsøkte kanskje å sørge for et godt samarbeid videre da de komplimenterte Saneringsinstituttet for deres velvilje overfor bevaringsmuligheter. For Markens vedkommende var det likevel altså ikke bevaring som var Saneringsinstituttets vurdering.³²¹

---

³¹³ Blant annet saneringsoppgaver i bydelen Nordnes.

³¹⁴ Fossen & Grønlie (1985): s. 558.

³¹⁵ Fossen & Grønlie (1985): s. 558 - 559.

³¹⁶ Men reguleringen til dette formålet var fremdeles gjeldende.

³¹⁷ Roald (2010): s. 188. En av grunnene til at Vesta valgte en annen tomt var som sagt at de dermed sto friere til å bestemme selv. Dette hadde vært et konfliktpunkt i forhold til Marken, der det ble satt flere restriksjoner enn de hadde trodd fra starten. Se artikkel i *Bergens Tidende*: Vesta trekker seg fra saneringen av Marken. *Bergens Tidende*, 26.2.1966. s. 1 og 18.

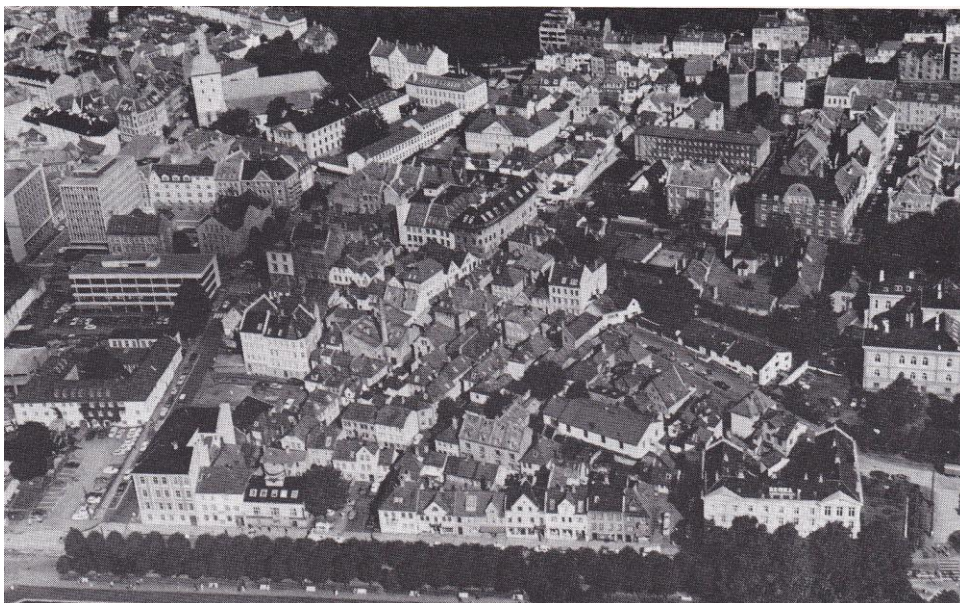
³¹⁸ Etter reguleringsplanen fra 1964. Dette går frem i BKF, 1974, sak nr. 124.

³¹⁹ Mange beboere å flytte ville vanskeliggjøre en saneringsprosess.

³²⁰ Fossen & Grønlie (1985): s. 559.

³²¹ Roald (2010): s. 190 – 191.

Marken, 1973. (Fossen & Grønlie (1985): s. 558)

Det tok noen år før behandlingen av området status kom opp i bystyret. Først var saken innom byplanrådet og formannskapet, og grunneierne ble deretter underrettet gjennom brev fra Saneringsinstituttet om planene som var til behandling.³²² I løpet av denne tiden begynte miljøverninteresserte mennesker å samle seg om bymiljøsaker, og Miljøvernforeningen i Bergen ble startet i 1971. I en artikkel i Bergens Tidende 3. mai dette året insisterte lederen i foreningen, Rolf Berntzen, på at Marken ennå kunne reddes, så lenge saken ikke var ferdig behandlet.³²³ Bystyrevedtaket om en saneringsplan for Marken ble imidlertid fattet 25. oktober 1971, og det ble stadfestet av Kommunaldepartementet 29. mai 1972.³²⁴

Det hadde altså tatt lang tid fra Marken ble satt på dagsorden av Bjarne Lous Mohr i 1952 til dette vedtaket i 1971/72. Ennå var ikke Marken sanert, noe som altså hadde både økonomiske og praktiske årsaker. Det at dette tok så lang tid må ha vært det som i hovedsak til slutt reddet de gamle bygningsmiljøene i Marken. På begynnelsen av 1970-tallet var nemlig saneringsideologien i ferd med å miste sitt monopol, og nye tanker omkring byplanlegging og miljø vant frem. Disse nye tankene kom ikke bare fra aktører utenfra, men også innad i for eksempel byplankontoret. En vesentlig endring var synet på helheten. Ifølge arkitekt Hans Jacob Hansteens rapport for byplankontoret i 1972, var ikke helhet lenger noe som måtte

³²² Brev til private grunneiere fra Bergens Saneringsinstitutt A/S, vedrørende *Sanering av Markenstrøket med hjemmel i lov av 28. april 1967 om sanering av tettbygde strøk*. 11.6.1970. Bergen Byarkiv: 967, Df 323.

³²³ "Marken er ikke tappt". *Bergens Tidende*, 3.5.1971. s. 32.

³²⁴ BKF, 1974, sak nr. 124.

konstrueres, men noe som allerede var der, og som best lot seg forbedre med små tiltak.³²⁵

Ifølge Roald (2010) var det kompetanse som var opparbeidet ved Stiftelsen Bryggen, som nå spredde seg til resten av byens planarbeid.³²⁶ Her ser en den viktige rollen bevaringsarbeidet på Bryggen hadde for senere bevaringssaker.

Også andre røster tok til orde mot saneringsplanene. Blant annet henvendte Bergens Unge Høyre seg til bystyret med henstilling om at Markensaneringen skulle tas opp til ny vurdering. Dette fordi de mente at planen ikke tok tilstrekkelig hensyn til det særegne miljøet eller til det fremtidige forholdet mellom graden av boliger og arbeidsplasser i strøket. Rådmannen anbefalte formannskapet å se bort fra denne henvendelsen, noe de etterkom, men den viser at ikke minst ungdommen brydde seg om byens forskjellige særpreg.³²⁷

Et annet eksempel på de unges engasjement er at Studentersamfunnet i Bergen engasjerte seg i Markens skjebne. I forbindelse med Studentersamfunnets kritiske veke, høsten 1970, utarbeidet de et hefte som talte for bevaring av Marken, og stilte samtidig formannskapet og saneringsinstituttet flere kritiske spørsmål angående deres vurdering av saneringsområdet. De la særlig vekt på at beboerne i Marken ikke ble tatt hensyn til i de undersøkelsene saneringsinstituttet hadde gjort, og at hele området ble fremstilt i et skjevt lys som favoriserte forretningsinteresser.³²⁸

Marken hadde også en velforening, Markens Venner, som ble etablert 8. oktober 1971. De sendte klage til rådmannen og Saneringsinstituttet etter saneringsvedtaket i 1971, men klagen ble ikke tatt til etterretning.³²⁹ I en artikkel i BAFNYTT³³⁰ i 1972 ga en representant for foreningen klart uttrykk for hvordan han mente at foreningen nærmest hadde møtt en vegg av motstand. Det kom frem at foreningens intensjon ikke var bevaring uansett konsekvenser, men en sanering i ordets rette mening. Artikkelen er utvilsomt partisk, noe formuleringene vitner om: "Det ferske styret har allerede søkt myndighetene om å få gjort Marken til gågate i julemåneden. Men politiet hørte mer på de få protestantene, som fortsatt vil ha gaten kvalt av

---

³²⁵ Hansteen (1972): *Bergen – Bevaring og rehabilitering*, referert i Roald (2010): s. 247 – 248.

³²⁶ Roald (2010): s. 247.

³²⁷ Korrespondanse mellom Bergens Unge Høyre, Rådmannen i Bergen og Bergen formannskap, angående *Resolusjon fra Bergens Unge Høyre vedrørende vedtaket om å etablere Marken som "saneringsstrøk"*. April/mai 1972. Bergen Byarkiv: Rådmannen i Bergen, 1972, arkiv nr. 442 – 504,5.

³²⁸ *Studentersamfunnets kritiske veke "Derfor skal Marken saneres, Marken-undersøkelsen 1970"*. Bergen Byarkiv: Arkivet etter Institutt for Byfornyning Bergen, boks: 2770, Jca3.

³²⁹ Korrespondanse mellom Markens Venner og Rådmannen i Bergen, angående *Klager fra Markens Venner og advokat Nils Skulstad over departementets stadfestelse av Bergens bystyres saneringsvedtak av 25.9.71*, juli/august 1972. Bergen Byarkiv: Rådmannen i Bergen, 1972, arkiv nr. 504,5.

³³⁰ Medlemsblad (også tilgjengelig for andre interesserte) for Bergens Arkitektforening.

biler, enn på de overveldende mange som vil være fri for larm og gass og fare.”³³¹ Likevel er det tydelig for meg ut fra det jeg har funnet, eller rettere sagt ikke funnet, at Markens Venner ikke kan ha hatt en like dominerende rolle i arbeidet for bevaring som for eksempel foreningen Gamle Stavanger i Stavanger, eller Tyholmens Venner i Arendal.³³²

I 1974 tok bystyret opp Markensaken igjen, i utgangspunktet for å bli enige om retningslinjer for saneringen. Møtet ble holdt 2. september og det ble fremmet flere forslag til videre behandling av strøket. Her kom det frem, i flere av innleggene, at en fullstendig sanering ville bli veldig kostbar, og at utnyttelsesgraden dermed måtte settes veldig høy. Selv om dette ble gjort ville boliger i området bli så dyre at det ikke ville være hensiktsmessig å inkludere boliger i reguleringsplanen i det hele tatt. Saneringen ville bli så omfattende, både økonomisk og tidsmessig, at andre viktige samfunnsoppgaver ville bli satt på vent. Derfor vedtok bystyret nå å oppheve saneringsvedtaket fra 1971, og heller regulere Marken til bevaring gjennom punktsaneringer og rehabilitering.³³³

I stor grad handlet dette om å veie ulike verdier og argumenter opp mot hverandre.

Bevaringsideologien hadde fått mer tyngde, både på grunn av erfaringene fra Bryggen og på grunn av gode bevaringserfaringer fra særlig Stavanger. Samtidig viste altså sanering seg å være svært kostbart, noe som gjorde det både mindre realistisk og mindre tungtveiende som ideologi. Dermed var det både enklere og mer ønskelig å anerkjenne bevaring som et bedre alternativ.

---

³³¹ Simonnæs, B. (1972) Markens Venner. *BAFFNYTT*, 1972 (10), s. 3.

³³² Se 2.3 Sentrale aktører, *Foreningen Gamle Stavanger*, og 5.3 Sentrale aktører, *Tyholmens Venner*.

³³³ BKF, 1974, sak nr. 124.

Miljø i Marken, 2012 (Foto: Lena Sannæs)

Dette var et vedtak Markens Venner gledet seg stort over, og de uttalte i *Bergens Tidende* dagen etter at det var bedre enn de hadde håpet på. Ifølge en representant for foreningen var vedtaket et bevis på at folkets mening hadde vunnet frem.³³⁴ Dette er jo igjen en ganske partisk uttalelse, og det var andre argumenter enn ”folkets mening” som lå til grunn for vedtaket, men det ligger nok likevel noe i det. Det hadde skjedd et skifte i holdning og ideologi for både mange politikere, planleggere og helt sikkert ”vanlige” folk også i løpet av de siste årene. Ifølge Fossen & Grønlie (1985) ville mest sannsynlig Marken ha blitt sanert dersom det hadde kommet et skikkelig initiativ på begynnelsen av 1960-tallet, før holdningsendringene viste seg.³³⁵ Dette virker også sannsynlig ut fra mine undersøkelser.

At det også hadde skjedd en klar holdningsendring i det tidligere saneringsinstituttet ser en også ved at de i 1981 ga ut en liten bok med informasjon til eiere av trehus om hvordan de best mulig skulle ta vare på husene sine. Her var det informasjon og bilder vedrørende

---

³³⁴ ”Bergen har ikke råd til å rive slike hus”. *Bergens Tidende*, 3.9.1972. s. 8.

³³⁵ Fossen & Grønlie (1985): s. 561.

stilepoker og spesifikke bygningsselementer. Dette viser at gamle trehus i 1981 ble sett på som noe det var vel verdt å bevare.³³⁶

4.7 Oppsummering: Verdivurderinger og identitet

Hva som ble sett på som verdifullt i Bergen varierte fra hvem en spurte. Ut fra byplanleggingssyn var helhetlige og effektive planer klart av verdi. I mellomkrigstiden og i tidlig etterkrigstid er dette et dekkende trekk for mange byer, blant annet både Stavanger og Kristiansand.³³⁷ Dette endret seg likevel i løpet av perioden, og spesielt i begynnelsen av 1970-tallet. Likevel er det tydelig at verdiene som lå til grunn for saneringsargumentene ofte var av økonomisk art. I stor grad var det dessuten økonomiske utfordringer som ble uttrykt som begrunnelse for at bystyret gikk vekk fra saneringsvedtaket for Marken i 1974. Selv om det lå en generell holdningsendring også bak, spilte altså økonomien en stor rolle.

En av de helt sentrale verdiene som viser seg i løpet av dette kapitlet, er den historiske verdien, altså det bygningsmiljøene sier om Bergens identitet. Spesielt i forbindelse med Bryggen var dette vesentlig. Og selv om dette er en verdi som kan sees som et bevaringsargument, så var det i forbindelse med Bryggen ikke en verdivurdering som var forbeholdt bevaringsforkjemperne. Bryggen gjennomgikk for øvrig en annen form for sanering, uten protester, med bakgrunn i historiske konnotasjoner, nemlig da navnet ble endret fra Tyskebryggen til Bryggen like etter krigens slutt.³³⁸

Både Harry Fett og Odd Brochmann vektla Bryggens kulturmessige og historiske betydning i sine fremlegg om Bryggens fremtid før krigen. Men de gjorde det på forskjellige måter. Førstnevnte argumenterte for bevaring, mens Brochmann ville beholde de kjente fasadene og modernisere og bygge nytt bak dem. Uansett regnet begge dette strøket som en viktig del av det bergenske.

Etter brannene i 1955 og 1958 ble de historiske verdiene enda viktigere. Det er vel lett å ikke se hva en har før det nesten er borte. Dessuten ble det etter dette utført arkeologiske utgravninger, som bidro til økt kunnskap om byens historie og Bryggens plass i den. Gjennom

---

³³⁶ Helland-Hansen & Berger (1981)

³³⁷ Se 2.4 Byplanen av 1946, og 3.4 Ideologisk utgangspunkt.

³³⁸ Se 4.5 Bryggen, og Fossen & Grønlie (1985): s. 497.

dette kommer det tydelig frem at Bryggen utgjorde en viktig del av bergens byidentitet. Den lange historien og den sentrale plassen i den nasjonale historien var en del av byen og dens innbyggers selvbevissthet. Det var en historie de var stolte av.

Andre viktige verdier, som heller ikke var forbeholdt noen av sidene, var sikkerhet (særlig i forhold til brann)³³⁹ og gode sosiale vilkår. Hvordan ulike aktører og personer definerte gode sosiale vilkår varierte. Brochmann argumenterte mot den eksisterende bygningsmassens egnethet som for eksempel kontorer, på grunn av lite lys og luft.³⁴⁰ Etter brannene var det sterke argumenter for rutebilstasjon på branntomtene for å imøtekomme den økende trafikken.³⁴¹ For Markens del handlet det både om boforhold og brannsikkerhet, men særlig om en effektiv hverdag.³⁴² Og effektivitet er i aller høyeste grad en verdivurdering. Effektive byområder handlet jo også om tilrettelegging for byvekst, og Bergen som hadde vært Norges største by frem til 1830-tallet,³⁴³ hadde kanskje visse kompleksiteter for ikke å henge med i utviklingen. Dessuten var poenget å tilrettelegge for det cityområdet Marken tross alt allerede var ut fra fordelingen av funksjoner.³⁴⁴ Her kan også en del av den bergenske identiteten befinne seg, nemlig i byens størrelse og plass i forhold til resten av landet.

Dette med gode boforhold kan for øvrig være et eksempel på en taktisk argumentasjon.³⁴⁵ Ifølge Per Jonas Nordhagen var kommunens fokusering på gode levevilkår falsk argumentasjon, da det egentlige motivet var å legge til rette for næringsliv og vekst.³⁴⁶

Det som ofte er det viktige grunnlaget for velforeninger i forbindelse med bevaringsdebatter, er verdien av det helhetlige miljøet. Veldig ofte er det nettopp helheten som gjør det så verdifullt. For Bryggens vedkommende var helheten blant de viktigste poengene til Fortidsminneforeningen, da de argumenterte for full bevaring av eksisterende byggemasse og at nybygg på branntomta skulle ta hensyn til miljøets karakter.³⁴⁷ Det samme gjaldt i Marken, der Markens Venner kjempet for at helheten skulle bli tatt vare på, med den varierte

---

³³⁹ Brannsikkerheten på Bryggen var en viktig del av kostnadsberegningene i forbindelse med en mulig bevaring etter brannen i 1958.

³⁴⁰ Brochmann, O. (1940): Forslag til sanering og utbygging av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 23.3.1940. s. 1 og 5.

³⁴¹ Se 4.6 Bryggen.

³⁴² Se side 4.5 Marken, og Lous Mohr (1952)

³⁴³ Bergen – historie (2011) *Store norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://snl.no/Bergen/historie>> [Lastet ned 6.5.2012].

³⁴⁴ Se 4.6 Marken.

³⁴⁵ Jfr. prestisjesanering begrunnet med velferd, 1.5.2 Teorier og ideologier: *Saneringsideologier*.

³⁴⁶ Nordhagen (1972)

³⁴⁷ Se 4.5 Bryggen, og Brev til byplansjefen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers forening, den bergenske avdeling, v/Robert Kloster, 9.8.1956, vedrørende fremtidig bebyggelse av branntomten på Bryggen og reguleringen av området. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

bebyggelsen og de snirklete gateløpene. De var ikke imot sanering, de ville bare at saneringen skulle gjøre det eksisterende miljøet sunnere.³⁴⁸ Poenget var at de særegne miljøene tilførte byen en helt egen verdi. Dette viser seg i de fleste slike saker. Det var viktig med variasjon i bybildet, det var viktig at ikke alt var likt. Særegenhetene i hver bydel eller i hver by var, og er, noe av det som gjorde den bydelen eller byen spesiell, annerledes fra alt annet. Her ligger den fysiske identiteten til hver by. Erkjennelsen om dette vokste frem av sanerings- og bevaringsdebattene, slik som disse i Bergen.

---

³⁴⁸ Se 4.6 Marken, og Simonnæs, B. (1972) Markens Venner. *BAFFNYTT*, 1972 (10), s. 3.

Kapittel 5: Tyholmen i Arendal

Kart over Arendal sentrum, hentet fra Arendal Byleksikon. (Brorson Frøstrup & Frøstrup Jr. (1998): s. 9) Kartet viser Tyholmens plassering og utforming i forhold til resten av byen. Det aktuelle miljøet er innerst på venstre side av Pollen.

5.1 Introduksjon

Dette kapitlet handler om diskusjonene som oppstod rundt den truede eksistensen til fire trehus på Nedre Tyholmen i Arendal sentrum, på slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet. Debatten dreide seg i Arendal om en sak som var av langt mindre skala enn for eksempel Bergen, men med et betraktelig større folkelig engasjement.

Først skal jeg gi en kort presentasjon av Nedre Tyholmens fysiske utvikling, da dannelsen av denne delen av byen har mye å si både for husenes tilstand på midten av 1900-tallet, og for bydelens plass i det arendalske identitetsbildet. Deretter følger en presentasjon av litteratur og kilder i tillegg til noen sentrale aktører, før jeg går mer konkret inn på saken og debattene.

Tyholmens bakgrunn

Arendals sentrumbebyggelse vokste frem fra 1600-tallet med grunnlag i sin beliggenhet nær sjøen, nær viktige uthavner som Merdø og Sandvigen, og nær både tømmer- og malmforekomster. Byen, som fikk status som kjøpstad i 1723, bestod opprinnelig av sju holmer og skjær, hvorav den største, Tyholmen, var til dels bratt og ulendt. Også fastlandet bestod i stor grad av fjell og bakker. Det var derfor ikke all verdens med plass å bygge på. Ettersom både holmene og fastlandet ble bebyggt i løpet av 1600-tallet, ble sundene mellom holmene gradvis fylt igjen og gjort om til smale kanaler for å skape mer plass til bebyggelse. Store deler av dagens bysentrum er bygd på fyllinger. Mellom holmene og skjærene, som nå er Nedre Tyholmen, ble husene bygd på påler og bolverk.³⁴⁹ Dette skulle få konsekvenser for husenes tilstand noen hundre år senere, noe jeg kommer tilbake til i forbindelse med det gamle politikammeret senere i kapitlet. Byen ble ikke bygd ut fra noen bestemt byplan, men vokste gradvis i takt med befolkningsvekst og -tilstrømming. Bygninger ble tilpasset omgivelser og behov. Dette resulterte i et mylder av hus og boder med smale, svingete smug

---

³⁴⁹ Brorson Frøstrup & Frøstrup Jr. (1998): s. 12 – 15.

mellom, noe som for mange i dag synes riktig så sjarmerende, men som for eksempel på 1800-tallet var medvirkende til de store brannødeleggelserne byen opplevde.³⁵⁰ Det som nok til en viss grad sparte Tyholmen under den siste store bybrannen, i 1868, var kanalen som skilte bydelen fra resten av sentrum, og avstanden som dermed var mellom bygningene på hver side. Etter de ødeleggende brannene ble det innført murtvang og byplaner med brede, rette gater.³⁵¹ Etter 1868 stod Tyholmen igjen som det siste gamle trehusstrøk i byen.

5.2 Litteratur og kilder

I 1969 holdt fylkeskonservator i Aust-Agder, Ulf Hamran, et foredrag for arkitektstudentene ved NTH i Trondheim om bevaringsproblematikken i Aust-Agder. Blant de eksemplene han viste til var Tyholmen i Arendal. Dette inspirerte studentene Hans Olaf Aanensen og Lasse Bjørkhaug til å slå seg sammen for å lage en diplomoppgave om bevaringsmulighetene i dette området. Oppgaven ble ferdigstilt før jul 1969, og på nyåret 1970 ble resultatet av diplomarbeidet gitt ut som årbok for Aust-Agder-Museet, i et større format enn det som var vanlig for disse årbøkene.³⁵² *Aust-Agder Arv 1969-1970: Tyholmen i Arendal – miljøbevaring*, av Aanensen og Bjørkhaug, inneholder refleksjoner rundt miljøbevaring og bygningsvern, bevaringseksempler fra andre steder i Norge, historisk bakgrunn og status for Tyholmen der og da. Halvparten av boken består så av en nøyaktig registrering av trehusbebyggelsen på Tyholmen, med Aanensen og Bjørkhaugs egne tegninger, samt detaljer, historie og tilstandsrapport for hvert hus. Boken er skrevet og utgitt mens bevaringssaken var under behandling, så noen retrospektiv analyse er det ikke tale om. Men boken inneholder betraktninger rundt miljøbevaring, sanering og bygningsvern fra arkitektfaglig synspunkt. Denne undersøkelsen og boken representerer ikke noen nøytral tilnærming til miljøet eller tematikken, da den i stor grad taler bevaringens sak i de delene som omhandler Nedre Tyholmen spesifikt. Likevel er refleksjonene i bokens første del både allmenne og generelle, og registreringen i siste del er konkret og faglig formulert.

---

³⁵⁰ 1798, 1840, 1863 og 1868. Brorson Frøstrup & Frøstrup Jr. (1998): s. 127.

³⁵¹ Brorson Frøstrup & Frøstrup Jr. (1998): s. 127. og Dannevig (1973): s.94. Den planmessige og rettsgatede gjennombyggingen av byen (som en ser både i kart fra etter brannene og i dagens bybilde) viser at brannfaren ble tatt på alvor.

³⁵² Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11. (Det store formatet sier noe om hvor viktig utgiverne mente at denne undersøkelsen var.)

Harald Olsen skrev i 1977 en rapport i forbindelse med sin undervisning i kulturvern ved Telemark distriktshøgskole, om bevaringsarbeidet på Tyholmen. Dette var etter at bevaringen var vedtatt, og flere av rehabiliteringene var mer eller mindre fullførte. Rapporten bygger til en viss grad på oppgaven til Aanensen og Bjørkhaug, men har også med hva som skjedde gjennom hele saken som førte frem til bevaringsvedtak i 1974. Den kan dermed til en viss grad sees som et supplement til Aanensen og Bjørkhaugs tekst.

I tillegg til disse utgivelsene som går direkte på bevaringsproblematikken, nevnes tematikken så vidt i *Arendal gjennom skiftende tider: 1528-1723-1973* av Birger Dannevig, fra 1973. Denne boken om byens historie er på rundt 100 sider tekst og like mange sider bilder. Den går svært raskt gjennom Tyholmensaken på de siste sidene, og runder av med å trekke en linje mellom den gamle trehusbebyggelsen, byens historie, og byens 250-årsjubileum, som boken også ble skrevet i forbindelse med. Selv om den er kortfattet har likevel boken en stor mengde gode fotografier, kart og andre illustrasjoner fra byens historie, noe som er av stor verdi i seg selv.

Utover disse utgivelsene er det først og fremst i avisene at innholdet i debattene kommer tydelig frem.

Byen hadde på 1960- og 70-tallet tre lokalaviser som i ulik grad bidrog til å formidle meninger om sanerings- og bevaringstemaet. De var *Agderposten*, *Tiden* og *Sørlandske Tidende*. I følge Hans Olaf Aanensen holdt *Agderposten* seg rimelig nøytral, med en tilbøyelighet til å trykke bevaringsvennlige artikler og innlegg, mens *Tiden* var hovedsakelig negativ til bevaring.³⁵³ Dette stemmer ikke helt overens med mine funn, da *Tiden* ser ut til å ha hatt bred dekning av alle sider ved saken. I *Sørlandske Tidende* har jeg også sett en bred dekning av bevaringssaken, med både møtereferater og leserinnlegg. Mitt inntrykk er dermed at alle avisene formidlet flere syn.

I tillegg til artiklene som avisenes journalister forfattet, var det en stor mengde leserinnlegg i avisene. Dette er en uvurderlig kilde til en del innbyggernes tanker og meninger om temaet. Leserinnleggene kunne være både fra ”tilfeldige” privatpersoner, fremtredende aktører i saken, offentlige personer og talsmenn for interessegrupper. I tillegg kan leserinnlegg fra privatpersoner deles inn i saklige og mindre saklige innlegg. Men det er ikke dermed sagt at de mindre saklige innleggene er mindre viktige. De er i høyeste grad uttrykk for meninger, og selv om temperament og følelser i blant overskygget selve meningen, er de like fullt viktige

---

³⁵³ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

for å få et innblikk i hva slags tanker og følelser folk hadde rundt dette miljøet og byens identitet.

Kommunens saksorientering og avisenes artikler og leserinnlegg er alle viktige kilder til kunnskap om både saksgangen og debattene, men jeg har brukt dem på forskjellig måte ettersom de viser forskjellige sider ved saken. Bystyrereferater og tidligere nevnt litteratur som omhandler temaet, er i stor grad benyttet til å skape en ramme rundt debattene. De gir en bakgrunn og et direkte årsaksbilde, mens de uttrykkene som kom med i avisene viser reaksjon. Selve avisinnleggene og artiklene som ble skrevet om saken, og i noen tilfeller også brev til kommunen fra ulike personer, tjener altså til å vise både reaksjoner og utvikling i holdninger, samt å sette farge på de ulike synspunktene.

Gjennom ulike kilder er det mulig å få et visst overblikk over hva som skjedde og hva ulike aktører mente. Likevel er den beste muligheten for å få et bilde av hvordan aktørene opplevde alt, hva de mente og hva som lå bak, å snakke med aktørene selv. Jeg har snakket med Hans Olaf Aanensen, medforfatter av *Aust-Agder Arv 1969-1970* og sentralt medlem av Tyholmens Venner. Som nyutdannet arkitekt slo han seg ned i Arendal. Her arbeidet han en periode på Aust-Agder-Museet hvor han kom tett innpå fylkeskonservator Ulf Hamran, og han var også arkitekt for rehabiliteringen av blant annet Politikammeret. Han knyttet gjennom diplomoppgaven som var grunnlaget for årboken fra 1969-1970, sterke bånd til de mest sentrale aktørene i bevaringskretsen og hadde et nært samarbeid med disse også i tiden etter bevaringsvedtaket i 1974. I samtalen fortalte han både om den generelle saksgangen, om hvordan han selv kom inn i bildet, samt om de ulike aktørene som han ser på som viktige i prosessen. Han trakk frem navn som Christian Poppe, Ulf Hamran og Hans Günter Magelsen fra bevaringssiden, i tillegg til bevaringsforkjempende journalister som Agderpostens kulturjournalist Didi Grimsgaard, samt Oddvar Munksgård i Færdrelandsvennen og Bjørn Brøymer i Morgenbladet. Fra saneringssiden nevnte han enkelte kommunepolitikere, særlig Venstre-ordfører Stian W. Erichsen var ifølge Aanensen en dedikert saneringsmann. Høyre-ordfører Ørnulf G. Christensen var derimot en saneringsmann som etter hvert forandret mening til fordel for bevaringssaken.³⁵⁴ En muntlig kilde vil være påvirket av både egne holdninger og tiden som har gått, og den må også vurderes ut fra det, men samtidig gir muntlige kilder et personlig og menneskelig aspekt som vanskelig kan tolkes ut fra faglige

---

³⁵⁴ Samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

rapporter. Og ettersom poenget her er å få frem nettopp dette har denne samtalen vært av stor verdi.

5.3 Sentrale aktører

Christian Poppe

Jeg har allerede nevnt flere aktører, og vil nå presentere noen av de mest sentrale litt nærmere. På bevaringssiden var de sentrale aktørene i stor grad knyttet til foreningen Tyholmens Venner. Foreningens første formann, Christian Poppe, er ikke til å komme utenom.³⁵⁵ Han hadde kunsthistorisk utdannelse og en personlig interesse for Arendalshistorie. Han var spesielt opptatt av hvordan byen var bygd opp, og lagde mange tegninger av fundamentene under hus på Tyholmen, når han fikk muligheten til det på grunn av gravearbeid. Han skrev også ganske ofte i avisene, men unngikk potensielt provoserende uttalelser. I stedet for å ta kraftig til orde for hvordan han mente byen burde utvikles, fortalte han om historien og personene bak de forskjellige husene. Innleggende hans skal ha vært populære blant mange lesere.³⁵⁶ I juni 1973 ble han tildelt Urnes-medaljen av Foreningen til norske fortidsminners bevaring, for sitt arbeid for bevaring av Nedre Tyholmen.³⁵⁷ *Christian Poppes plass* er plassen mellom de fire husene som saken handlet om.

Ulf Hamran

Ulf Hamran skal på mange måter ha vært Poppes rake motsetning.³⁵⁸ Han var ansatt som fylkeskonservator og museumsbestyrer ved Aust-Agder-Museet fra 1964, 50 prosent i hver stilling, og brukte disse stillingene til å engasjere seg aktivt for bevaring av gammel bebyggelse i de miljøene de hørte hjemme. Dette medførte ulemper for politikere og utviklere som ville utnytte gamle tomter, og han skal ha vært svært upopulær blant dem.³⁵⁹ Hans skrivestil i avisinnlegg var direkte, og han var tilsynelatende ikke redd for å provosere.

---

³⁵⁵ Brorson Frøstrup & Frøstrup Jr. (1998): s. 277.

³⁵⁶ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

³⁵⁷ Poppe overrakt Urnes-medaljen. *Agderposten*, 26.6.1973. s. 5.

³⁵⁸ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

³⁵⁹ Aust-Agder Kulturhistoriske Senter (28.06.06) *Kulturminnevern og museum*, [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://aaks.no/fullstory.aspx?amid=188>> [Lastet ned 12.4.2012].

Hamran var også blant dem som trakk i trådene når det gjaldt registreringsarbeidet og den påfølgende utgivelsen av museets årbok.³⁶⁰

Riksantikvaren

Poppe og Hamran, og den øvrige kjernen av Tyholmens Venner, samarbeidet også tett med Riksantikvaren i mange tilfeller. Da det nærmet seg at det endelige vedtaket om sanering eller bevaring skulle tas, i februar 1973, sørget de for å ha en plan B klar dersom det skulle gå mot sanering. I hemmelighet³⁶¹ hadde de fått utarbeidet en fredningssak som lå klar dersom det ble bruk for det. En fredningssak var ikke bare lett å få gjennom, for det var mange instanser som måtte godkjenne den, så gruppen ønsket ikke å bruke den. Og det viste det seg også at de ikke fikk behov for.³⁶² Riksantikvaren var dessuten med på laget helt fra starten, blant annet som deltagere på møtet 18. februar 1970 hvor dannelsen av Tyholmens Venner ble diskutert.³⁶³

Hans Olaf Aanensen

Hans Olaf Aanensen (født 1945) er utdannet sivilarkitekt, og ble involvert i bevaringen av Tyholmens bebyggelse i forbindelse med avslutningen av arkitektstudiene ved Norges Tekniske Høgskole i Trondheim. Sammen med medstudent Lasse Bjørkhaug utførte han et omfattende registreringsarbeid av alle bygningene på Tyholmen. Siden ble han med i Tyholmens Venner, og har blant annet sittet i styret der i flere perioder.³⁶⁴ Aanensen holder fortsatt stadig foredrag om bevaringsarbeidet på Tyholmen ved ulike anledninger.³⁶⁵

Tyholmens Venner

Tyholmens Venner er en verneforening for bygnings- og landskapskultur i Arendal og distriktene rundt, stiftet i 1970. Helt fra starten og i mange år fremover var de svært aktive i

---

³⁶⁰ Bjørkhaug & Aanensen (1970): s. 3 (*Forord ved Ulf Hamran*)

³⁶¹ Hvor hemmelig dette var kan ikke jeg gå god for, men dette er Aanensens beskrivelse av det.

³⁶² Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

³⁶³ Arendal vil bevare verdifullt "ansikt". VG, 14.2.1970. s. 39.

³⁶⁴ Senioruniversitetet i Arendal. [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://www.senioruniversitetet-arendal.com/20100324.htm>> [Lastet ned 1.5.2012].

³⁶⁵ Blant annet holdt han foredrag på Arkivdagen 12.11.2011: Se AAKS (14.11.2011) Arkivdagen 2011: Protest, [Internett] Tilgjengelig fra: <<http://www.aaks.no/fullstory.aspx?amid=10118>> [Lastet ned 1.5.2012].

bevaringssaker. Foreningens styre fikk etter hvert rolle som rådgivende organ i byggesaker i reguleringsplanen for Tyholmen, som ble vedtatt i 1976 og 1977.³⁶⁶ Tyholmens Venner ble på slutten av 1980-tallet med i Stiftelsen Kløckers Hus i Arendal, men fortsatte like fullt sitt arbeid også etter det.³⁶⁷

Kommunepolitikere

Kommunepolitikere sto på begge sider, eller skal en si flere sider, av denne saken. De som kom tydeligst til syne var likevel de som argumenterte for riving. En av disse var *Ørnulf G. Christensen* (H), som ble ordfører i 1972.³⁶⁸ Som ordfører kjempet han for full bevaring, men i tiden før Tyholmens Venner ble dannet og begynte sin virksomhet var han i høy grad saneringstilhenger. I 1968 hadde han selv argumentert for fortgang i saneringsplanene.³⁶⁹ Ifølge Hans Olaf Aanensen ønsket han heller ikke en åpen debatt velkommen i denne perioden. Da Bjørkhaug og Aanensen skulle gjennomføre sin diplomoppgave sommeren 1969, hadde det allerede pågått diskusjoner om disse husene en stund. En registrering av den gamle trehusbebyggelsen var noe som kunne komme til å øke oppmerksomheten rundt disse miljøene, og det kunne komme til å gjøre det vanskeligere for kommunen å gjennomføre en sanering av området. Så da de to diplomstudentene trengte et sted å bo mens de arbeidet, foreslo Christensen at kommunen skulle lage et vedtak som skulle gå ut på at de skulle få disponere lokaler av kommunen, mot en garanti på at funnene deres ikke skulle bli publisert. Dette ble ikke gjennomført, men det viser en frykt for at en økt oppmerksomhet og økt debatt rundt temaet kunne slå uheldig ut for saneringsinteressene.³⁷⁰ Likevel, akkurat denne politikeren forandret selv mening etter å ha hørt og lest det Tyholmens Venner la frem gjennom de neste årene.

Ikke alle gjorde det. Politikere som *Stian W. Erichsen*³⁷¹ (V) og *Håkon Hansen* (AP) stemte for full riving også i 1973. Førstnevnte mente at byen var best tjent med å ”bekjenne oss til vekstfilosofien”. Og de hadde også flere med seg, *Odvar Zachariassen* fra KrF var for eksempel fast bestemt på at Politikammeret måtte rives til fordel for park. Men så var det også

---

³⁶⁶ Reguleringsbestemmelser i tilknytting til reguleringsplan for tyholmen, stadfestet 27. oktober 1976 og 26. mai 1977 (§6 nr.3). [Internett]

³⁶⁷ Brorson Frøstrup & Frøstrup Jr. (1998): s. 277.

³⁶⁸ Frem til 1987.

³⁶⁹ Debatten om Tyholmen! *Sørlandske Tidende*, 13.2.1973. s. 11.

³⁷⁰ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

³⁷¹ Ordfører 1968 – 1971.

noen som ganske enkelt var i tvil, og blant dem var det flere som mente at tvilen burde komme bevaringsforkjemperne til gode. Det var bedre, når en var i tvil, å la husene stå, enn å angre en riving når det var for sent.³⁷²

I tillegg til de nevnte aktørene var det jo mange flere. En del kan kategoriseres som ”navnløse” avisdebattanter, og en del uttrykte seg også med navn. Noen få av dem kommer frem i den videre teksten, men mange av dem forblir unevnt. Det viktigste å få frem er likevel at svært mange var opptatt av denne saken.

5.4 Sakens gang

I følge Harald Olsen er Tyholmen-saken, og da hovedsakelig foreningen Tyholmens Venners arbeid, et skoleeksempel på hvordan grundig arbeid og saklig argumentasjon kan være et effektivt middel for å påvirke stemningen i kulturvernsaker.³⁷³

I det følgende skal jeg gå gjennom utviklingen av denne saken, fra saneringsvedtak, via diverse middeveiforslag og omgjorte vedtak, til full bevaring etter påtrykk fra både Tyholmens Venner, Riksantikvaren og andre aktører.

I 1962 fikk Arendal kommune en søknad fra Arendals Handelsstands Forening om å få en tomt til et nytt Handelens hus. Dette skulle ligge på Nedre Tyholmen, og innebar riving av fire trehus. Av disse fire husene eide allerede kommunen to, og senere samme år kjøpte de også et tredje. I 1968 skaffet kommunen seg også det siste huset, Løvolds hus, gjennom makeskifte med Arendal Sjømannsforening.³⁷⁴

Tyholmen som ligger midt i Arendal sentrum, ville åpenbart være et attraktivt sted for handelstandsforeningen, og andre interesserte, å ha sitt hovedsete. Det var med andre ord en klar prestisjestyrt plan.³⁷⁵

Følgende hus ville bli berørt: Det gamle politikammeret, Andresens hus, Løvolds hus og Reiersens hus.

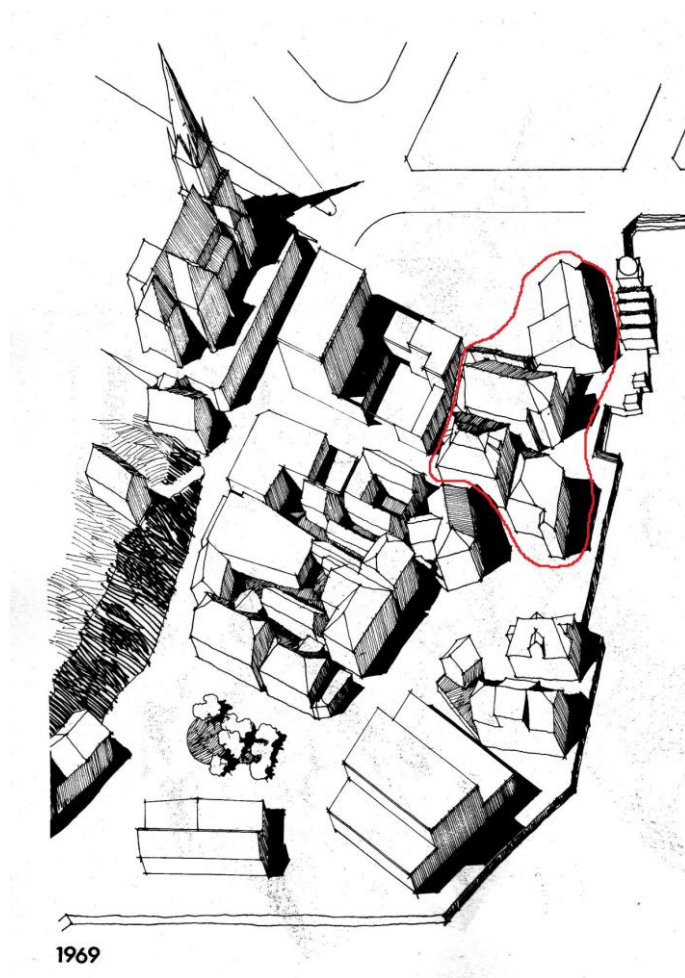
³⁷² Debatten om Tyholmen! *Sørlandske Tidende*, 13.2.1973. s. 11. (Referat fra avstemming i bystyret 12.2.1973, som endte med 28 mot 25 for bevaring – et lavt flertall som medførte at saken måtte opp igjen 26. mars.

³⁷³ Olsen (1977): s. 1-2.

³⁷⁴ Olsen (1977): s. 21-22.

³⁷⁵ Jfr. saneringsideologiene, 1.5.2 Teorier og ideologier

Tegning av Nedre Tyholmen anno 1969. (Bjørkhaug & Aanensen (1970): s. 46.) Min innringing av de fire bygningene øverst til høyre viser hvilke hus saneringssaken handlet om. Øverst er Politikammeret, deretter Andresens hus, Løvolds hus og nederst til høyre Reiersens hus.

Handelsstanden sto sterkt i Arendal, og det var en utbredt enighet blant mange politikere om en fortsatt utvikling av Arendal som en handelsby.³⁷⁶ Men i et tettgrodd bysentrum som Arendal var det ikke mange tilgjengelige tomter å drive frem denne utviklingen på. Derfor var det nødvendig å sanere strøk som ikke holdt mål etter forretningsbransjens standarder.³⁷⁷

I 1967 var kommunens reguleringsplan for disse tomtene, som gikk inn under det såkalte Posthuskvartalet sammen med posthusbygget fra 1961, klar, og den omfattet riving av de fire

³⁷⁶ Ordfører Erichsen uttalte seg i 1970 om dette i følgende artikkel: Striden om Arendals fremtid mot klimaks: Byens næringsliv trenger Tyholmen mener ordføreren. *Agderposten*, 16.4.1970. s. 1 og 16.

³⁷⁷ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

husene og deretter oppføring av et nybygg på rundt 900 m². Denne planen ble også stadfestet av Kommunaldepartementet.³⁷⁸

Men det var også flere parter som ønsket et ord med i laget når det gjaldt utnyttelse av det nå vedtatte saneringsmodne strøket. Samvirkende Fagforeninger ønsket å benytte det samme området til et Folkets Hus og samvirkelag. Dette var en reell konkurrent til handelsstanden både fordi de søkte om de samme tomtene, og fordi et samvirkelag ville være dårlig nytt for en del av byens forretningsdrivende. Dette har å gjøre med samvirkelagets medlemskapsordning med tilhørende prosentfordeler for medlemmene. Slik konkurranse kunne føre til at byens øvrige butikker ville tape kunder.³⁷⁹ I tillegg ønsket Phønix Hotel, som lå som nabo til Andresens hus og Løvolds hus, å bruke disse tomtene til egen utbygging. Ingen av disse alternativene ble det noe av.³⁸⁰

Saneringsplanene hadde trukket ut i flere år allerede, uten at ny utnyttelse av plassen var bestemt. Likevel var det en på denne tiden en kjensgjerning at husene måtte vekk.

I 1969 kom så arkitektstudentene Lasse Bjørkhaug og Hans Olaf Aanensen fra NTH i Trondheim for å gjennomføre en registrering av den gamle trehusbebyggelsen på Tyholmen, som sin avsluttende oppgave før de var ferdige arkitekter. De hadde vært i kontakt med fylkeskonservator Ulf Hamran, og han hadde som mål å kunne bruke det studentene kom frem til som et grunnlag for videre bevaringsarbeid. Aanensen forteller at de ved første møte med de falleferdige husene på Tyholmen, en tåkete kveld, følte en sterk tvil om at det var verdt innsatsen, men at de ble fylt av iver igjen da de fikk se hele miljøet i solskinn dagen etter.³⁸¹

---

³⁷⁸ Olsen (1977): s. 21-22.

³⁷⁹ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

³⁸⁰ Olsen (1977): s. 22.

³⁸¹ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

Politikkammeret midt i bildet (i gult) og noe av Andresens hus til venstre. 1970. (Arendal kommunes nettsider)

Det arbeidet de gjorde ble samlet i en bok som kom ut i 1970, hvor det også ble lagt frem bevaringsplan for de ulike delene av Tyholmen, samt en innstilling til bevaring fra Riksantikvaren.³⁸²

Den samme våren, nærmere bestemt 13. mars, ble støtteforeningen Tyholmens Venner stiftet, med Christian Poppe som formann og Ulf Hamran som sekretær.³⁸³ På det konstituerende møtet holdt fylkesreguleringsarkitekt Einar Hedén fra Stavanger et foredrag om arbeidet mot bevaring av Gamle Stavanger, som på dette tidspunkt var et klart vellykket eksempel på denne typen arbeid.³⁸⁴ Dette skulle både inspirere og informere. Foreningen hadde som sitt utgangspunkt den diplomoppgaven Lasse Bjørkhaug og Hans Olaf Aanenesen hadde utført sommeren før, og det registreringsarbeidet den inneholdt. Innstillingen fra Riksantikvaren som var publisert i Bjørkhaug og Aanensens bok, var ved utgivelsen også blitt forelagt kommunale instanser, og foreningen var dermed allerede i gang med sitt arbeid.³⁸⁵ Foreningens synligste frontperson var nok Christian Poppe, noe han selv beklaget i

³⁸² Bjørkhaug & Aanensen (1970)

³⁸³ Olsen (1977): s. 26.

³⁸⁴ Se kapittel 2: Gamle Stavanger.

³⁸⁵ ”Tyholmens Venner ” konstitueres på møte i kveld, *Agderposten*, 13.3.1970.

leserinlegg i både *Agderposten* og *Tiden* 23. april 1980.³⁸⁶ Tyholmens Venner hadde 255 medlemmer allerede første år. Blant dem var arkitektene Mette og Terje Thorstensen, som sto for mye av planarbeidet for Nedre Tyholmen, og arkitekt Hans Olaf Aanensen, som gjennom sitt registreringsarbeid kjente området godt og også gjorde en del faglig arbeid.³⁸⁷ Dette var altså foreningen som kom til å stå i front for bevaringskampen både når det gjaldt Nedre Tyholmen og i mange andre saker med rivningstruede trehus i mange år fremover.³⁸⁸

I oktober 1970 sendte Tyholmens Venner forslag til en ferdig rehabiliteringsplan for Nedre Tyholmen til Riksantikvaren, Fylkeskonservatoren, Kulturrådet og Arendal kommune. Denne inneholdt fasadetegninger av arkitektene Terje og Mette Thorstensen, for å vise hvordan miljøet ville bli seende ut etter en full rehabilitering, samt forslag til løsninger for utnyttelse av lokalene.³⁸⁹ I mars 1971 la også Tyholmens Venner ved et kostnadsoverslag for brannsikring og restaurering av de 4 husene. Nå forelå det altså planforslag for flere ulike alternativer. Fremover ble det argumentert flere ulike saneringsalternativer, samt full bevaring.³⁹⁰ Saneringsideen stod sterkt både hos mange politikere og også mange av byens øvrige innbyggere, men bevaringstanken vant også stadig flere tilhengere.

I desember 1972 offentliggjorde ordfører Ørnulf Christensen at fire interessenter ønsket å ta på seg rehabiliteringen av hvert sitt hus. Kjøpmann Per Ove Hall ønsket seg Politikammeret, Erik Zachariassen ville ha Andresens hus (dette ble det senere kommunen selv som endte opp med å ta på seg), Arendal Forsikringsselskap var interessert i Løvolds hus (her kom senere Planbygg inn i stedet) og Olav Beisland ønsket å ta over Reiersens hus, hvor han allerede hadde butikk. Det var ikke snakk om kjøp av husene, men om en helt spesiell leiekontrakt som gikk ut på at leietakeren skulle disponere husene i 30 år, og ha alle utgifter og vedlikehold selv, men også alle inntekter, mot at kommunen skulle få husene tilbake etter endt leietid, i den stand de da var i. Kommunen skulle altså ikke ha noen inntekter av leieforholdet, men stod fortsatt som eier. På denne måten ville finansieringen av rehabiliteringen gå i boks uten at kommunen måtte ut med hele beløpet. Denne løsningen var

---

³⁸⁶ Poppe, C.(1980) Tyholmen er reddet, *Agderposten*, 23.4.1980, og: Poppe, C. (1980) ”Tyholmen er reddet”, *Æres den... Tiden*, 23.4.1980

³⁸⁷ Disse navnene kommer frem gjennom en rekke omtaler og artikler om Tyholmens Venner i byens aviser.

³⁸⁸ Grimsgaard, D.: Tyholmens Venner en aktiv 10-åring. *Agderposten*, 13.3.1980. s. 7.

³⁸⁹ Olsen (1977): s. 31.

³⁹⁰ Realitetsbehandling av Tyholmen-saken. *Agderposten*, 26.8.1970. s. 3.

en forutsetning for at kommunen skulle kunne vedta en bevaring av miljøet, noe som viser hvor viktige de økonomiske forholdene var for å komme frem til en løsning.³⁹¹

Da bystyret skulle stemme over de ulike vedtaksforslagene 12. februar 1973, endte det med et flertall for full bevaring med 28 mot 25 stemmer. Det var altså veldig knapp margin, og ikke nok til at vedtaket skulle være endelig, så 26. mars måtte det stemmes igjen, og da var resultatet 30 mot 23 i bevaringens favør, og bevaringen ble vedtatt.³⁹² Dette vitner om hvor delte meninger det var om denne saken. Det var slett ikke sånn at de fleste politikerne skiftet over til bevaringssiden bare de fikk mer informasjon og kunnskap. Mange holdt fast ved at det ville være best med en delvis eller fullstendig nydisponering av dette området.

Videre vil jeg beskrive de fire husene som var gjenstand for dette engasjementet nærmere.

Politikammeret: Matrikelnummer 208.

Det gamle politikammeret hadde vært i kommunens eie siden 1877, og hadde vært fredet siden 1924. En del av bygningen var beregnet å være fra ca 1658. I registreringen av husene på Tyholmen, fra 1969, betegnes politikammeret som en bygning som behøver omfattende reparasjoner og utbedringer. I tillegg til at materialene og malingen var dårlige og slitt, hadde også store deler av huset sunket. Huset var plassert slik at deler av det var fundamentert på fjell, mens resten var støttet opp av påler, som med tiden hadde begynt å råtne.³⁹³ Faktisk hadde fasaden sunket så mye at man måtte gå ned fra bakkenivå for å komme inn. Bygningen skal til og med til en viss grad ha bevegde seg i takt med tidevannet, noe som for eksempel medførte en innerdør som kun kunne åpnes ved lavvann.³⁹⁴ Fra utsiden så fasaden både skeiv, slitt og falleferdig ut.

I 1965 søkte kommunen om at fredningen av Politikammeret skulle oppheves, noe Riksantikvaren da gikk med på.³⁹⁵ Dermed stod kommunen fritt til å forvalte tomten som de ville.

---

³⁹¹ Olsen (1977): s. 53, og samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11. Vedlegg 1, s. 25.

³⁹² Olsen (1977): s. 55-56.

³⁹³ Bjørkhaug & Aanensen (1969): s. 33. (matr. 208)

³⁹⁴ Uttalelse fra Øyvind Rosenvinge på byvandring på Nedre Tyholmen, i forbindelse kulturminnedagen 11.09.11.

³⁹⁵ Olsen (1977): s. 21.

Andresens hus: Matrikelnummer 209.

De eldste delene av dette huset var fra 1660-årene, men påbygg og detaljer kom til mellom 1830 og 1850. Det ble kjøpt av kommunen i 1962.³⁹⁶ Huset trengte oppussing både utvendig og innvendig. Årsaken til navnet på huset var at det var en Andresen som hadde et bakeri der.³⁹⁷ Da rehabiliteringsarbeidet etter hvert var nesten helt ferdig, brøt det i 1977 ut brann, der både dette huset og Løvolds hus fikk store brannskader, og det måtte dermed bygges opp på nytt. Det ble da bygd opp likt til originalen, ettersom strøkets helhet og særpreg hadde vært en viktig kampfane under debattene.³⁹⁸

Reiersens hus: Matrikelnummer 225.

Reiersens hus ble kjøpt av kommunen i 1948. Det var kafédrift der, og huset ble også omtalt som Odd's kafé. Bygningen ble først bygd om til beboelseshus i 1860, etter tidligere å ha vært brukt som sjøbod og butikklokaler. Dette er det yngste av de saneringstruede husene. Navnet Reiersens hus kommer etter Reinhart Reiersen som eide huset fra 1916, frem til kommunen kjøpte det.³⁹⁹

Løvolds hus: Matrikelnummer 223/224.

Huset har en karakteristisk takform som kommer av at det i utgangspunktet var to hus som rundt 1770-1780 ble bygd sammen, og takene måtte derfor bygges på for å passe sammen. Det at det opprinnelig var to hus viste seg også i ulik retning på kledningen, hvor det var liggende trepanel på alle fasadene bortsett fra vestfasaden, som hadde stående panel. Huset var også forbundet med Andresens hus via en innebygd bro. Deler av huset var opprinnelig en sjøbod fra 1600-tallet, men etter sammenbyggingen var det i mange år et bolighus, før det i 1899 ble kjøpt av Arendals Sjømandshjem, og i 1933 av Arendal Sjømandsforening. Kommunen overtok huset ved makeskifte med sistnevnte i 1968. Bjørkhaug og Aanensen mente at huset trengte en del innvendig oppussing, men de sa ikke noe om at det ellers var i

---

³⁹⁶ Olsen (1977): s. 21.

³⁹⁷ Bjørkhaug & Aanensen (1970): s. 79. (matr. 209)

³⁹⁸ Bygningene vil bli gjenreist. *Agderposten*, 25.8.1977. s 11.

³⁹⁹ Bjørkhaug & Aanensen (1970): s. 106. (matr. 225)

dårlig stand.⁴⁰⁰ Løvolds hus brant sammen med Andresens hus i 1977, etter å ha gått gjennom en grundig istandsetting, men ble raskt bygd opp igjen med det samme utseendet.

Disse fire husene skulle det altså stå om, i en diskusjon som opptok både arendalitter og folk utenfra. På mange måter kan en nok si at denne saken, og utfallet av den, påvirket byens ansikt utad så vel som den indre stå-på-mentaliteten hos bevaringsforkjempere. Denne saken trekkes fortsatt, i dagens Arendal, frem som eksempel når det kjempes om utnyttelse av omstridte tomter.⁴⁰¹

5.5 Eksempler fra debatt

Denne saken engasjerte mange. Tyholmen var et strøk av byen som på mange måter definerte byen og dens fortid og fremtid. Den var et ansikt utad for byens historie, noe det var mange tanker rundt i forbindelse med det oppkommende 250-årsjubileet for byens bystatus. Det var en del av byens identitet, det visuelle uttrykket for Arendal, som en by med lange tradisjoner, som et gammelt havnemiljø, som en sørlandsk trehusby. Men det var også et bilde på byens forfall. Det siste viser seg blant annet i et leserinnlegg i *Sørlandske Tidende*, 9. februar 1973, hvor skribenten hevdet at majoriteten av arendalsvelgerne ønsket en fullsanering av alle de fire husene. Dette var i forkant av et bystyremøte hvor det skulle stemmes over full sanering, delvis sanering, eller full bevaring. Skribenten, som kun undertegnet med "Arendals-venn",⁴⁰² oppfordret politikerne til å være modige og tørre å stemme for riving av "landets eldste kjøpmannshus", altså politikammeret. Med en verdiladet uttrykksmåte viste forfatteren et tydelig standpunkt. Overskriften "Riv hele rasket, ikke bare de to!"⁴⁰³ sletter umiddelbart en hver tvil om hvilken side av saken opphavspersonen var på. Og noe av årsaken finner vi i argumentet at ingen vel vil "sitte i en prak [sic] og se rett inn i en falleferdig rønne", underforstått politikammeret. Det var altså i stor grad husenes falleferdige tilstand som lå til grunn for en del menneskers misnøye.⁴⁰⁴

---

⁴⁰⁰ Bjørkhaug & Aanensen (1970): s. 102. (matr. 223/224)

⁴⁰¹ I 2011 ble Tyholmen brukt som parallell til Barbu, av motstandere av utbyggingen der. Se: Vigerstøl, N. P. (2011) Myk start på valgkampen. *Arendals Tidende*, 13.8.2011 [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://www.arendals-tidende.no/?event=dolink&famID=198285>> [lastet ned 29.4.2012].

⁴⁰² Ved å signere med "Arendals-venn", ville debattanten vise at han/hun sto på byens side.

⁴⁰³ En reaksjon på forslag om å kun rive to av husene, og så la de resterende to stå.

⁴⁰⁴ Arendals-venn (1973) Riv hele rasket, ikke bare de to! *Sørlandske Tidende*, 9.2.1973. s. 3.

Bygningene som det var vedtatt at skulle rives var preget av betydelig slitasje. Disse tomtene lå midt i byen, svært synlig og ”midt i smørøyet” for både fotgjengere og biltrafikk. For mange var bygningene en som en skamplett på byens ansikt. Slik de stod var de bare i veien for videre utvikling og fremgang. Det var flere forslag til hva tomtene heller burde brukes til, hva byen var best tjent med. Det være seg næringslivsbygninger, kulturhus eller bypark. Byen trengte dette, og posthuskvartalet var den rette plassen for det. Plassen foran posthuset var planlagt som festplass når byen i 1973 skulle feire jubileet sitt. Den plassen var det noen som tok til orde for at ikke var stor nok. I et leserinnlegg i *Sørlandske Tidende* fra fredag 26. januar det året foreslo ”Skattebetaler” at politikammeret kunne flyttes, den lille fjellknatten bak huset kunne fjernes, og den ledige plassen kunne innlemmes i resten av posthusplassen, og beplantes, slik at byen fikk den store festplassen som den trengte.⁴⁰⁵

Hva skulle byen være? Debatten gikk i flere år, i varierende grad og temperatur, i alle lokalavisene, og til og med i andre byers aviser, og nasjonsdekkende aviser. Et raskt søk i for eksempel VGs arkiver avdekker flere artikler om Tyholmens skjebne. Dette viser hvor stor interessen var for både akkurat denne saken og for bevaringstematikken generelt. 14. februar 1970 rapporteres det kort i VG, i en liten ramme, at det skal avholdes et møte, hvor blant annet Riksantikvaren skal delta, med siktemål å danne en støtteforening for bevaring av Tyholmen.⁴⁰⁶ Senere samme år skriver VG mer generelt om bevaringsarbeid og verdivurderinger i gamle norske bymiljøer. Her trekkes spesielt Tyholmen (med Bjørkhaug og Aanensens registreringsarbeid) og Bergen frem som gode eksempler i tida. Det påpekes at eldre boligmiljøer innehar en trivselverdi som nybygg ikke er i stand til å frembringe på samme måte. Det fremholdes også at initiativ i disse byene og i flere andre er et godt steg på veien bort fra holdningene om at ”gamle rønner” ikke er verdt å ta vare på.⁴⁰⁷

Morgenbladet hadde en flere siders presentasjon av rehabiliteringsplanen som Tyholmens Venner la frem for kommunen i oktober 1970. Bjørn Brøymer fra *Morgenbladet* skrev også leserinnlegg i *Agderposten*. 26. november 1970 ga han uttrykk for hva han selv og også resten av *Morgenbladet*, mente om Tyholmensaken. Han skrev at det som var mest irriterende var hvordan saken trakk ut. Han spurte seg om det for kommunens del gikk en viss prestisje i det å få gjennom en sanering, at det på dette tidspunkt handlet om ikke å tape ansikt, mer enn hva som var bra for byen. Det som fremprovoserte dette leserinnlegget var et forslag fra

---

⁴⁰⁵ Skattebetaler (1973) Tyholmsaken og bystyret. *Sørlandske Tidende*, 26.1.1973. s. 3.

⁴⁰⁶ Arendal vil bevare verdifullt ”ansikt”. VG, 14.2.1970. s. 39.

⁴⁰⁷ Lode, S.: Også byer må ha vern. VG, 25.8.1970. s. 11.

bygningssjef Knut Cleve om å rive husene og bygge dem opp igjen i betong. Dette fikk altså en journalist, som i sin egen avis skrev utfyllende artikler om Tyholmen, til å se rødt, som han selv skrev. Han mente at til tross for et så godt forslag som Tyholmens venner hadde lagt frem i sin bevaringsplan, så var det et påfallende fravær av entusiasme å spore i bystyret.⁴⁰⁸ Nå skal det sies at dette fraværet av entusiasme nok kan ha hatt å gjøre med at det var mange faktorer som skulle på plass før noe som helst kunne avgjøres. Det var dessuten i det hele tatt stor uenighet i bystyret på dette tidspunktet. Det ser en tydelig på at flere avstemninger om husenes fremtid, i løpet av de neste tre årene, endte veldig nær uavgjort.⁴⁰⁹ Likevel sier denne manglende entusiasmen for en plan som løste både økonomiske og praktiske problemer på en best mulig måte noe om hvor seig kamp bevaringsinteressene hadde å kjempe.

VG skrev igjen om Tyholmen 7. juli 1971. I en kort artikkel på side 2 tar forfatteren⁴¹⁰ utgangspunkt i at hele saken er utsatt, og at uenigheten er stor selv innad i bystyret. Videre gis formannskapet og bystyret honnør for deres vilje til å skape noe nytt og bra for byens innbyggere, men samtidig harseleres det litt med formannskapets rolle som kulturfremmer.⁴¹¹ Dette ser en spesielt i følgende formulering: ”Ja, det er dem som tillater seg å hevde at kulturen i dette tilfelle ikke representeres av formannskapet, som vil gi byen et etterlenget høve til å leve med i dagens kulturliv, men av en gruppe som roper vakt i gevær for et gammelt bymiljø.” Artikkelen dreier tydelig fra saneringssiden over til bevaringssiden, hvor den både kaller på statlige støtteordninger og henviser til den gledelige utviklingen i hele landet mot en økt interesse for å bevare ”gamle rønner”.⁴¹² En så sentral plassering for en slik artikkel er igjen et eksempel på den interesse saken ble fulgt med også utenfor byens grenser.

VG var igjen på banen 8. februar 1973, med en artikkel av Siri Horn om urimeligheten av å rive når det ville medføre større kostnader enn ved bevaring. Her kom også Ulf Hamran til orde, og han påpekte at forslaget om kun å ta vare på to av de fire husene ville medføre at kommunen mistet 1,5 millioner i støtte fra Kulturfondet, samt at avtalen med interesserte husleiere ville falle bort dersom antall hus ble redusert. De slo dermed beina under seg selv. Horn skrev videre om forberedelsene til protest som akkurat da var i full gang hos Tyholmens

---

⁴⁰⁸ Brøymer, B.: Morgenbladet ser illrødt. *Agderposten*, 26.11.1971. s. 3.

⁴⁰⁹ Se ulike behandlinger av saken i Arendal Bystyre. Dette ble også referert i aviser, og eksempelvis kan en se: En strid om ”gamle rønner”. *VG*, 7.7.1971. s.2

⁴¹⁰ Artikkelen er ikke signert.

⁴¹¹ I denne artikkelen kan det synes som at kulturhus er det eneste tomtene kan brukes til, selv om dette kun var et løst forslag som ikke hadde spesielt større gyldighet enn andre forslag.

⁴¹² En strid om ”gamle rønner”. *VG*, 7.7.1971. s. 2.

Venner, og hele artikkelen var prydet med en tegning hentet fra Bjørkhaug & Aanensen (1970), som igjen er tegnet av fra en akvarell av Mogens Moe.⁴¹³

Tegning etter akvarell av Mogens Moe. (Hentet fra Bjørkhaug & Aanensen (1970). s 34.)

Dette med utenbysaviser som engasjerte seg i Tyholmenproblematikken var det, ifølge Aanensen, ikke alle i Arendal som likte så godt.⁴¹⁴ Mange mente at de kunne holde seg til sine egne saker, og la Arendal selv få ordne opp i sine saker. I det tidligere nevnte leserinnlegget fra "Arendals-venn" blir det kommentert at dette er en sak for Arendals innbyggere, som tross alt skal bo i byen hele året, og ikke for Osloaviser og folk som er her noen uker om sommeren.⁴¹⁵

Hovedandelen artikler og debattinnlegg kom i de periodene hvor saken var, hadde vært eller skulle opp til behandling i kommunen. Særlig i tiden opp mot bystyremøtet 12. februar 1973, var det mange appeller om enten bevaring eller sanering. Det var i denne perioden innlegget om å "rive hele rasket", fra nevnte "Arendals-venn", kom. Et annet eksempel på en tydelig appell er leserinnlegget Nanna Ebbing hadde i *Sørlandske Tidende* fredag 2. februar 1973, under overskriften "Redd Tyholmen!" I korte ordelag argumenterer hun for trehusbebyggelsen som del av en bykultur som må bevares. Hun vektlegger at bygningene må

---

⁴¹³ Denne tegningen brukes flere ganger i VG. I Sigmund Lodes artikkel i VG 25.8.1970 brukes samme skrivemåte som hos Bjørkhaug og Aanensen (1970), nemlig Mogens Moe. Men hos digitaltmuseum.no er skrivemåten Mogens Moe.

⁴¹⁴ Etter samtale med Hans Olaf Aanensen, 20.10.11.

⁴¹⁵ Arendals-venn (1973) Riv hele rasket, ikke bare de to! *Sørlandske Tidende*, 9.2.1973. s. 3.

bevares der de står, og at denne typen saker ikke bare er isolerte privatsaker, men del av en europeisk kulturvernsak.⁴¹⁶

Jeg har kort tidligere vist hvor forskjellige standpunkter som eksisterte både i bystyret og i befolkningen for øvrig. Det er knapt mulig å se noe fast mønster på hvilke grupper som mente hva. En trend som viser seg gjennom avisartikler og innlegg, er likevel at en gruppe var nokså samlet, nemlig ungdommen. I stor grad var det slik at ungdommer kjempet for bevaring. Dette gjaldt både i ungdomsorganisasjoner og generelt. Og ungdommer var både engasjerte og svært tilstedeværende ved åpne møter og debatter, samt demonstrasjoner. Et av husene saken handlet om, Reiersens hus, skulle dessuten benyttes som ungdomssenter, noe som nok har medvirket til engasjementet blant de unge.⁴¹⁷ Det er likevel neppe det eneste som lå til grunn. I 1973 var det allerede noen år siden ungdomsoppgjørene i 1968, og den yngre generasjons samfunnsengasjement var godt etablert. Da det ble arrangert fakkeltog for bevaring 12. februar 1973, i forbindelse med bystyrets debatt, var majoriteten av de 300 – 400 oppmøtte ungdom.⁴¹⁸ Byens ungdomsorganisasjoner hadde dessuten gått sammen om en henstilling til bystyret om full bevaring.⁴¹⁹ Og etter å ha marsjert til rådhuset var det mange av de unge som overvar debatten. *Tiden* rapporterte dagen etter at debatten hadde endt i ”spontan applaus fra de ungdommelige tilhørerne”, etter at det var klart at det var et flertall for full bevaring.⁴²⁰

Jeg vil våge meg til å gjette at dette ungdomsengasjementet kan ha overbevist enda noen skeptikere, og vunnet dem til bevaringssiden. Jeg har tidligere vært inne på at flere politikere var i tvil (noe som nok var representativt for den øvrige befolkningen), og flertallet for bevaring var høyere ved den avgjørende avstemningen 26. mars, så ustoppelig og levende engasjement har nok absolutt bidratt.

---

⁴¹⁶ Ebbing, N.: Redd Tyholmen! *Sørlandske Tidende*, 2.2.1973.

⁴¹⁷ Arendals ungdomssenter et faktum. *Tiden*, 24.1.1973. s. 3.

⁴¹⁸ Den unge garde vil bevare. *Tiden*, 14.2.1973. s. 3.

⁴¹⁹ Demonstrasjonstog og ungdomsaksjon før Tyholmenmøtet. *Agderposten*, 9.2.1973. s. 2.

⁴²⁰ Fra trampeklapp til Gabriel Scott: Arendal bystyre sa ja til full bevaring. *Tiden*, 13.2.1973. s. 1.

Nedre Tyholmen i nyere tid. Det hvite og røde huset ("Kilden") er kopi av Andresens hus som brant i 1977. Til høyre: Politikammeret. (Foto: Arendal Turistkontor: www.arendal.com)

5.6 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet

Sanerings- og bevaringsdebattene i Arendal i siste del av 1960-tallet og første del av 1970-tallet oppsto på grunn av kommunens saneringsplan fra 1967 på Nedre Tyholmen, midt i sentrum. Her eide kommunen fire hus, som var preget av betydelig slitasje. Kommunen fikk søknader fra både handelstandsforeningen i byen og Samvirkende Fagforeninger, som begge ønsket den sentrale tomten til egen bruk. Ingen av søknadene ble imidlertid innvilget, og den fremtidige bruken av saneringsområdet var gjenstand for et stort engasjement.⁴²¹

Hva var det som gjorde denne saken viktig for ulike mennesker? Det varierte selvsagt fra person til person, til en viss grad. Men med et så sentralt bytrekk, midt i byen, er det ikke til å komme unna identitetsfaktoren. Dette strøket definerte Arendal, på godt og vondt.

Når det gjelder verdier er det forskjell på materielle verdier og immaterielle verdier.⁴²² De materielle verdiene dreide seg om det rent fysiske, i dette tilfelle husene. Kommunen hadde kjøpt disse husene spesielt for å kunne utnytte tomtene til andre ting, og økonomi var dermed et vesentlig stikkord i diskusjonene. En viktig del av arbeidet for Tyholmens Venner, da de

---

⁴²¹ Se 5.4 Sakens gang.

⁴²² Jfr. 1.5.1 Begreper

startet opp i 1970, var derfor å legge frem nøyaktige bergninger som viste både kostnader for bevaring, og hva bygningene deretter kunne benyttes til.

I tillegg kommer de immaterielle verdiene, som i stor grad handlet om historisk verdi og identitet. Disse to hører egentlig sammen, ettersom historisk verdi gjerne er med på å befeste identitetsfølelser. Det er snakk om en kontinuitetsfølelse, en sammenheng mellom nåtid og fortid.⁴²³ De historiske (kulturhistoriske) og identitetsmessige verdiene var blant hovedargumentene fra bevaringsforkjempere. På bevaringsforkjempernes side sto også Norsk Kulturråd, som bidro med økonomisk støtte til en eventuell bevaring. Gjennom denne øremerkede støtten, samt argumenter om strøkets enestående kulturhistoriske verdi, la rådet press på kommunen.⁴²⁴ Fra motsatt hold ble det derimot hevdet at disse verdiene var overdrevne, og at sammenligninger med storslåtte kulturminner andre steder i landet eller verden var latterlige.⁴²⁵

Noe som nok kan ha hjulpet bevaringssaken, var følelsen av samhold. Det ble avholdt fakkeltog, holdt appeller og samlet inn underskrifter til fordel for bevaringssaken.⁴²⁶ I tillegg var det, som jeg har vært inne på tidligere, veldig stor oppmerksomhet rundt denne saken, ikke bare i Arendal, men i riksdekkende presse. Temaet var dessuten aktuelt i flere byer, og ifølge en artikkel om Riksantikvarens støtte til den såkalte Tyholmenplanen⁴²⁷ i *Agderposten* i desember 1970, fortelles det at noen skoleklasser fra Kristiansand hadde turer til Tyholmen som en del av undervisningen, på grunn av Kristiansands egne bevaringsmuligheter.⁴²⁸ All denne oppmerksomheten kan ha økt følelsen av at dette var noe viktig. Dermed skapte det antageligvis også en form for stolthet over at Arendal var en by hvor befolkningen selv tok til orde for sin egen fremtid. Stolthet over egen identitet må ikke undervurderes som drivkraft.⁴²⁹ Identitet ble også knyttet til det rent fysiske ved dette trehusmiljøet, i og med at det ble uttalt å være helt spesielt for Arendal, i en nasjonal sammenheng. Dermed ville riving av disse, ifølge blant andre Christian Poppe, kunne medføre at Arendal i stor grad mistet sin identitet, altså sin særegenhet i forhold til andre byer.⁴³⁰

---

⁴²³ Dette ble forklart under bevaringsideologier i 1.5.2 Teori og ideologi

⁴²⁴ Formannskapsak nr 76, 1973. AAKs: Arendal kommune, Rådmannskontoret, 1967 – 1974. Serie A01 – Formanskaps- og bystyreforhandlinger. A01 – 0015.

⁴²⁵ Erichsen, Stian W.: Tyholmen i Arendal. *Morgenbladet*, 8.6.1970. s. 3.

⁴²⁶ Tyholmens Venner går i fakkeltog mandag! *Sørlandske Tidende*, 9.2.1973. s. 8, og: 1400 underskrifter for bevaring av Tyholmen. *Agderposten*, 15.3.1971. s. 1.

⁴²⁷ Den planen Tyholmens Venner oversendte kommunen i oktober 1970

⁴²⁸ Se kapittel om Kristiansand.

⁴²⁹ Dette er også Aylin Orbaşlı inne på i sin teori om bevaringsideologier. Se 1.5.2 Teorier og ideologier

⁴³⁰ Arendal uten identitet? *Sørlandske Tidende*, 11.2.1970. s. 3.

Bevaringsarbeidet ble utført av en rekke fagkompetente aktører med ulik bakgrunn. Det var både arkitekter, kunst- og lokalhistorikere, museumsbestyrer og fylkeskonservator, i tillegg til mange andre. Forhandlingene og utspillene fra involverte aktører holdt dermed en saklig tone, noe som i stor grad medvirket til at bystyret etter hvert ble overbevist. I 1973 vedtok de at alle de fire husene skulle bevares og rehabiliteres.⁴³¹

For utflyttede arendalitter som uttalte seg i forkant av vedtaket, var det i stor grad Tyholmen, inkludert det truede bygningsmiljøet, de forbandt med Arendal. Det var dette de så for seg når de tenkte på hjembyen. Et par uttalelser om dette sto på trykk i *Agderposten* 12. februar 1973 (samme dag som bystyredebatte), og begge argumenterer for bevaring.⁴³²

Når det gjelder det året full bevaring til slutt ble vedtatt, så var det også året for byens 250-årsjubileum. Dette spilte også i høy grad inn på debatten. Avisene var i begynnelsen av 1973 preget av jubileumsåret, og dertil hørende festiviteter, og saken om bevaring eller riving av noen av byens historiske bygninger passet unektelig godt sammen med dette. Også ordføreren var bevisst denne sammenhengen, og han innledet debatten 12. februar 1973 med at det var noe symbolsk over å skulle innlede jubileumsåret med en avgjørelse som var så knyttet til byens fortid og fremtid.⁴³³ Han var på dette tidspunktet for full bevaring.

Likevel var det ikke slik at alle som knyttet debatten om sanering eller bevaring til jubileet konkluderte med at det var bevaring som var det rette. Fremtiden kunne også sikres ved for eksempel å gi innbyggerne en stor, åpen plass. Dermed ville ifølge en ivrig avisdebattant,⁴³⁴ ikke 1973 bli husket som nok et år hvor mennesket kom i andre rekke.⁴³⁵

Som det går frem ble ikke partene enige om denne saken, selv om et flertall i bystyret vedtok bevaring. Synet på hva som er godt for mennesker, hva en by skal være og hvilke ansvar dens innbyggere og politikere har overfor fortiden, men også fremtiden, var forskjellig for forskjellige mennesker.

---

⁴³¹ Se 5.4 Sakens gang.

⁴³² *Agderposten*, 12.2.1973. s. 3.

⁴³³ Debatten om Tyholmen! *Sørlandske Tidende*, 13.2.1973. s. 11.

⁴³⁴ (Else Marie Kaastad – forfatter av en rekke leserinnlegg i flere aviser)

⁴³⁵ Kaastad, E. M.: Tyholmen-debatt og jubileumsbyen. *Agderposten*, 9.2.1973. s. 3.

Kapittel 6: Sammenfatning

6.1 Generelle vurderinger

Perioden for undersøkelsen er fra 1945 til 1980. I dette tidsrommet skjedde det en utvikling både samfunnsmessig, økonomisk, politisk og, spesielt viktig, ideologisk, innen byplanlegging og tilhørende verdivurderinger. Perioden startet med at andre verdenskrig var over, og det ble behov for å se fremover. Innen byplanlegging ga dette seg utslag i en voldsom moderniseringsiver, som resulterte i omfattende saneringsplaner som innebar utsletting av gammel trehusbebyggelse.

Byplanleggerne⁴³⁶ oppfattet sin oppgave i begynnelsen av perioden slik at de skulle legge til rette for fremtidsrettede og vekstvennlige byer. Dette gjorde de etter rådende (vestlige) tanker om byplanlegging og arkitektur, nemlig funksjonalisme.⁴³⁷ Dette representerte det moderne og praktiske bylivet. Byene skulle klargjøres for økende trafikk, og de skulle deles inn etter funksjon⁴³⁸ for å skape sunnere boligstrøk og en mer effektiv infrastruktur. Det er en vanlig oppfatning at boligspørsmålet var det mest vesentlige byutviklingstrekket i første del av etterkrigstiden. Og dette stemmer også for mange byer og mange saker.⁴³⁹ Men av de sakene jeg har studert i denne oppgaven, er det i utgangspunktet bare Posebyen i Kristiansand som har dette som et sentralt argument. Det at boligstandarden på de eksisterende boligene var lav i forhold til idealet, var likevel et sentralt trekk overalt der sanering av boligområder var aktuelt.⁴⁴⁰

Trenden var å lage store, omfattende saneringsplaner, der store deler av byene ble fullstendig omstrukturert. Dette ser vi både i Stavanger, Kristiansand og Bergen. Viktige verdier var luft, lys og gode sanitærforhold for alle, i tillegg til effektivitet på alle plan.

Byene jeg har studert, Stavanger, Kristiansand, Bergen og Arendal, hadde både likheter og forskjeller i perioden 1945-1980. De hadde til felles at samtlige opplevde

---

⁴³⁶ Her omfatter det alle parter i byplanleggingen. Stillingene i de enkelte byene varierer, men både reguleringsjefer, byplanleggere, byplankontor, reguleringsarkitekter og andre arkitekter, samt politikere med oppgaver innen dette arbeidet, går inn i denne kategorien.

⁴³⁷ Les mer om funksjonalisme i 3.4 Ideologisk utgangspunkt.

⁴³⁸ Boliger, Forretninger, Industri, Trafikk osv hver for seg.

⁴³⁹ Helle et al. (2006): s. 428.

⁴⁴⁰ Stavanger, Kristiansand og til dels Bergen.

byutviklingsutfordringer knyttet til gamle trehusstrøk i etterkrigstiden. De var forskjellige i hvordan denne tematikken artet seg og hva den innebar for hver av byene. Hver av byene representerte ulike fremgangsmåter og utviklingstrekk, men i alle byene gikk utviklingen fra saneringsplaner og -ideologier til bevaringsvilje og miljøbevissthet.

Stavanger vedtok allerede i 1946 en omfattende byfornyingsplan som innebar en total utskiftning av så godt som all bygningsmasse i sentrumsområdene.⁴⁴¹ Stavanger var dermed først av undersøkelsens byer til å vedta en saneringsplan for hele byen. Til tross for et tilsynelatende tydelig byplanideologisk standpunkt, var Stavanger også desidert tidligst ute av disse fire byene med et bevaringsinitiativ og bevaringspolitikk i forhold til sammenhengende bystrøk.⁴⁴² I 1956 ble bevaring av Gamle Stavanger på Straen vedtatt.⁴⁴³ Dette området besto hovedsakelig av bolighus, og forestillingen om at en kunne leve moderne liv i gamle hus vant altså frem. Med dette ble Stavanger en foregangsby innen denne formen for kulturminnebevaring, og en inspirasjon for andre byer, blant annet både Kristiansand og Arendal.

I Kristiansand var det de 18 nordøstlige kvartalene i Kvadraturen⁴⁴⁴ som sto i fokus for saneringsplaner i etterkrigstiden. Der strakk utviklingen seg over hele perioden. For Posebyens vedkommende var det ikke den samme graden av bevaringsbevegelse med sterke aktører som vi finner i særlig Stavanger og Arendal. Det Kristiansand derimot kan stå som et eksempel på er den generelle utviklingen, fra funkisinspirert byplanideologi, via stillstand i saneringen til en gradvis vending mot bevaringstanker. Verdiene som ble vektlagt endret seg i løpet av perioden, men utviklingen gikk relativt sakte. Selv om denne byen også var tidlig ute med saneringsplaner,⁴⁴⁵ hadde alle de tre andre byene etablert en bevaringspolitikk innen Kristiansand hadde funnet ut av hva som skulle gjøres med Posebyen. Utviklingen i kommunens politikk på området fulgte (avventende) den generelle tidsånden. Studien av Kristiansand har derfor i denne oppgaven vært mer preget av oversikt enn av detaljfokus.

Felles for Kristiansand og Stavanger var de store, funksjonalistiske byplanene fra like etter andre verdenskrig. Begge byene brukte konkurranseformen for å skaffe ideer til moderne utforming av byene. Og begge bygde forandringsviljen på funksjonalistisk ideologi, med

---

⁴⁴¹ Se 2.4 Byplanen av 1946.

⁴⁴² De første initiativene kom i 1950 og 1951.

⁴⁴³ Se 2.5 Ideen om Gamle Stavanger.

⁴⁴⁴ Sentrum i Kristiansand. Det omtalte området kalles Posebyen.

⁴⁴⁵ Det politiske initiativet kom allerede i partienes fellesprogram høsten 1945, og etter en arkitektkonkurranse i 1946/47 ble det i 1948 lagt frem en funksjonalistisk byplan med total sanering av Posebyen.

soneinndeling og sunnhetsprinsipper. Det var store visjoner i sving i de to kommunenes sentrale byplanleggingsorganer, men i begge tilfeller var visjonene for store og for ambisiøse for byenes økonomi og egentlige behov.

Samtidig som Stavanger anerkjente at denne typen boligmiljøer hadde kulturhistorisk verdi, var en lignende oppfatning i ferd med å etablere seg i Bergen, etter at deler av Bryggen hadde brent ned i 1955. Det er nærliggende å anta at de to byene må ha vært bevisst hverandres situasjoner, selv om Stavanger altså var tidligere ute med både initiativ og vedtak for bevaring.

Bryggen representerte Bergens lange historie og tidligere storhetstid, noe som spilte en vesentlig rolle i bevaringsdiskusjonene. Etter at Bryggen igjen ble rammet av en brann i 1958, fikk bevaringsideen en sentral plass i de politiske forhandlingene, og i 1963 ble de bryggegårdene som ikke hadde brent ned vedtatt bevart. I tillegg gikk bystyret inn for at ny bebyggelse på branntomtene måtte harmonere med den eksisterende bebyggelsen. Denne typen tiltak var medvirkende til den sentrale posisjonen Bryggen har fått innen kulturminnevern, og innlemmelsen i UNESCOs verdensarvliste i 1979.⁴⁴⁶

Bevaringen av Marken i Bergen, som en levende bydel sammensatt av ulike funksjoner, må nok sies å ha blitt til dels påvirket av Stavangers bevaringsarbeid.⁴⁴⁷ Likevel har også kommunesammenslåing spilt en viktig rolle for Marken, ved at presset på sentrum ble mindre. Argumenter om plassutnyttelse og tomtemangel, som ofte ble lagt til grunn for sanering, mistet sin gyldighet.⁴⁴⁸ Dette ser vi også i Kristiansand, når det gjelder boligmangel, og også Stavanger fikk lettet trykket mot sentrum gjennom utvidelse av kommunegrensene.⁴⁴⁹

Det vi først og fremst ser i Bergen i løpet av hele perioden, er hvordan saneringsideologiene endret seg, sammen med selve saneringsbegrepet. Innholdet i begrepet hadde ulik karakter etter når og i hvilke situasjoner begrepet ble trukket frem.⁴⁵⁰ Ved slutten av 1960- og begynnelsen av 70-tallet trakk de nye miljøbevegelsene, med fokus på verneverdier, med seg

---

⁴⁴⁶ Se 4.5 Bryggen

⁴⁴⁷ Stavanger var som sagt tidlig ute, og må forventes å ha påvirket holdninger til bevaring.

⁴⁴⁸ Se 4.6 Marken.

⁴⁴⁹ I 1965

⁴⁵⁰ I forbindelse med Bryggen var det blant annet i flittig bruk med betydningen saneringen av eksisterende hus, som skulle oppgraderes til moderne standard – ikke rives. Det betød altså at husene skulle gjøres sunnere og bedre. Se 4.5 Bryggen. Bergens Saneringsinstitutt A/S, fra 1963, med sin brutale logo som nærmest i seg selv krevde å få lage orden og system i den rotete vrimmelen av særegne småhus, ga derimot tydelige assosiasjoner til riving. Se 4.3 Sentrale aktører.

nye syn på bygningsmiljøer.⁴⁵¹ Saneringsiveren fra etterkrigstiden ble nå i større grad sett på som brutal og ureflektert, og navnet *Bergens Saneringsinstitutt AS* bar ikke lenger med seg positive konnotasjoner. Sanering gikk fra å være et uttrykk for sunnhet og fremgang, til å stå for rasering og kommunal maktdemonstrasjon.⁴⁵² Instituttet tok konsekvensen av tidens utvikling. Navnebyttet til *Institutt for Byfornyning AS* i 1975, samt deres nye logo med harmoni mellom ulike hustyper, er tegn på hvor avgjørende denne begrepsutviklingen var også for myndighetenes ideologiske standpunkt.⁴⁵³ Dette representerte et kontinuitetsbrudd i kommunal byutviklingspolitikk. Det er nærliggende å anta at en lignende utvikling også skjedde i de andre byene, men det er i Bergen dette er mest fremtredende, gjennom navneskifte og symbolbruk.

Arendal representerer en noe annerledes sanerings/bevarings-kamp, med sin debatt i tiden mellom 1969 og 1973.⁴⁵⁴ I de tre andre byene handlet det hovedsakelig om boligmiljøer,⁴⁵⁵ men slik var det ikke i Arendal. Det handlet dessuten heller ikke om et stort område, kun fire hus,⁴⁵⁶ men kampen for bevaring av disse fire husene var likevel antageligvis det som reddet resten av trehusbebyggelsen på Tyholmen.⁴⁵⁷ Hadde deler av Tyholmen blitt sanert, hadde det sannsynligvis vært kort vei til en videre sanering av resten av strøket.

Arendal er et eksempel på det motsatte av Kristiansand: Med en fokusert og saksrettet bevaringskamp, utkjempet av et knippe sterke lederskikkelser med variert og utfyllende fagkompetanse, representerte bevaringsaktørene i Arendal her en avgjørende handlingsvilje. Den miljøbevisstheten som gradvis førte til holdningsendring i Kristiansand, i løpet av 1960- og 70-årne, slo ut i en markant politisk kamp i Arendal mellom 1970 og 1973. Saneringsideologien var også til dels annerledes i Arendal enn i de øvrige byene, ettersom den ikke i særlig grad handlet om store byplaner. Den bygde mer på en frykt for å bli hengende etter i utviklingen, ved å la de mest sentrale sentrumstomtene bli opptatt av falleferdige og ufunksjonelle trehus.⁴⁵⁸ Det viktigste var å få fjernet det gamle, hva som skulle erstatte det var et åpent spørsmål gjennom hele prosessen.⁴⁵⁹

---

⁴⁵¹ Se 4.6 Marken.

⁴⁵² Saneringsprinsippet sto likevel fast. Modernisering, bevaring og egentlig all by- og miljøutvikling innebar fortsatt en form for sanering i ordets opprinnelige betydning.

⁴⁵³ Se illustrasjon under 4.3 Sentrale aktører, *Bergens Saneringsinstitutt A/S*

⁴⁵⁴ I dette tidsrommet er debatten mest aktiv.

⁴⁵⁵ I Bergen var det for så vidt en blanding av flere funksjoner.

⁴⁵⁶ For en nærmere omtale av de fire husene, se siste del av 5.4 Sakens gang.

⁴⁵⁷ Som består av en mengde bolighus.

⁴⁵⁸ Dette eksisterte for så vidt også i de andre byene, men det var i Arendal det ble tydeligst uttrykt.

⁴⁵⁹ Se 5.4 Sakens gang

6.2 Aktørenes betydning

Det er tydelig at aktørene har hatt stor betydning for utviklingen. Retning og fokus ble i stor grad bestemt av sterke personligheter eller instanser som markerte seg.

Undersøkelsens fire byer kan grovt sett deles i to grupper, etter hva slags aktørtyngdepunkt hver av dem hadde. I både Kristiansand og Bergen ble utviklingen og planene drevet frem av lokalpolitikere og kommunale instanser, gjerne med en sterk arkitektrepresentasjon (særlig i Kristiansand). Saneringsplaner dominerte i begge byene.⁴⁶⁰ Et annet fellestrekk for disse to byene er dessuten at bevaringen i stor grad skjedde ved at saneringen ikke ble gjennomført, fordi det gikk lang tid og grunnlaget for den forandret seg. Begge byene opplevde et gradvis ideologisk skifte, uten de største bevaringsaksjonene.⁴⁶¹ Når det derimot gjelder de andre to byene, Stavanger og Arendal, så var bevaringsforkjemperne de mest fremtredende enkeltaktørene.⁴⁶² Den gjennomgående trenden er at dette dreide seg om hovedsakelig privat og personlig engasjement, men med samarbeid med for eksempel Riksantikvaren.⁴⁶³

Ved at saneringsaktørene i disse eksemplene gjerne var kommunale politikere eller byplanleggere, og bevaringsaktørene gjerne var uten tilknytning til kommunens styringsmyndigheter, kan en trekke som slutning at dersom bevaring skulle bli en del av kommunepolitikken, krevdes det innsatssterke aktører utenfra. Det som skjedde da enkeltaktører og grupper førte en vedvarende kamp mot en vedtatt reguleringsplan, var at oppmerksomheten rundt saken deres økte, og det oppsto til tider ”høyrøstede” offentlige debatter. På den måten ble bevarernes sak styrket, fordi den ble tatt på alvor. Gjennom informasjonskampanjer og medieoppslag nådde planer og argumenter ut til folk, og de som ønsket fikk mulighet til å delta i debatten. Uansett hvem som til slutt ville ”vinne” drakampen, økte antageligvis både innbyggernes innflytelse i saker som handlet om utviklingen av deres egen by, og følelsen av dialog mellom myndigheter og befolkning.⁴⁶⁴

---

⁴⁶⁰ Jfr. Bergens Saneringsinstitutt AS og Kristiansands omfattende saneringsplan for Posebyen.

⁴⁶¹ For Kristiansand, 3.6 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet. For Bergen, 4.6 Marken.

⁴⁶² Både Einar Hedén i Stavanger og Christian Poppe i Arendal har fått hver sin plass oppkalt etter seg, sentralt i de bevarede miljøene. Dette vitner om den betydningen de hadde i de aktuelle bevaringssakene.

⁴⁶³ Riksantikvaren kom med en innstilling til bevaring i saken om Tyholmen i Arendal. 5.4 Sakens gang.

⁴⁶⁴ Det var ikke slik at alle politikerne var på den ene siden og alle de øvrige innbyggerne på den andre siden. Begge grupper var representert i begge ender av debatten.

De ledende saneringsaktørene, som for eksempel Sinding-Larsen og Lorange i Kristiansand og Lous Mohr i Bergen baserte seg i høy grad på funksjonalistiske ideer om byers utviklingsvilkår og menneskers behov. Byplanleggere og arkitekter som var spesielt valgt og ansatt av en kommune for å forbedre byen for innbyggerne, nøt stor respekt. Når de med hele sin erfaring og fagtyngde og med flere fagsterke medarbeidere, la frem en nøye uttenkt plan for hvordan byen skulle fungere best mulig, og i tillegg kunne begrunne det hele med at innbyggerne ville få bedre levekår, ville de lett få bred støtte, både fra byenes administrasjon og fra politikere og øvrige innbyggere. De hadde en autoritetsrolle, og deres perspektiver sto dermed sterkt.

Bevaringsaktørene derimot, var som regel enkeltpersoner⁴⁶⁵ utenfor de politiske organer.⁴⁶⁶ De måtte med andre ord selv gjøre seg fortjent til den autoriteten som saneringsinstansene allerede hadde i form av tittel og oppdragsgiver (kommunen/staten/”myndighetene”).

Felles for alle parter er at denne autoriteten i høy grad krever fagkunnskap og engasjement. Byplanarbeidet i Kristiansand ble utført av en rekke arkitekter med sterke funksjonalistiske idealer. Gjennom dem ble dette nær sagt den rådende visjonen for hele byens fremtid. Og med mektige funksjonsarkitekter sentralt plassert i byens administrasjon, var det lite rom for alternative syn. I Arendal var det på den annen side ikke en ideologisk basert byplan som lå til grunn for saneringsplanene, men et ønske om å følge med i utviklingen.⁴⁶⁷

Bevaringsaktørenes styrke lå i at de var en gruppe med kunnskapsrike, ofte historieinteresserte enkeltpersoner som til sammen hadde en bred fagtyngde.⁴⁶⁸

Bevaringsaktørene sin oppgave i kampen mot saneringsvedtak besto i hele tiden å vise at deres mål var like realistisk gjennomførbare, like lønnsomme, like mulighetsskapende og fremtidsrettede som sanering og nybygg. De måtte kunne besvare ethvert angrep, og helst alltid være noen steg foran. De måtte bidra med planer, tegninger og budsjetter.⁴⁶⁹ Og de måtte helst kunne gi faglige⁴⁷⁰ argumenter for sin sak.

---

⁴⁶⁵ Som Poppe, Hamran og andre aktører i *Tyholmens Venner* i Arendal, og Særlig Hedén i Stavanger.

⁴⁶⁶ De kunne også være enkeltstående politikere omgitt av saneringsaktører i kommunen, som Mallong i Kristiansand – som var rådgiver for kommunen i saneringsarbeidet, og dermed både hadde en viss innflytelse og samtidig måtte følge kommunens politikk. Se mer om Mallong under 3.3 Sentrale aktører.

⁴⁶⁷ Saneringssiden var ikke faglig og ideologisk begrunnet, og flakket mye frem og tilbake mellom ulike argumenter og resultatvisjoner.

⁴⁶⁸ Deres styrke lå dessuten også i støtten de hadde både hos Riksantikvaren og hos enkelte lokale forretningsdrivere med investeringsmuligheter. 5.4 Sakens gang

⁴⁶⁹ Her kommer fordelen med en bred fagtyngde som i *Tyholmens Venner* inn, der de hadde både arkitektonisk, historisk, kunstnerisk og økonomisk erfaring. Det samme gjaldt arkitektbakgrunnen til Einar Hedén.

⁴⁷⁰ Det være seg arkitektoniske, sosiale, kulturhistoriske eller bygningstekniske grunner, eller annet.

Når jeg har delt aktørene i to grupper, saneringsaktører og bevaringsaktører, er dette en forenklet generalisering. Ulike typer aktører kunne finnes på begge sider av debattene. Byplanleggerne fant en gjerne på saneringssiden. Men det blir urettferdig å generalisere dem dit. Byplanleggerne sin oppgave var først og fremst å skape eller utvikle en mest mulig velfungerende by. Byen skulle være bra å leve i, den skulle være effektiv, den skulle ha utviklingspotensiale, og den skulle ha plass til alle byfunksjonene; boliger, industri, forretningsstrøk, trafikk, rekreasjonsområder. I mange tilfeller ga det seg utslag i totalsaneringsplaner, for å kunne starte med ”blanke ark”.⁴⁷¹ På den annen side var det fullt mulig å planlegge fremtidsrettet og samtidig bevare.⁴⁷² Byplanleggere jobbet for eller i samarbeid med kommunestyret, og også der eksisterte det ulike meninger. Selv om ”kommunen” sto for saneringsplaner, betyr ikke det at alle partier og representanter for kommunen delte samme oppfatning. Og som jeg har påpekt ved en tidligere anledning⁴⁷³ trenger ikke sanering å være ensbetydende med riving.⁴⁷⁴

Går en gjennom aviser fra denne perioden ser en fort at en stor del av leserinnlegg og til og med journalistiske artikler ble trykket uten navn. Det betyr ikke at disse forfatterne ikke skal vektlegges som aktører. Det som skilte dem fra resten av aktørene er at de ikke nødvendigvis hadde tilknytning til relevante fagkretser. Innlegg i avisene kunne skrives av hvem som helst, både personer med faglig tyngde og direkte rolle i saken, og anonyme personer som hadde en mening.⁴⁷⁵ Disse meningene kunne være både saklige og gjennomtenkte, i et forsøk på å komme med noe konstruktivt, og de kunne være rene uttrykk for en umiddelbar reaksjon på noe. En kan ikke se bort fra at anonyme debattinnlegg også kan ha blitt skrevet av politikere eller aktører med en interesse eller et ønske om at saken skulle gå en spesiell vei. Anonyme artikler og innlegg gjør det praktisk talt umulig å kategorisere disse aktørene med sikkerhet. Fordelen med slike innlegg, på den annen side, er det direkte språket og de utilsørte følelsene

---

⁴⁷¹ Særlig Kristiansand sentrum var nok godt egnet til dette på grunn av sin flate og rettlinjede utforming.

⁴⁷² For eksempel fikk Stavanger i 1974 en svært streng regulering av store deler av det historiske bysentrum, inkludert det mest sentrale forretningsstrøket. I stedet for å prøve å forandre det, ble byens identitet i stor grad sentrert rundt bebyggelsesmønsteret. 2.6 Foreningen Gamle Stavanger

⁴⁷³ Se 1.5.1 Begreper, *Sanering*.

⁴⁷⁴ Reguleringssjef Lous Mohr i Bergen (1950-tallet) var for eksempel helt inneforstått med at en del bygninger i Marken måtte bevares, og at det dermed ikke kunne totalsaneres, men at planleggingen av ny utnyttelse av området måtte ta hensyn til disse enkeltbygningene. Se 4.6 Marken.

⁴⁷⁵ Fagpersoner uttrykkte seg dessuten også gjerne i faglige tidsskrifter, som nok ikke lekfolk kunne forventes å lese. Dette gjorde deler av debatten utilgjengelig for ”folk flest”, og avisene var derfor helt avgjørende for å få spredt meninger bredest mulig.

som kommer frem. Dette finner en ikke i noen særlig grad i bystyrereferater og fagartikler. I slike innlegg kan en dermed se ulike sider av det engasjementet slike saker vekket.⁴⁷⁶

Riksantikvaren og Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring (Fortidsminneforeningen) deltok aktivt som rådgivere, samarbeidspartnere eller selvstendige aktører i alle byene. Det at denne typen faginstanser involverte seg må ha underbygd bevaringssakenes legitimitet og fagtyngde.

I tillegg til disse aktørene fantes det selvsagt flere aktører. Selv om jeg i Kristiansand og Bergen har funnet mest informasjon om planleggingssiden, så utelukker ikke det en motstandsside. Og selv om det i Stavanger er noe vagt i forhold til hvem som hadde sterke meninger om sanering og fornying, så betyr ikke det at det ikke fantes sterke enkeltaktører der. De kommer bare ikke tydelig frem i det kildematerialet jeg har studert.

Et annet vesentlig moment er at disse sakene ikke hadde blitt store saker hvis ingen hadde vært uenige i vedtakene som ble fattet. Det er dermed ikke en selvfølge at det skal stikke seg ut ledende enkeltpersoner på alle kanter. Det kan virke vagt å stadig snakke om ”kommunen” eller ”myndighetene”, men poenget er at slike størrelser ikke nødvendigvis lar seg bryte opp i klart definerte enkeltaktører.

6.3 Argumenter og ideologier

I innledningen trakk jeg frem bevarings- og saneringsideologier, for å vise hva som ligger til grunn for ulike standpunkter. Ideologier og argumentasjon henger tett sammen, og blir derfor her behandlet under ett. For å gjøre dette oversiktlig, fokuserer jeg først på argumenter for sanering, og deretter argumenter for bevaring.

Da jeg presenterte saneringsideologier i begynnelsen av oppgaven, delte jeg sanering inn i tre motivasjonskategorier; prestisje, funksjonalitet og velferd.⁴⁷⁷ Gjennom sakene jeg har studert har jeg sett at dette er en kategorisering som fungerer bra, samtidig som de ofte opptrer sammen, i større eller mindre grad. I avsnittet om saneringsideologier nevnte jeg også at

---

⁴⁷⁶ Og fortsatt vekker. Også i våre dager er det flere saker i mange byer, der det skal rives eller bygges noe, som berører innbyggere og andre som mener noe om det enkelte stedet. Åpenbare sammenligninger i dag er Barbuutbyggingen i Arendal, som gjerne blir omtalt som vår tids Tyholmensak, og nybygging i Markens gate i Kristiansand, som utfordrer tidligere bestemmelser om etasjeantall og miljøtilpassing.

⁴⁷⁷ Se 1.5.2 Teorier og ideologier, *Saneringsideologier*.

velferd kan fungere som et godt argument for forandring, selv om det kanskje ligger annen motivasjon bak. Det viste seg tydelig i Kristiansand, der en del av argumentasjonen handlet om flere og bedre boliger i sentrum. Høyere utnyttelse av tomtene handlet både om å få løst et boligproblem, og om at det ville være økonomisk gunstig å bygge i høyden, på grunn av en høy tomtepris. Den eksisterende bebyggelsen ble fordømt som både stygg, upraktisk og usanitær. Gjennom de få protestene som ble reist før saneringen startet, kommer det frem at beboerne i stor grad var fornøyde med sine boliger, og at mange av husene var i god stand.⁴⁷⁸ En bør heller ikke overse Boligkomiteens argumentasjon overfor formannskapet ved forslaget om en idékonkurranse for Posebyen: Det ville være en enestående sjanse for kommunen til å skape en harmonisk helhet. Underforstått hadde kommunen her muligheten til å hevde seg i forhold til andre byer, som ikke hadde de samme (topografiske) forutsetningene til å endre karakter. Her var både velferd og funksjonalitet (i forhold til trafikk og effektivitet), men også prestisje vesentlig.

Et annet argument som ble brukt i flere byer, var reklameverdien i forhold til turisme. I Stavanger lå det aktuelle området slik til at det ville være cruiseskipturisters første glimt av Stavanger. Det at turister stort sett heller ønsker å se særegen og idyllisk bebyggelse enn for eksempel industri, var et vesentlig poeng i dette argumentet.⁴⁷⁹

I Bergen ble Bryggen trukket frem som et typisk turistmål, også før undersøkelsens periodisering. Riksantikvar Harry Fett hevdet i 1937 at turistbåtene ville slutte å ta turen innom Bergen sentrum hvis Bryggen forsvant.⁴⁸⁰ I tillegg kan en hevde at en bys evne og vilje til å ta vare på og fremheve sin egen historie, var med på å øke byens anseelse. Dette var særlig aktuelt i forbindelse med miljøbevegelsene som preget overgangen fra 1960- til 70-årene.

I Kristiansand lå ikke saneringsstrøket slik plassert at det var det første turister ville få øye på. Her var heller ikke reklameverdien et tema i diskusjonene. Det som ser ut til å ha vært en stor drivkraft, var på den annen side byens rolle i forhold til omkringliggende kommuner. Særlig synes dette i behandlingen av Tinghusets utbygging, der frykten for å miste denne viktige funksjonen til en av nabokommunene spilte en viss rolle for byplankontorets vilje til å gi etter

---

⁴⁷⁸ Se 3.5 Kronologisk utvikling

⁴⁷⁹ Se uttalelsen fra Fortidsminneforeningen, 2.5 Ideen om Gamle Stavanger

⁴⁸⁰ Se 4.5 Bryggen, og: En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

for Justisdepartementets utformingsønsker.⁴⁸¹ En kan kanskje gå så langt som å si at et mindreverdighetskompleks, eller -frykt, eksisterte som en skjult drivkraft.⁴⁸²

---

⁴⁸¹ Se 3.5 Kronologisk utvikling

⁴⁸² I en slik sammenheng kan det ha blitt sett som uhensiktsmessig å la en stor del av bysentrum bestå av gammel lavhusbebyggelse.

Kapittel 7: Konklusjon

Jeg innledet oppgaven med følgende problemstilling: Hva slags verdivurderinger og lokale identitetsoppfatninger kom til syne i debattene rundt sanering og bevaring av trehusstrøk i de fire byene Stavanger, Kristiansand, Bergen og Arendal, mellom 1945 og 1980? Og hvordan foregikk overgangen fra saneringsvilje til bevaringsidealer?

Jeg vil begynne med å besvare det siste spørsmålet. I alle byene jeg har studert har det vært en overgang fra saneringsvilje og saneringsideologier til en bevaringsvilje med nye idealer i fokus. Dette bekreftes i høy grad av mine funn. Denne utviklingen foreløp forskjellig i hver by. De fire byene kan deles i to grupper, der to av dem, Stavanger og Arendal, hadde sterke og fremtredende bevaringsaktører som på privat initiativ, og med stor fagtyngde, opparbeidet seg en autoritet på bevaringsarbeid.⁴⁸³ De to andre byene, Kristiansand og Bergen, hadde ikke dette i like dominerende grad. De hadde derimot sterke kommunale saneringsaktører. Likevel gikk altså også disse byene over til en bevaringspolitikk. Det at denne overgangen i stor grad skjedde i slutten av 1960-årene og i 1970-årene må sees i lys av en større oppmerksomhet rundt miljøvern.⁴⁸⁴

Stavanger var tidlig ute med bevaringsvedtak,⁴⁸⁵ og var et eksempel på at det var mulig å gjennomføre miljøbevaring i bystrøk. Det er helt klart at dette og andre lignende eksempler virket inn på de andre byenes ideologi, både gjennom direkte kontakt⁴⁸⁶ og gjennom en generell holdningsendring.

Utviklingen der var helt avhengig av ressurssterke og ivrige bevaringsaktører. Det at noen byer hadde sterke bevaringsaktører førte til at det ikke var nødvendig med slike aktører i alle byer, fordi holdninger ble påvirket utenfra. I innledningen⁴⁸⁷ var jeg inne på at første del av perioden var preget av en tro på at myndighetene visste best hva som var bra for innbyggerne. Dette stemmer nok til en viss grad, men samtidig delte ikke alle denne tiltroen. Initiativet til bevaring av Gamle Stavanger i 1951 kom fra en oppfatning om at myndighetene kanskje ikke hadde de beste løsningene.⁴⁸⁸ I Kristiansand protesterte innbyggerne i det første saneringskvartalet, fordi de var uenige med vedtaket om sanering, men da disse protestene

---

⁴⁸³ Se Kapittel 6: Sammenfatning.

⁴⁸⁴ 1970 var FN's miljøvernår.

⁴⁸⁵ 1956.

⁴⁸⁶ Både i Kristiansand (1968,) og Arendal (1970) kom Einar Hedén fra Stavanger for å holde foredrag.

⁴⁸⁷ Se 1.5.2 Teorier og ideologier

⁴⁸⁸ Se 2.5 Ideen om Gamle Stavanger

ikke ble tatt hensyn til kom det ingen protester fra de neste saneringskvartalene.⁴⁸⁹ Kanskje kan en dermed hevde at denne tiltroen til myndighetene til en viss grad også baserte seg på en resignasjon, en oppfatning om at det uansett ikke nyttet å protestere.

Hva slags verdivurderinger kom frem i disse debattene?

Visse verdier ble fremhevet som spesielt viktige av saneringsaktørene. Det gjaldt hovedsakelig verdier som i den eksisterende bebyggelsen hadde et negativt fortegn. Det handlet om boligstandard, sanitære forhold, hygiene og brannfare.⁴⁹⁰ Boligene skulle være trygge og gode for beboerne. Ifølge saneringsaktørene i samtlige fire byer, holdt ikke den eksisterende bebyggelsen mål når det kom til disse punktene. Mange trehus bar preg av slitasje og manglende vedlikehold.

Det saneringsaktørene anså som verdige boliger, var funksjonalistiske blokkleiligheter med effektive rom, innlagt vann, gode solforhold og mye luft. Dette resulterte i en høyhusideologi både i Stavanger og Kristiansand. I tillegg skulle ulike byfunksjoner deles, slik at boliger, forretninger og industri ikke lå om hverandre. Begge de nevnte byene gikk inn for dette i sine byplaner i siste del av 1940-tallet, og også i Bergen var dette et sentralt tema.

Fra et saneringsståsted var i stor grad økonomi et viktig poeng. I Kristiansand hang dette tett sammen med arealutnyttelse. På de forholdsvis dyre tomtene i Kvadraturen ville det være mest økonomisk gunstig å bygge i høyden, slik at flest mulig mennesker kunne bo på hver tomt. Boliger var dessuten en helt sentral fysisk verdi i Kristiansand, på grunn av befolkningsvekst og manglende arealer.⁴⁹¹

Saneringsideologien la også grunnlaget for en estetisk verdivurdering, nemlig helhetsidealet. Ryddighet og planmessig orden var viktig. Dette kan en se av byplanene og byplanforslagene i både Stavanger og Kristiansand på slutten av 1940-tallet.⁴⁹² Også i Bergen fantes disse idealene, noe som tydeligst viser seg i den bevaringsvennlige arkitekten Hans Jacob Hansteen sine uttalelser i 1972 om at det ikke var nødvendig å skape en ny helhet, men at en heller burde utbedre den helheten som allerede fantes i form av en variert bebyggelse.⁴⁹³

---

⁴⁸⁹ Se side 3.5 Kronologisk utvikling

⁴⁹⁰ Se for eksempel 2.10 Oppsummering: Verdivurderinger og lokal identitet

⁴⁹¹ Dette løste seg likevel gjennom utbygging av boligområder utenfor bykjernen, og en kommunesammenslåing i 1965.

⁴⁹² Se 2.4 Byplanen av 1946, og 3.5 Kronologisk utvikling.

⁴⁹³ Se 4.6 Marken

Verdien av et helhetlig miljø var i høyeste grad til stede også i bevaringsaktørenes vurderinger. Som et gjennomgående mantra ble det både i Stavanger, Bergen, Kristiansand og Arendal argumentert for en bevaring av et helhetlig miljø. Verdien i hvert enkelt hus var i stor grad avhengig av husene rundt.⁴⁹⁴ I Kristiansand påpekte den danske byplanleggeren Vilhelm Malling i 1949 at Posebyen var av kulturhistorisk verdi på grunn av sitt store sammenhengende og helhetlige miljø. Akkurat dette fikk han ikke noe gjennomslag for, selv om han var ansatt som rådgiver for kommunen i saneringsarbeidet.⁴⁹⁵ I Bergen var dette en viktig del av argumentasjonen til både Fortidsminneforeningen, når det gjaldt Bryggen, og Markens Venner.⁴⁹⁶ I Arendal hadde helhetsbildet vært en såpass viktig del av debatten at da to av de fire husene brant i 1977, ble de bygd opp som kopier for å bevare det helhetlige miljøet.⁴⁹⁷

Det som også viser seg, og som antageligvis også kan gjelde i dag, er at mennesker uten direkte tilknytning til den aktuelle byen, eller med erfaringer og inntrykk fra andre byer og land, hadde en tendens til å argumentere for verdien i det gamle og særegne.⁴⁹⁸ Enkelte motargumenter kunne gå på at det ikke var tilfeldige besøkende og turister som skulle leve med byen. Likevel handlet det om å få byens kulturhistoriske særtrekk til å jobbe for byen og ikke mot. Og når det kom til stykket, så var turisme en viktig økonomisk og prestisjemessig faktor, og derfor vesentlig å trekke inn i vurderingene av byers utvikling.

Historisk betydning og kulturhistorisk verdi er andre viktige verdier som taler for bevaring. Når det gjelder historisk verdi er det nok særlig Bryggen som peker seg ut i denne oppgaven. Selv i saneringsforslag ble trehusfasadene foreslått bevart, som en forbindelse til det historiske Bergen.⁴⁹⁹

Når det gjelder historisk verdi er det påfallende at dette ikke ble et sentralt tema i Kristiansand. Dette kan ha noe med byens mangel på byhistorisk kompetanse å gjøre. Alle de andre tre byene hadde egne bymuseer og/eller kulturhistoriske institusjoner og ikke minst

---

⁴⁹⁴ Einar Hedén brukte dette som argument for bevaringen av et helhetlig boligstrøk i Stavanger. Det var vesentlig at bygningene ble stående der de "alltid" hadde stått, sammen med de husene som alltid hadde omgitt dem. Det var husenes samspill med hverandre og med terrenget de var bygd i og for, som ga miljøet sitt særpreg. 2.5 Ideen om Gamle Stavanger

⁴⁹⁵ Kanskje var det nettopp derfor han ikke nådde frem med slike vurderinger. Han var ansatt til å gi råd om sanering, ikke bevaring. 3.3 Sentrale aktører, *Vilhelm Malling*

⁴⁹⁶ Se 4.6 Marken

⁴⁹⁷ Andresens hus og Løvolds hus, 5.4 Sakens gang

⁴⁹⁸ I tillegg til Malling i Kristiansand, kan det nevnes at riksantikvar Harry Fett argumenterte allerede i 1937 for mulighetene og verdien i å ruste opp og ta vare på Bryggen i Bergen, basert på erfaringer fra andre europeiske og nordiske storbyer. Se 4.5 Bryggen

⁴⁹⁹ Se 4.5 Bryggen

ressurssterke, lokalhistorisk interesserte aktører. I Stavanger og Arendal var det representanter for antikvariske myndigheter blant de sentrale bevaringsaktørene.⁵⁰⁰ I Kristiansand kan det synes som at det var viktigere (i alle fall for kommunen) å befeste sin regionale rolle, enn det var å dyrke selve byen historie. Det kan altså se ut til at et lokal- eller kulturhistorisk miljø var en viktig faktor for bevaringsengasjement.

Noe av det som ble tydelig mot slutten av perioden, spesielt i overgangen mellom 1960-årene og 1970-årene, var miljøverdier. Dette var dessuten en periode med et stort engasjement blant unge mennesker.⁵⁰¹

At verdivurderingene forandret seg i løpet av perioden er helt tydelig. Likevel endret de seg ikke totalt, boligstandard og effektivitet var fortsatt viktig i 1980. Det som i stor grad skjedde var at fokuset skiftet, etter som noen mål ble nådd og nye oppsto. Boligmangelen ble mindre presserende utover i perioden, og gjennom utvidelse av kommunegrenser minsket behovet for nye tomter i byenes sentrum. Dessuten var dette en periode med generell velstandsvekst, noe som også ga rom for nye verdivurderinger. Det var altså ikke bare rene ideologiske grunner til det endrede fokuset, men flere forhold som la forholdene til rette for at en voksende miljøbevissthet kunne slå rot.

Når det gjelder lokale identitetsoppfatninger så handlet det både om hva politikerne og innbyggerne ønsket at byen skulle være eller representere, og om historiske assosiasjoner. Jeg har allerede vært inne på Bryggens identitetsbærende rolle, men det er også andre former for lokale identitetsoppfatninger.

Å følge med i utviklingen var gjennomgående for alle byene. Også dette hadde med identitet å gjøre. Bergen, som en gang hadde vært landets største by, hadde områder som ifølge kommunens planleggere sto i veien for vekst. Vekstevnen var viktig for byens "selvfølelse". Byenes identitet ble i stor grad definert ut fra deres forhold til andre byer. I Kristiansand var byens rolle som sentrum for hele Sørlandet et underliggende tema og en sentral del av byens identitet.

For Stavangers vedkommende ser en hvordan byens opprinnelige utforming nærmest kan gjøres om til et varemerke. Da de i 1974 regulerte det meste av byens trehusbebyggelse, med

---

⁵⁰⁰ Hedén ble etter hvert byantikvar i Stavanger. Ulf Hamran i Arendal var fylkeskonservator og museumsbestyrer.

⁵⁰¹ Les om "Aksjon Bymiljø" i Kristiansand (3.6 Kronologisk utvikling), Bergens studentsamfunn i Bergen (4.6 Marken), og om unges engasjement i Arendal (5.5 Eksempler fra debatt).

strengt krav til eventuelle endringer, var det et ledd i en oppbygging av en identitet som ”Trehusbyen Stavanger”. I forbindelse med Arkitekturvernåret 1975 var byen et av tre norske pilotprosjekter, mye grunnet deres bevaringsinnsats i trehusmiljøene.⁵⁰² På denne måten ble byens fremtid planlagt rundt den eksisterende byen, i stedet for å strebe etter forandring.

Tyholmen i Arendal var ikke truet av en altomfattende og ideologibasert byplan. Her handlet saken i stor grad om økonomiske interesser, men aller mest om byens ansikt utad. Det handlet om hvordan en ville presentere byen for omverdenen, om hvilket inntrykk folk utenfra fikk av byen gjennom dens fysiske fremtoning. At det ikke i særlig grad handlet om utnyttelsen av tomtene viser seg gjennom den positive holdningen som kom da de nedslitte husene ble rehabilitert og pusset opp. Fra å bli sett på som en skam og et bilde på byens manglende evne til å følge en moderne byutvikling, gikk de til å bli sett som et av byens fineste miljøer. Bevaringsarbeidet ble noe å være stolt av, og noe en gjerne ville identifisere seg med. Det er dette det handler om for mange. Spørsmålet er hva som skal til for at en med stolthet kan si at en kommer fra eller bor i en konkret by. Sanering i denne perioden ville i stor grad gjort mange byer mer eller mindre like, mens bevaring gjorde hver enkelt by særegen og spesiell.

Det er ingen tvil om at byens utseende og historie rommer en stor del av byens identitet. Dette kan være i både positiv og negativ forstand. En kan være stolt eller en kan skamme seg over det som representerer byen, men det er like fullt identitetsskapende. Slitte og fattigslige småhusstrøk i både Kristiansand og Stavanger var elementer som kunne bli sett som uverdige bytrekk. Men dette er individuelle vurderinger. Der noen ser slum og slitasje, ser andre idyll og historie. Og der noen ser muligheter for å vektlegge byens fortid et fast holdepunkt for den lokale identitetsfølelsen, ser andre muligheter til å fjerne det gamle for å utvikle byen for fremtiden, for på den måten å skape nye holdepunkter for en lokal identitet. Stolthet har forskjellig grunnlag for forskjellige mennesker. Uansett handler debattene rundt byenes utvikling i stor grad om stolthet. Hva slags by kan en vise frem for omverdenen? Hva trekker flere folk til byen, slik at en kan sikre en videre vekst? Og hvor langt bør en egentlig strekke seg for å imøtekomme nostalgi?

Dette er spørsmål og utfordringer som ikke bare gjelder fire byer mellom 1945 og 1980. Det er aktuelt over alt, og like fullt i vår tid. I våre dager går gjerne debattene friskt i kommentarfelt på nettaviser og i sosiale medier, men tematikken og argumentene er ikke annerledes enn på midten av 1900-tallet. Verdivurderinger, identitet, tilknytning og

---

⁵⁰² Se 2.8 Arkitekturvernåret 1975 – Stavangers pilotprosjekt

engasjement. Strategiene som ble brukt da er like aktuelle nå, nemlig ved å spille på allmenne behov og velferd, selv om det kanskje ligger økonomiske motiver bak. Også i dagens byer danner det seg interessegrupper og foreninger,⁵⁰³ og avisene fylles med meningsutvekslinger. Innbyggernes deltagelse i slike debatter var viktig da, og den er viktig nå. Disse debattene er et uttrykk for et inkluderende lokaldemokrati. Felles for dagens bybefolkning og dem som omtales i denne undersøkelsen, er ønsket om en godt fungerende og attraktiv by, som både stimulerer vekst gjennom å trekke til seg folk, og som innbyggerne med stolthet kan si at de føler tilknytning til.

---

⁵⁰³ Jfr. Barbu Vel i Arendal.

Litteratur og kilder

Litteratur

Alsvik, M. K. (1985) *Rosenkildekvarartalet – fra beitemark til kjøpmannsgårder*. Stavanger, Stavanger Museum.

Bergsgard, U. (1985) *Rosenkildekvarartalet – et byplan- og arkitekturproblem*. Stavanger, Stavanger Museum.

Bergsgard, U. (red) & Haaland, A. (1999) *En by tar form : Stavangers bebyggelse 1815-1940*. Stavanger, Wigestrands forlag.

Bergsgard, U. (2007) *Stavangers bebyggelse 1945-1965 «Den sosialdemokratiske orden»*. Stavanger, Stavanger Museum.

Bjørkhaug, Lasse & Hans Olaf Aanensen (1969): *Bevaringsproblematikk Tyholmen Arendal*. Del 1: *Registreringsfase*. Diplomoppgave, NTH

Bjørkhaug, Lasse & Hans Olaf Aanensen (1970) *Tyholmen i Arendal: miljøbevaring*, Arendal, Aust-Agder-museet.

Brochmann, O. (1981) *Bygget i Norge: en arkitekturhistorisk beretning*, B. 2. Oslo, Gyldendal.

Brorson Frøstrup, J.C. & Frøstrup, J.C. (1998) *Arendal byleksikon*. Arendal, Friluftsförlaget.

Dannevig, Birger (1973) *Arendal gjennom skiftende tider: 1528-1723-1973*, Arendal.

Eek, Espen (2004a) *Bevaring og byutvikling. Memento: medlemsblad for Fortidsminneforeningen og Museumsforbundet*. Oslo: Fortidsminneforeningen.

Eek, Espen (2004b) *Bevaring og byutvikling: plan- og bygningslovens § 25 nr 6 spesialområde bevaring*. [E. Eek].

Falleth, Eva Irene og Gro Sandkjær Hanssen (2009) *Deltakelse og innflytelse i byplanlegging - en undersøkelse av reguleringsplanprosesser*. *Kart og Plan*, 46-56 : ill.

Flo, Idar André (red.) (2010) *Norske aviser fra A til Å*, Oslo, Universitetsforlaget.

Fossen, Anders Bjarne & Tore Grønlie (1995) *Byen sprenger grensene: 1920-1972*, Bergen, Alma mater.

Gympel, J. (2005) *Arkitekturens historie fra oldtiden til i dag*. Oslo, Spektrum.

Helland-Hansen, Petter og Øivind Hartvig Berger (1981) *Verd å ta vare på*, Bergen, Instituttet.

Helle, Knut, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre & Ola Svein Stugu (2006) *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo, Pax.

Jakobsen, Trude (1994) *Hjertet av Arendal – en studie av Nedre Tyholmens stedsidentitet, et vernet område i Arendal sentrum*. Hovedfagsoppgave. Institutt for geografi, Universitetet i Bergen.

Johnsen, Vibeke Garmann (red.) & Tom Otto Govertsen (2002) *Arkitekturguide for Kristiansand – arkitektur- og byplanhistorie*. Kristiansand, Kulturdirektøren, Kristiansand kommune.

Kjeldstadli, Knut (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo, Universitetsforlaget.

Langeland, A. & Tveide, G. (1999) *Analyse av planlegging, handling og resultat. Kristiansand 1945-1995*. FoU-rapport nr. 7/99. Agderforskning.

Larkham, Peter J. (1996) *Conservation and the city*, London, Routledge.

Lous Mohr (1952): Omkring reguleringen av strøket Marken – Vågsbunnen i Bergen. *Byggekunst*, 1952 (4), s. 53 – 57.

Nergaard, Ragnhild H. (2010) *Vern eller vekst?: konflikter mellom kulturminneforvaltningen og utbyggere i Tromsø*, Tromsø, Universitetet i Tromsø.

Nordhagen, Per Jonas (1972) *Saneringsideologien - avsjeling av sentrum*, Bergen.

Næss, Hans Eyvind (1975a) *Miljøbevaring i Stavanger*, Stavanger.

Næss, H. E. (1998) *Gamle Stavanger – Historien i og mellom husene*. Stavanger, Foreningen Gamle Stavanger.

- Næss, Hans Eyvind (2008) *En spasertur i Gamle Stavanger / A Stroll in Old Stavanger*. Stavanger, Foreningen Gamle Stavanger.
- Olsen, Harald (1977): *Tyholmen i Arendal, Frå saneringstrugsmål til rehabilitering*. Telemark Distriktshøgskole
- Orbaşlı, Aylin (2008) *Architectural conservation: principles and practice*, Oxford, Blackwell Science.
- Roald, Hans-Jacob (2010): *Byplanen – En historie om utviklingen av Bergen by*, Spartacus forlag AS.
- Sandvik, Pål Thonstad (1999) *Kristiansands historie: 1945-1999*, [Kristiansand], Sparebanken pluss.
- Simonnæs, B. (1972) Markens Venner. *BAFFNYTT*, 1972 (10)
- Stavanger kommune, Byantikvaren (1985) *Gamle Stavanger. Straen: fra Rosenkildehuset til Blidensol*. Stavanger, kommunen.
- Stavanger Byplanavdelingen & Grete Kvinnesland (1996) *Stedsanalyse Stavanger sentrum : vedlegg til: Kommunedelplan Stavanger sentrum 1994-2005*. Stavanger kommune, Kommunalavdeling byutvikling, byplan (1996): s. 86.
- Stavanger kommune (2004) *Trehusbyen, 8000 trehus + ditt. Europas største trehusbebyggelse*. Stavanger, Stavanger kommune.
- Sund, Tore (1947) *Bergens Byområde og dets geografiske utvikling 1900-1940*. Bergen, J. D. Beyer AS
- Svensson, N. (1994) Kristiansandsarkitektene og arkitekturen etter 1950. I: *Vår barndoms have, Årbok 1994*. Kristiansand, Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Sørby, H. (2002) *Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger*. Stavanger, Stavanger Museum.

Internettressurser

Aust-Agder Kulturhistoriske Senter (28.06.06) *Kulturminnevern og museum*, [Internett].

Tilgjengelig fra: <<http://aaks.no/fullstory.aspx?amid=188>> [Lastet ned 12.4.2012].

Aust-Agder Kulturhistoriske Senter (14.11.2011) Arkivdagen 2011: Protest, [Internett]

Tilgjengelig fra: <<http://www.aaks.no/fullstory.aspx?amid=10118>> [Lastet ned 1.5.2012].

Bergen – historie (2011) *Store norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://snl.no/Bergen/historie>> [Lastet ned 6.5.2012].

Bergenskartet [Internett]. Tilgjengelig fra: <

<http://www.histos.no/bergen/vis.php?visbrann=1>> [Lastet ned 3.5.2012].

Digitalt museum: *Arendal, sett fra Feierheia...* [Internett] Tilgjengelig fra:

<http://digitaltmuseum.no/things/arendal-sett-fra-feierheia-med-utsyn-over/NF/NFD.20324-001?owner_filter=NF&owner_filter=EM&owner_filter=NF-BO&owner_filter=NF-A&search_type=continue&query=mogens+moe&search_context=1&count=1&pos=0>.

[Lastet ned 15.5.2012]

Edland, T. (16.6.2010) Stavanger Domkirke's historie. *Stavanger Domkirke* [Internett].

Tilgjengelig fra: <<http://www.stavangerdomkirke.no/>>. [Lastet ned 11.5.2012].

Einar Hedén. *Store Norske Leksikon* [Internett] Tilgjengelig fra: <http://snl.no/Einar_Hedén>.

[Lastet ned 10.5.2012].

Falk, B. K. (1.11.2003): *Institutt for byfornyning A/S, Bergen* [Internett]. <0Ve>

Oppslagsverket for Bergen Byarkiv. Tilgjengelig fra: <

<http://www.oppslagsverket.no/byarkiv/byarkivet.jsp>> [Lastet ned 5.5.2012].

Foreningen til Fortidsminnesmerkers Bevaring. *Store Norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig

fra : <http://snl.no/Foreningen_til_norske_Fortidsminnesmerkers_Bevaring>. [Lastet ned 6.5.2012].

Foto av det gamle politikammer. Arendal kommune (22.3.2012) [Internett] Tilgjengelig fra:
<<http://www.arendal.kommune.no/Innbygger/Tjenester/Kultur-idrett-og-fritid/Kulturhistorie/Ukas-postkort/Ukas-postkort---uke-49-Pollen/>> [Lastet ned 15.5.2012]

Foto fra Britt Seter sitt album. *Fotomuseum* [Internett], Tilgjengelig fra:
<http://fotomuseum.bergen360.no/-/image/show/1635608_bryggen-i-brann?ref=mst> [Lastet ned 15.5.2012]

Gamle Bergen. Bymuseet i Bergen [Internett]. Tilgjengelig fra:
<<http://www.bymuseet.no/?vis=79>> [Lastet ned 10.5.2012].

Gatene i gamle Kristiansand 1. *Agderkultur* [internett]. Tilgjengelig fra:
<http://www.agderkultur.no/Gater1/side_4.htm> [Lastet ned 21. 1.2012]

Hans-Jacob Roald. *Spartacus Forlag* [Internett]. Tilgjengelig fra:
<<http://www.spartacus.no/index.php?ID=Forfatter&counter=435>>. [Lastet ned 3.5.2012]

Institutt for samfunnsøkonomi (2002): *Årsmelding 2002*. Norges Handelshøyskole. s. 2.
Tilgjengelig fra:
<http://www.google.no/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&sqi=2&ved=0CHEQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.nhh.no%2FAdmin%2FPublic%2FDWSDownload.aspx%3FFile%3D%252FFiles%252FFiler%252FInstitutter%252Fsam%252Faarsmeldinger%252F2002-aarsmelding.pdf&ei=IJuT_fJDI_24QSQmqCuCQ&usg=AFQjCNHEDVe_US6UJMMQtoRU8i4e1dTA3A&sig2=DgSKM9DeMaMiSXNrj89v4g> [Lastet ned 5.5.2012].

Itum (14.10.2011) : *Eldst og viktigst!* [Internett], Fortidsminneforeningen Bergen og Hordaland avdeling. Tilgjengelig fra: <<http://www.fortidsminneforeningen-hordaland.no/>>. [Lastet ned 6.5.2012].

Kvadraturen. *Agderkultur* [internett]. Tilgjengelig fra:
<<http://www.agderkultur.no/Kvadraturen/Side3.htm>> [Lastet ned 21.1.2012]

Lamellbebyggelse. *Store Norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra
<<http://snl.no/lamellbebyggelse>>. [Lastet ned 10.5.2012].

Naturvernloven. *Store Norske Leksikon* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://snl.no/naturvernloven>> [Lastet ned 8.5.2012].

Næss, Hans Eyvind. *Universitetsforlaget* [Internett]. Tilgjengelig fra

<<http://www.universitetsforlaget.no/informasjon/forfatter/alfabetisk/vis?contentItemId=879023>>. [Lastet ned 11.5.2012].

Om Posebyen. *Posebyen Vel* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://posebyenvel.no/index.php?ident=about>> [Lastet ned 7.5.2012].

Reguleringsbestemmelser i tilknytting til reguleringsplan for tyholmen, stadfestet 27. oktober 1976 og 26. mai 1977 (§6 nr.3). Tilgjengelig fra:

<<http://www.geoweb.no/bpvedlegg/906/Dokument/Bestemmelser/2014r5.pdf>> [lastet ned 1.5.2012]

Riksantikvaren (19.4.2012): *Om Riksantikvaren* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Om_Riksantikvaren/>. [Lastet ned 6.5.2012].

”Rogalands Avis gjennom 103 år” Historielaget [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://www.historielaget.com/info/avishistorie.htm>>. [Lastet ned 19.2.12]

Senioruniversitetet i Arendal. [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://www.senioruniversitetet-arendal.com/20100324.htm>> [Lastet ned 1.5.2012].

St. Petri kirke. *St. Petri menighet* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://www.kirken.stavanger.no/stpetri/Historikk/tabid/4780/Default.aspx>>. [Lastet ned 11.5.2012].

Stavanger bys historie [Internett]. Tilgjengelig fra: <<http://byhistorie.no/>>. [Lastet ned 12.5.2012].

Stiftelsen Bryggen [Internett]. Tilgjengelig fra: < <http://www.stiftelsenbryggen.no/>>. [Lastet ned 5.5.2012].

Synnestvedt, Truls (2006) Fra rukkel til verdensarv. *Bergens Tidende* [Internett] 12.10.2006.

Tilgjengelig fra: <<http://www.bt.no/nyheter/lokalt/Fra-rukkel-til-verdensarv-1819080.html#.T7JeNOhXIXs>>. [Lastet ned 15.5.2012]

Thorsnæs, G. (23.6.2009) *Stavanger – historie*. [Internett] Store Norske Leksikon.

Tilgjengelig fra: <<http://snl.no/Stavanger/historie>>. [Lastet ned 10.5.2012].

Tore Grønlie. Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra:

<http://snl.no/Tore_Grønlie>. [Lastet ned 15.5.2012]

Valbergårnet. *Sølvberget Stavanger Kulturhus* [Internett]. Tilgjengelig fra

<http://www.stavanger-kulturhus.no/soelvberget/soelvberget_a_aa/valbergtaarnet>. [Lastet ned 11.5.2012].

Verdensarv i Norge. *UNESCO Norge* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<<http://www.unesco.no/verdensarven/verdensarv-i-norge>> [Lastet ned 6.5.2012].

Vigerstøl, N. P. (2011) Myk start på valgkampen. *Arendals Tidende*, 13.8.2011 [Internett].

Tilgjengelig fra: <<http://www.arendals-tidende.no/?event=dolink&famID=198285>> [lastet ned 29.4.2012].

Aviser

1ste Mai:

JAMUN (1953) Gamle Stavanger. *1ste Mai*, 30.03.53

Agderposten:

”Tyholmens Venner” konstitueres på møte i kveld, *Agderposten*, 13.3.1970

Striden om Arendals fremtid mot klimaks: Byens næringsliv trenger Tyholmen mener ordføreren. *Agderposten*, 16.4.1970. s. 1 og 16.

Realitetsbehandling av Tyholmen-saken. *Agderposten*, 26.8.1970. s. 3.

1400 underskrifter for bevaring av Tyholmen. *Agderposten*, 15.3.1971. s. 1.

Brøymer, B.: Morgenbladet ser illrødt. *Agderposten*, 26.11.1971. s. 3.

Demonstrasjonstog og ungdomsaksjon før Tyholmenmøtet. *Agderposten*, 9.2.1973. s. 2.

Kaastad, E. M.: Tyholmen-debatt og jubileumsbyen. *Agderposten*, 9.2.1973. s. 3.

Diverse leserinnlegg. *Agderposten*, 12.2.1973. s. 3.

Poppe overrakt Urnes-medaljen. *Agderposten*, 26.6.1973. s. 5.

Bygningene vil bli gjenreist. *Agderposten*, 25.8.1977. s. 11.

Grimsgaard, D.: Tyholmens Venner en aktiv 10-åring. *Agderposten*, 13.3.1980. s. 7

Poppe, C.(1980) Tyholmen er reddet, *Agderposten*, 23.4.1980

Bergens Tidende:

En appell til den bergenske handelsånd om bevaring av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 1.12.1937. s. 6.

Brochmann, O. (1940): Forslag til sanering og utbygging av Tyskebryggen. *Bergens Tidende*, 23.3.1940. s. 1 og 5.

”Kulturdebatt” på tvers av alle partilinjer: Enstemmig bystyre vedtar lavbebyggelse på Bryggen. *Bergens Tidende*, 9.11.1965.

Vesta trekker seg fra saneringen av Marken. *Bergens Tidende*, 26.2.1966. s. 1 og 18.

”Marken er ikke tapt”. *Bergens Tidende*, 3.5.1971. s. 32.

Bryggen som verdi. *Bergens Tidende*, 7.5.1971. s. 2.

”Bergen har ikke råd til å rive slike hus”. *Bergens Tidende*, 3.9.1972. s. 8.

Fædrelandsvennen:

”Gamle Stavanger” bør være en inspirasjonskilde – Ennå mulig å bevare tre av kvartalene i Posebyen. *Fædrelandsvennen*, 31.10.68.

Der hviler en by. *Fædrelandsvennen*, 17.1.1969.

Klingsheim, T. B. (1979) Lykkelige Stavanger. *Fædrelandsvennen*, 10.10.70.

Morgenbladet:

Erichsen, Stian W.: Tyholmen i Arendal. *Morgenbladet*, 8.6.1970. s. 3.

Stavanger Aftenblad:

Hedén (1951): La oss beholde et gamle Stavanger i strøket ved Kranen. *Stavanger Aftenblad*, 29.9.51.

Tønnesen, A. J. (1953) Strandens historie forteller om livet i gamle Stavanger. *Stavanger Aftenblad*, 22.6.1953.

Næss (1975b): Rosenkildegården – trearkitekturens hovedmonument i Stavanger. *Stavanger Aftenblad*, 22.03.75

Utne, B. S. (1975): Stavanger byhistorie 5 – Gjennom nødsår til ny ekspansjon. *Stavanger Aftenblad*, 7.6.1975. s. 35

Stavangeren:

”Gamle Stavanger” må reises mens der ennå er tid. *Stavangeren*, 21.1.1950

Lz. (1956) Det gjelder ikke bare å rive og bygge nytt. *Stavangeren*, 6.10.1956 og 13.10.1956.

Sørlandet:

Kristiansands saneringsproblem. *Sørlandet*, 14.12.1949

Sørlandske Tidende:

Skattebetaler (1973) Tyholmsaken og bystyret. *Sørlandske Tidende*, 26.1.1973. s. 3.

Arendals-venn (1973) Riv hele rasket, ikke bare de to! *Sørlandske Tidende*, 9.2.1973. s. 3

Tyholmens Venner går i fakkeltog mandag! *Sørlandske Tidende*, 9.2.1973. s. 8

Arendal uten identitet? *Sørlandske Tidende*, 11.2.1970. s. 3.

Ebbing, N.: Redd Tyholmen! *Sørlandske Tidende*, 2.2.1973

Debatten om Tyholmen! *Sørlandske Tidende*, 13.2.1973. s. 11.

Tiden:

Arendals ungdomssenter et faktum. *Tiden*, 24.1.1973. s. 3.

Fra trampeklapp til Gabriel Scott: Arendal bystyre sa ja til full bevaring. *Tiden*, 13.2.1973. s. 1.

Den unge garde vil bevare. *Tiden*, 14.2.1973. s. 3.

Poppe, C. (1980) ”Tyholmen er reddet”, Æres den... *Tiden*, 23.4.1980

VG:

Arendal vil bevare verdifullt ”ansikt”. *VG*, 14.2.1970. s. 39.

Lode, S.: Også byer må ha vern. *VG*, 25.8.1970. s. 11.

En strid om ”gamle rønner”. *VG*, 7.7.1971. s.2

Arkivmateriale

AAks= Aust-Agder kulturhistoriske senter

BKF= Bergen Kommune Forhandlinger

IKAVA= Interkommunalt Arkiv i Vest-Agder IKS

KBF= Kristiansand Bystyreforhandlinger

SBF= Stavanger Bystyreforhandlinger

Kommuneprotokoller:

BKF, 1958, sak nr. 100

BKF, 1965, sak nr. 119.

BKF, 1974, sak nr. 124

KBF 1947: Dokument V

KBF 1970: Sak nr. 117

KBF 1972, sak nr. 72

KBF 1975, sak nr. 263

SBF: 1952, sak nr. 183.

SBF: 1956, sak nr. 167.

Arkivmateriale for Arendal:

Formannskapsak nr 76, 1973. AAKs: Arendal kommune, Rådmannskontoret, 1967-1974.

Serie A01 – Formanskaps- og bystyreforhandlinger. A01 – 0015.

Arkivmateriale for Bergen:

Logo for Bergens Saneringsinstitutt AS. Bergen Byarkiv: 967, Df: 325

Korrespondanse mellom overrettssakfører Helle, på vegne av Stiftelsen Bryggen, og byplansjef Olav Nesse, 5.4.1963 og 11.9.1963. Bergen Byarkiv: 967, Df: 153.

Brev til byplansjefen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers forening, den bergenske avdeling, v/Robert Kloster, 9.8.1956, vedrørende fremtidig bebyggelse av branntomten på Bryggen og reguleringen av området. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

Brev til byplansjefen fra skattefogd H. Trumpy, 14.3.1956, vedrørende utnyttelse av branntomten på Bryggen. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

Alternative forslag til regulerings- og bebyggelsesplan. Bergen byplanråd, møte 5.7.1957, sak nr. 254. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

Brev til byplansjefen fra Gundersen og Moldestad Bergen A/S, 13.8.1956, vedrørende reguleringsplanen for den brente del av Bryggen. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

Brev til byplansjefen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers forening, den bergenske avdeling, v/Robert Kloster, 9.8.1956, vedrørende fremtidig bebyggelse av branntomten på Bryggen og reguleringen av området. Bergen Byarkiv: B40 Bryggen.

Marken – Vågsbunnen, bydelens historiske bakgrunn, bilag til byplankonkurransen for Jernbanen – Vågsbunnen, 1954. Bergen Byarkiv: M.43 De 221.

Brev til private grunneiere fra Bergens Saneringsinstitutt A/S, vedrørende *Sanering av Markenstrøket med hjemmel i lov av 28. april 1967 om sanering av tettbygde strøk*. 11.6.1970. Bergen Byarkiv: 967, Df 323.

Korrespondanse mellom Bergens Unge Høyre, Rådmannen i Bergen og Bergen formannskap, angående *Resolusjon fra Bergens Unge Høyre vedrørende vedtaket om å etablere Marken som "saneringsstrøk"*. April/mai 1972. Bergen Byarkiv: Rådmannen i Bergen, 1972, arkiv nr. 442 – 504,5.

Studentersamfunnets kritiske veke "Derfor skal Marken saneres, Marken-undersøkelsen 1970". Bergen Byarkiv: Arkivet etter Institutt for Byfornyning Bergen, boks: 2770, Jca3.

Korrespondanse mellom Markens Venner og Rådmannen i Bergen, angående *Klager fra Markens Venner og advokat Nils Skulstad over departementets stadfestelse av Bergen bystyres saneringsvedtak av 25.9.71*, juli/august 1972. Bergen Byarkiv: Rådmannen i Bergen, 1972, arkiv nr. 504,5.

Arkivmateriale for Kristiansand:

Program for konkurranse om bebyggelsesplan for en del av kvadraturen i Kristiansand S.

IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Dc, boks: 489.

Skriv fra Boligkomiteen til Kristiansand Formannskap, undertegnet i Kristiansand den 12. januar 1946. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.

Skriv fra reguleringsjef Erik Lorange til rådmannen i Kristiansand, underskrevet 17. juli 1950: *Forslag til løsning av behovet for foreløpige boliger ("gjennomgangs-leiligheter")*. J.nr. 642/50. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.

Protester til reg. plan for kvartal nr. 10. IKAVA: Arkiv etter Formannskapet (Kristiansand By), serie: Daa, boks: 516.

Arkivmateriale for Stavanger:

avskrift av brev fra kommunesakføreren i Stavanger til Finansdepartementet, 25.2.1949.

IKAVA: Formannskapet, Daa, boks 516.

Skjøte for Øvre Strandgate 80 A, undertegnet 20. april 1970 (i Foreningen Gamle Stavanger sitt arkiv)

Trykksaker i forbindelse med Arkitekturvernåret 1975. Stavanger Byarkiv: Privatarkiv nr. 77 – Einar Hedén: *Boks 8 "Arkitekturvernåret"*.

Brev fra Einar Hedén til Riksantikvaren, Ordføreren i Stavanger og Miljøverndepartementet i løpet av 1973. Stavanger Byarkiv: Privatarkiv nr. 77 – Einar Hedén: *Boks 8 "Arkitekturvernåret"*.

Foto: Nedre Kleivegate 27 og 29. Fotograf: Alf Brueland, 1965. Stavanger Byarkiv

Muntlige kilder:

Aanensen, Hans Olaf. (hoaan@online.no) Samtale 20.10.2011.

Næss, Hans Eyvind. (51 52 91 34) Samtale 7.2.2012.

Renberg, Elisabeth, sekretær i Foreningen Gamle Stavanger. Samtale 8.2.2012.

Rosenvinge, Øyvind. Byvandring på Nedre Tyholmen, Kulturminnedagen 11.9.2011.